

ספרות
מרי
בדוסיה

v. 11,
4.3

1969

ק ש ת

ק ש ת

העורך:

אהרן אמיר

חברי המערכת:

אברהם ב. יהושע

בועז עברון

יהושע קנוז

קשת מופיע אחת לרבע־שנה בהוצאת עמ־הספר בע"מ, רח' ביאליק 9, תל־אביב, טל. 611244. דמי חתימה לשנה: 15 ל"י; בחוץ־לארץ: \$ 7.00. חוברת בודדת: 5.00 ל"י; בחוץ־לארץ: \$ 2.00. מחיר המודעות: 300 ל"י לעמוד שלם; 175 ל"י לחצי עמוד; 100 ל"י לרבע עמוד. כתבי־יד לא יוחזרו אלא אם כן תצורף אליהם מעטפה מבוילת ועליה כתובת השולח. המערכת אינה נושאת באחריות לכתבי־יד שלא הוזמנו. כל הזכויות שמורות להוצאת עמ־הספר בע"מ.

שנה אחת־עשרה, חוברת ג, אביב 1969

נסדר ונדפס בדפוס דבר בע"מ, תל־אביב

התוכן:

יוסף ברודסקי : מצבה (שיר)	4
יואב הלוי : בהדר גבורתם (מסיפורי תחרות "קשת")	5
חיים באר : עין-רוגל (שירים)	22
ראובן מירן : בהרים, בפנים הארץ (מסיפורי תחרות "קשת")	24
שרה בורג-סבירי : שירים לאח	36
יהושע קנז : לבנה בכר זוכרת את הקיץ	39
מירה מאיר : כשאתם ישנים, אני (שירים)	52
תיאודור התלגי : אצבע אלוהים	53
יעקב שביט : אבנט (שיר)	63
שמאי גולן : אורי מתבקש לצאת לחופשה	64
יחיאל חזק : ספירת העומר (שירים)	74
רבקה דובשני בארץ-ישראל (ב)	76
דבורה קוזווינר : הבטחות (שיר)	89
חנוך גיא : החום הזה (שירים)	90
ספרות ומרי ברוסיה	91
ה"תיק" אלקסנדר סולז'ניצין	92
ניקולאי קאראגוז'ין : שני סיפורים על סטאלין	113
בוריס סלוצקי : שני שירים	118
יבגניה ס. גינזבורג : אין טיפש כחכמים ; כל הקומינטרן	120
אברם טרץ : מחשבות-פתע	126
נעמי הנדלס : שני שירים	130
יצחק לאור : אלוהים היה (שירים)	131
אברהם זורון : התפתחות תוספות-ילדים בישראל 1948-1967	132
עליזה פויר : שירים לעודד	148
יוסף גזית : אילן בחצר (שיר)	149
נסים רגיואן : יהושפט הרכבי ומשנתו ב"סיכסוך"	150
יעקב רואי : העמדה הציונית כלפי הערבים 1908-1914 (ב)	169
במת קוראים	182
בקרורות קצרות	184
המשתתפים בחוברת	204

יוסף ברודסקי: נוצבה

נָקִים מַצְבָּה
בְּקֶצֶה רְחוֹב עִירוֹנֵי אֶרֶץ
אוּ בְּמִרְכָּזוֹ כִּכְרֵי עִירוֹנֵי רְחֵבָה,
מַצְבָּה
כִּי תִפְלַל לְאַנְסִמְבֵּל כְּלִשְׁהוּ
מִשׁוֹם הַיּוֹתֵה
קוֹנְסֵטְרוֹקְטִיבִית בְּמִקְצֵת וְרִיאָלִיסְטִית בְּהֶרֶבָה
נָקִים מַצְבָּה,
שֶׁלֹּא תִפְרִיעַ לְאִישׁ.
לְמִרְגְּלֵי הַמַּצְבָּה
נִגְדַל עָרוּגַת פְּרָחִים
וְאִם יִמִּירוּ אֲבוֹת הָעִיר—
סְקוֹר קָטָן
וְיִלְדֵינוּ
יִמְצָמוּ עֵינֵיהֶם לְשִׁמֶשׁ
עֵבֶה וְתַפְרוּזִית,
בְּקִבְלָם אֶת הַדְּמוּת עַל הַפֶּן
לְהוֹגֵה־דְעוֹת חָשׁוּב,
לְמַלְחִין
אוּ לְגִנְרָל.
לְמִרְגְּלֵי הַפֶּן—מִתְעַרֵּב אֲנִי—
יּוֹפִיעוּ בְּקֶר בְּקֶר
פְּרָחִים.
נָקִים יָד
שֶׁלֹּא תִפְרִיעַ לְאִישׁ.
הַנְּהַגִּים אֶפִּילוּ
יִבִּיטוּ בְּאַהֲבָה בְּצִלְלִית הַנְּאֻדְרָת.
בְּסִקּוֹר יַעֲרֹכוּ פְּגִישׁוֹת.
נָקִים מַצְבָּה
שֶׁעַל פְּנֵיהָ נַחוּשׁ לְעִבּוּדָה,
לְיָדָה יִצְטַלְמוּ תַנְרִים.
בְּלִילָה נְאִיר מְלֻמְטָה בְּזִרְקוֹרִים.
נָקִים מַצְבָּה לְשִׁקֵּר.

יואב הלוי: בהדר גבורתם

מה עוד הם רוצים ממני, לעזאזל? למה חושבים להם שאפשר לתקן עוד קצת, לשפר עוד קצת? מה הם חושבים שאני—בובת-גומי שיש לה כוח-סבל בלתי-נדלה, שאינה מרגישה כלום? למה הם עומדים על כך שאני מוכרח לעבור עוד את הניתוח הזה ועוד את שני אלה שאחריו? וכל בני המשפחה, והקרובים והידידים שלוחצים ומשדלים ומבטיחים כאילו היו אלוהים בכבוד-רוב-עצמו! מה עשיתי להם? למה הם חושבים שייטב לי אחרי זה? למה הם מאמינים לכל מלה שהרופאים אומרים ובאים ללחוץ עלי ביתר-תוקף? מה זה בכלל איכפת להם? שיעזבו אותי במנוחה, בשקט הרך והאפור של הבוקר, כשאיש עוד לא התעורר והרוח הקלה מלטפת באהבה רבה כל-כך, ושיפסיקו כבר להציק לי. נמאס עלי כל זה. נמאסו עלי נשיכת השפתיים בשיניים והעמדת הפנים הבוטחות ודברי העידוד וזכרונות החברים מהיחידה וחיובי האחיות והבטחות הרופאים. נמאס. נמאס ודי.

שתי ידי מונחות על הסדין הלבן: הבריאה משמאל, והגדם—מימין. בנייתוח היום יחברו את הגדם לבטן, לפיסה עבה של עור בריא שנותרה שם במקרה, ובפעם הבאה, בעוד שלושה שבועות ינתקו אותו מהבטן ויחברו אותו ללחי, יחד עם אותה פיסה. בנייתוח השלישי ישחררו את היד והעור הבריא יישאר על הלחי. ששה שבועות ביד מחוברת לגוף! בתחילה רצו לעשות זאת ביד שמאל, אבל אמרתי להם שזה לא בא בחשבון. האבר היחידי הבריא שלי הוא היד השמאלית ואני לא מוכן לוותר עליה, אף לא לששה שבועות. הם כבר יודעים שאין טעם להתווכח אתי, ולדברי האחיות הפרופיסור מכבד אותי כל-כך על מה שהוא קורא לו "עמידתי האיתנה" עד שהסכים. כשאמר לי שחיבור הגדם לבטן וללחי יכאב יותר ויביא לידי כך שבסופו של דבר לא יוכלו להרכיב עליו פרוטזה, אמרתי לו שבין-כה-זכה אין לי כל כוונה ללבוש נויים ושאת מה שנותר מהיד המחורבנת הזאת הוא יכול להוריד אחר-כך בכלל ולזרוק לתנים. לשון גסה אינה מפחידה אותי, את הזקן. הוא עצמו יכול להתחרות בשטח זה עם הוותיק שבחיילים ולצאת מנצח, אבל כשאמרתי לו שאחרת לא אשתף אתו פעולה ופשוט אסתלק מבית-החולים לפני הניתוח, הוא נכנע. יותר מדי הוא רוצה להניח עלי את ידיו ולהראות לכולם מה הוא מסוגל לעשות, הזקן. כך הוא ויתר.

אבל גם ככה זה לא יהיה תענוג גדול. אני עוד זוכר איך חיברו לי את הרגליים, לפני חמישה חדשים, כדי לכסות את פיסת הפלסטיק שהכניסו לי במקום העצם מעל לקרסול השמאלי. תשעה שבועות זה נמשך ובכל פעם שהייתי צריך בקבוק או סיר

זה היה מיבצע ארוך ומעצבן של שעה בערך. כאשר שיחררו לי את הרגליים הן היו כמו שני גפרורים לבנים מנומרים באדום. השרירים היו כלי-כך מנוונים והרגליים כבר התרגלו לתנוחה המצחיקה בה היו קשורות במשך תשעה שבועות עד שהן ממש כאבו כשיישרתי אותן. רק כשהחזרתי אותן לתנוחת הקשירה הרגשתי הקלה. אבל זה היה אסור. השרירים היו עלולים להתנוון לגמרי אם לא אפעיל אותם ואז יהיה כל עמל הניתוח לשווא.

אם הניתוח הזה לא יצלח ישלחו אותי הביתה, יפסיקו להטריד אותי ורק יעזרו לי בתהליך השיקום. הצבא אינו מפקיר את חייליו וכל מה שרק אפשר ייעשה למען אשוב ואמצא את מקומי בחברה כאדם פעיל ויוצר. איזה פיטפוטים! הצלקות תישארנה, ואף אחד לא ישכת. לעולם לא. גם אני לא. הם יחשבו תמיד שהם חייבים לי משהו: פתיחת דלת, חינוך, שאלה אדיבה, סחיבת מזוודה. ואני אהיה חייב תמיד להודות להם, לספר להם מה קרה ולהניע בראשי בהבנה ובאהדה כשיספרו לי על צרותיהם שלהם, כמו כדי לומר: אתה רואה, לא רק אתה סבלת! המבטים יוסיפו להינעץ, כי בסופו של דבר, כאשר יש כל כך הרבה צלקות, צריך לנסות ולרפא קודם את אלה שסכנת הסיבוך הנשקפת מהן גדולה ביותר. את היתר, באין ברירה, יש להשאיר כמו שהן ולסמוך על כך שיש לך רצון של פלדה ולאנשים לבבות רחמניים. ולאמיתו של דבר, הרי אתה אינך אשם ולכן אין לך במה להתבייש. להיפך, אפילו להתגאות אתה יכול. אבל אמהות תעברנה את ילדיהן לצד השני ותכסינה את פניהם בשולי המעיל כשאעבור, וכשאַתקל במישהו לפתע, בלי שיהיה לו זמן להתרגל למראי תוך כדי התקרבותי אליו, תיפערנה עיניו פתאום לרווחה. ואם זו תהיה אשה, היא עשויה אפילו לפלוט צעקת בהלה. אחר-כך הוא יתרחק, וכשאעבור עשרה מטרים ואפנה את ראשי ייפגשו מבטינו והוא ימהר להסתובב ברגליים ניגפות זו בזו ובפנים סמוקים מבושה. למה אני עושה זאת תמיד? שאל אותי אבא. שלא יסתכל בי, אמרתי, אז אני לא אסתכל בו, ואבא רק הניד בראשו בעצב. מה עוד הוא יכול להגיד?

לכן הם ינסו לתקן רק את הלחי הימנית, כי שם יש סכנה שהשיניים והלסת תיפגענה אם תישארנה חשופות. את הצלקת שעל המצח אפשר להסתיר בשיער ולצלקת מצד שמאל, שמושכת את העין למטה ואת שפת הפה למעלה, צריך יהיה פשוט להתרגל. צריך יהיה גם להתרגל ללכת תמיד במכנסיים ארוכות ובחולצה ארוכת-שרוולים שצווארונה סגור תמיד, אפילו בקיץ, בחום, ולהתרגל לכך שיש רק יד אחת. צריך יהיה גם להתרגל למבטים ולרחמים, ולהרגשה שבעצם עושים לך טובה ושאתה בעצם לא נחויץ. ולהרגשה הטורדת פייכמה שבעצם כל מה שהיית רוצה זה להישאר עם אלה שלא הצליחו לצאת מן הטנק הבורע לרגלי הדייונה בלב המדבר. אבל לכך כבר מאוחר מדי. ובעצם, אילו היו שואלים אותי בשניה האחרונה לפני שהתחלתי לרוץ, אילו היו מראים לי בשניה אחת את כל מה שקרה בשנה שעברה מאז ואת מה שראיתי בראי בפעם הראשונה לפני שמונה חדשים— האם גם אז הייתי אומר שמה שאני רוצה יותר מכל זה להישאר עם אלה שאפילו

את שמם לא ידעתי, כי הם לא מהיחידה שלנו, ולבעור אתם ביחד, במדורה של דלק וחומר־נפץ ובשר ושער ובגדים? וממילא כבר מאוחר מדי בשביל כל השאלות הפילוסופיות האלו כי אף אחד לא שאל ואף אחד לא יכול לחשוב ולהרהר כל־כך הרבה ולעומק רב כל־כך בשניה אחת, ואפילו אני, למרות כל התשובות שהשבתי וכל הסיפורים שסיפרתי, איני יודע מדוע בעצם רצתי לטנק. לטנק שהיה עטוף כולו אש ועשן שחור ורעמים וברקים. לטנק שרק מתובתו הימנית בלטו כתפיו וראשו של איש, והם אחוזים בלהבות כמו בובה ששורפים בל"ג־בעומר. אפילו את צעקותיו לא שמעתי, ואינני יודע אם עוד נותר לו במה לצעוק. הוא היה מסכן גדול אם לא נותר לו במה לצעוק, כי הדבר היחיד שעזר לי נגד מה שבא אחר־כך היו הצעקות.

עכשו, בבוקר הרך שהשקט שלו אפור וצמרירי, בביתן השלֵו בצל האקליפטוסים מריירי־הריח, איני רוצה לצעוק. גופי שלֵו ורגוע, אבל השדים שבתוכו ממתנינים כדי לנעוץ את מחסיהם ולהדליק את שלהבותיהם הקטנות ולהפעיל את הצבתות הממעכות ואת המשקלות הממתחות ואת הסד המעיק ואת הגלגל מפרק־העצמות כשרק תבוא להם שעת־הכושר. לפחות היום היא לא תבוא. היום אישן כמו מלך, כמו מת, ולא ארגיש דבר. כבר אתמול בערב התחילו להכין אותי לניתוח. אחרי־הצהריים אכלתי את הארוחה האחרונה ובערב נתנו לי כדור וגילחו את בטני. בלילה נתנו לי לשתות כוס מים והזריקו לי זריקה שעטפה אותי בצמר־גפן ורוד ומתוק. כל־כך טוב היה ליפול, עטוף באותו צמר־גפן, לבזר השחור של הלילה ולא לחשוב שום דבר. רק לחלום קרעי עננים צבעוניים ושדות עזי־פריחה ומנגינות מתמשכות ופסיפסים לוחטים של אור. אפילו כשהתעוררתי, לפני חצי שעה, ואחות־הלילה הזריקה לי עוד זריקה, נותרו עדיין כמה שרידים מאותו ורוד מתוק ורך שאפשר היה לטמון בהם את הפנים תוך התעלמות מן האור הגובר והולך ומציב לך כל מיני דרישות שאינן אומרות לך ולא־כלום. כמו בבקרי־חורף, במחנה או בבית, כשצריך לקום לאימונים או לעבודה, אבל יש עוד שתי דקות, ואז מתהפכים על הבטן וטומנים את הפנים בכר או בפיסת שמיכה ונהנים עוד שתי דקות מן החמימות השחורה, הנינוחה, הריחנית, של גופך הרגוע, המתרפק.

הזריקה השניה מתחילה כבר לפעול. הפעם אני מרגיש שאיני נעטף בצמר־גפן אלא נופל אט־אט, בתנועות מתערסלות וארוכות, בתוך איזה חומר גמיש ולא־א. פעילות גופי מואטת. אני מרגיש איך הדם מסמיך יותר ומאָט את זרימתו ואיך השרירים מתרפים. כל תנועה קלה, כמו יישור הסדין או גירוש זנב, דורשת הרבה יותר זמן למחשבה, להחלטה ולביצוע. חוץ מהמוח, הממשיך לעבוד כאילו נותק מהגוף והוא מתגלגל לו באופן חפשי, מהיר ופרוע, אני כבר נתון כולי לשליטתם של הגלים המתערסלים, הרכים, הגמישים. ואני נינוח.

אפילו את הצמא, שכל־כך הציק לי קודם, אינני מרגיש. לא איכפת לי. זה לא נחוץ לי. אילו היו אומרים לי אז, במדבר, כשהמתנתי על האלונקה בצל הזחלים הפגוע,

שיבוא רגע שלא ארצה עוד לשתות, הייתי צוחק על האומר זאת. אז חשבתי שפשוט בלעתי את האש של הטנק אליו רצתי ואם לא אשפוך עליה מים כל כמה שאפשר היא לא תכבה לעולם. יותר מזה, היה נדמה לי שכל רגע שעובר בלי שאשפוך עליה מים נותן לה אפשרות להתחזק ולהתגבר ולכן, בגלל שהיא חזקה כליכך, היא מתחילה לצאת מתוכי בעד העור, החוצה, ושורפת את פני וידי ורגלי וגבי וחזי. אז רציתי לשתות. זה היה כל מה שרציתי. ובגלל שצעקתי נבעו סדקים בפי ובחיפי ובלשוני והרגשתי כאילו אני מתפורר מיובש צורב. כמו אדמת לֶס שפנתחילה נבעים סדקים גדולים בקרומה הנוקשה ואחר-כך המון-המון סדקים קטנים ולבסוף היא מתפוררת ונהיית להמון גרגרים שכל רוח נושאת אותם לאשר תחפוץ. אבל הפעם הייתי אני האדמה וזהו, כנראה, ההבדל. אני חושב שעכשיו אני יודע למה מתכוונים האנשים הרגשים כשהם אומרים "האדמה צועקת!" למראה אדמת הלס בשנת בצורת. אבל "צועקת" אינה המלה המתאימה. אני עצמי צרחתי וצווחתי וצעקתי וייללתי ביום הראשון כמו חבורה שלמה של משוגעים.

לא צמא, לא כאבים, לא מתיחות, לא רעש ולא חום. לולא החלל הקטן, הריק והמושך בכבודו, בשיפוּלי בטני, הייתי מרגיש את עצמי כמו מלך. אבל החלל הזה, שבראשית הבוקר עוד היה גדול כראש-סיפה בלבד ואפשר היה להתעלם ממנו על-ידי מחשבה על דברים אחרים, גדל ומכביד ומושך יותר ויותר. זהו מין רעב, ובלוטות-הרוק עובדות אצלי הבוקר בקצב מהיר הרבה יותר ממה שרגיל אצלן. וזהו מין הרגשה של ריקנות שאני מוכרח להילחם בה במחשבות. וזו מין ידיעה, שכבר אושרה בפעמים קודמות, כי עוד מעט, בשעות הקרובות, אסובב פינה אחת מוארת מאד ואפול לתוך אותו חלל שבבטני בקול שריקה אדיר של חיכוך גופי באווירו החם. נפול והלוך ונפול והלוך במשך שעות הרבה שתהיינה לי כרגעים מספר, כחלום בלבד, כסיוט, ובסופה של אותה נפילה אמצא עצמי, יגע וסחוט ומדמם וגרוני ניחר ועיני צורבות ונחירי-אפי סתומים בקרישי-דם ובגופי מחתכים השדים במאות ואלפי סכינים ששיניהם קהות ומשחילים בו חוטים בהם הם מושכים בתענוג ובצהלה.

רק שם, בתחתית הבור, מתחיל בעצם הכל. אהיה חייב לעלות, ולצאת ממנו, ולשוב על עקבותי. לעבור מחדש את הפינה המוארת מאד ולמצוא שוב את הגלים הארוכים, המתערסלים או את צמרה-הגפן הוורוד והמתוק. אבל העלייה אינה דומה לנפילה. הקירות חלקים והנקודות בהן אפשר להיאחו מועטות ומפוזרות. נורא ביותר הוא שאסור ליפול חזרה. נפילה חזרה, אחורנית, תהיה הסוף. ולא סוף קצר וחד ופסוק אלא סוף שכולו נפילה אחת אטית וחוככת וארוכה. סוף שבסופו לא יישאר ממני דבר. אני בטוח בזאת. אני יודע זאת, ולכן הצלחתי עד כה לעלות ולצאת. אבל תמיד ישנה הפעם הבאה ואולי עוד יבוא יום שבו אמצא את עצמי נופל בחזרה. מי יודע? כמה ישמחו או השדים הקטנים, הנורקים במשך הטיפוס בזה אחר זה. וכמה יגבירו תחבולות כדי להאריך את הנפילה ולהקהות את חודיה המחככים כדי שחיתוכם בבשר יהיה אטי וארוך יותר ויורגש פייכמה.

כן, גם זו אחת הסיבות לכך שאינני נופל אחרנית. אני מפחד מהנפילה יותר מאשר מן הטיפוס, אף-על-פי שבסופו של דבר בכל מקום, אם למטה ואם למעלה, תמיד אהיה זה אני, נכה-רגליים וקטוע-יד ופרצופי מצולק עד-אימה ומה-זה-כבר-משנה באמת אינני יודע.

*

עכשיו הם מתחילים להתעורר, השכנים שלי. אחד מדליק ראדיו ואחד מצית סיגריה ואחד מקרטע על קביו לבית-השימוש ואחד מסיע עצמו בעגלת-הגלגלים כדי לבקש ספל קפה מהאחות ואחד לוקח ספר ואחד סתם בוהה נגדו. עוד מעט תבואנה תלמידות שנה ראשונה, סמוקות וביישניות, בעיניים מושפלות ובידיים רועדות תעזרנה לנו להתרחץ. זה שנה שלמה שרוב הפאציניטים הם צעירים. חיילים. לא ילדים שנדרסו בתאונת-דרכים ולא זקנים שנפלו מהמדרגות. חיילים צעירים שהיו חסונים ושלמים ועכשיו הם קטועי-רגל ומשותקיי-אגן וגדומי-יד ושבורי-רגל ומרוסקי-עצמות. שברים ורסיסים. עוד מעט תתעורר המחלקה לשיגרת חייה ושוב לא אהיה היחיד, מלבד האחות, השומר עליה ושולט ברוחותיה וברפאיה. הנה, הדלתות החיצוניות נפתחות, ובידיים שלובות ובחיוכים נכנסות הצעירות כעדת ציפרים כחולות, בפסיעות רכות אך בוטחות, ומתפזרות למלאכתן. סמוקות וחוששות וביי-שניות ורעננות, כמו פרחים ראשונים בחורף. רק מעטים מתוכנו יקטפו מהן. אפילו שאנחנו גיבורים והן אוהבות אותנו באמת, לא רק מרחמות או מתיחסות אלינו במקצועיות לבבית. אבל אנחנו נכים ולא כולנו מסוגלים לקטוף מן הפרחים הרוטטים הללו, וגם הן לא תמיד נלהבות ביותר.

הנה, זאת שמובילה עכשיו את מודדי-החום. כשהייתי כאן בפעם הקודמת, אני זוכר, לפני ארבעה חדשים בערך, היא יצאה ערב עם אחד קיטע לחורשת האקליפטוסים. לא הייתי צריך לשמוע זאת מפיו כדי לדעת שהוא שכב אתה. חזוהו היה נפוח מגאנה ועיניו נצצו ולמחרת, כשבאה לעבודה, עקפה אותו מרחוק כאילו היה חולה דָּבָר. זאת שתסכים לשכב אתי תצטרך לאהוב אותי עד כדי שגעון. אבל מי זה אמר, לכל-הרוחות, שאני רוצה לשכב רק עם בחורה שאוהבת אותי ושאני אוהב אותה? לא. אני רוצה לשכב עם בחורה מפני ששנינו נהנים מזה ומתוך ידיעה שאין כל הסתבכות רגשית כרוכה בכך. אפילו אחת שמסכימה מתוך רחמים מסבכת את עצמה ואת הבחור, ומי שעושה זאת מאהבה כנה על-אחת-כמה-וכמה. אני לא מתפלא בכלל שניצה עזבה אותי, אבל אני מתעב אותה בגלל שלא היה לה האומץ לומר זאת גלויות, בגלל שהניחה אותי תלוי על חבל דק, קור-עכביש של ספקות ותקוות ותשוקות, ולא חתכה אותו בסכין החדה והממורטת של גילוי-הלב אלא הניחה לו להישחק ולהתמרט עד-דק ולהינתק לבסוף, במרוצת הזמן, באדישות ובאינאונים. ולתיעוב הזה מצטרף גם התיעוב שלי כלפי עצמי, על שלא הלכתי ותבעתי ממנה תשובה חותכת לכאן או לכאן. בעצם, אני יודע מדוע לא הלכתי. רק זה היה חסר לי—שהיא תגיד כן! והרי אני מכיר אותה לא מהיום ויודע היטב שאילו אמרה כן לא היה זה מתוך כנות אלא מתוך רחמים. ואילו הלכתי אליה ואילו אמרה לי כן,

היה עלי לקבל את ה"פן" הזה כאילו נאמר בכנות והנאה גדולה כבר לא הייתי מוציא מכל העסק הזה. כי כל הזמן, מאחור, ברקע, היתה מרחפת המחשבה שאינה נהגית: יופי, היא נותנת לך לעלות עליה, ביד אחת, מתחת לסדין—כדי שלא תיאלץ לראותך. והיא מפנה את ראשה או עוצמת את עיניה, כמו מתוך תענוג, אבל בעצם רק כדי שלא תצטרך לראות את פניך. עכשו אתה מבוסט, לא? לכן הייתי גאה ולא צעדתי את הצעד הראשון. אבל גם לא נתתי לה לדעת שעליה לצעוד את הצעד הראשון. ובסופו של דבר, נפוח עד להתפקע מגאנה ומחמלה-עצמית, נשארתי בלי משכב ובלי אהבה וכל רכושי מעט זכרונות לבדר בהם את שיגרת הימים. אבל לשם מה להיזכר? אז היו לי שתי ידיים ויכולתי להפשיט אותה והיה לי פרצוף רגיל ויכולתי לנשק אותה והיה לי גוף חזק ושלם ויכולתי להשכיב אותה גם כשלא רצתה כל-כך, או כשהעמידה פנים שאינה רוצה. ועכשיו? מוטב לא לחשוב. היא עוד תצטרך לעזור לי להתפשט! לא, מוטב לנסות לזכור כמה נעים היה להיות יחד באותו עידן רחוק, בחדרי שבצריף או על חוף הנהר, ליד הגשר, וכמה הבנה היתה בין גופתינו, ותענוג. עוד מול שהזריקות המכינות דואגות גם לכך, אחרת עוד הייתי מגלה פתאום שאני משתוקק, ובזה הרגע.

כולם ערים עתה, אבל הם יודעים שאני כבר מסומם-למחצה, וכל-כך קל להעמיד פנים שאני ישן. זה פוטר אותי מן הצורך להיות עמהם, לדבר אתם, להשתתף בפרטי היומיום של מאבקם, של התקדמותם ונסיגתם. אני רוצה להיות לבד, להכין את עצמי לקראת הנפילה ולחשוב על הטיפוס בחזרה, ולראות שוב ושוב את הפינה המוארת מאד בה אני חייב לעבור בכל מקרה ומקרה. ולשם כך עלי להיות לבד. הרמתי את הסדין עד לאפי ורק עיני האפורות, היפות, ושערי, צצימח שוב מן האפר בגלים רכים ומבריקים, נראים לעין. כך מוטב.

•

"מדוע, בעצם, רצת אל הטנק הבווער?" שאלו אותי פעמים רבות. כמספר השאלות כן מספר התשובות שנתתי, וכל אחת נבובה ומזויפת מקודמתה. מדוע, באמת, רצתי אל הטנק? והרי כל תינוק יכול היה לראות שאין עוד מה לעשות שם, שאפילו נצליח להוציא את הצוות הם ימותו מן הפויות, ואלה שלא ימותו יקללו אותנו עד יום מותם על שלא הנחנו להם למות שם. אבל אותה דיונה טובענית, בלב המדבר הלוהט, לא היתה המקום המתאים ביותר לתינוקות, ואנחנו לא נתנו כלל את דעתנו אותו רגע על כל השיקולים האלה. אז מדוע, באמת, רצתי? אני זוכר את הפעם הראשונה שהוצגה לי השאלה, בערך ארבעה חדשים אחרי הכל. יום קודם קיבלתי את ההזמנה לטכס של חלוקת הצל"ש. קיבלתי אותו בשובי מביקור בבית. עדיין לא יכולתי אז ללכת ורוב חלקי גופי עדיין היו חבושים. רק מן הפנים הוסרו התחבושות. הרופאים החליטו שהאוויר ייטיב לגלדים החומים-האדומים שכיסו את הפצעים, ייבשום ויחישו את נפילתם. אבא ואמא נסעו אתי, במונית, ואחות אחת לקחה אותנו טרמפ. לא רחוק מהבית נעצרנו ליד שדה

שתורמוסים בפריחתם צבעו אותו כחול, ואמא קטפה מהם צרור גדול והניחה אותו על ברפי העטופות בשמיכה. הגענו הביתה בשעה של לפנות-ערב. רוב החברים היו בעבודה, והמעטים שעברו בחרו להם דרר-עקיפים שתרחיק אותם מאתנו. רק כמה ידידים קרובים של הורי חיכו והביטו היישר בעיני כמו לא אירע דבר ושאלו אותי את השאלות הרגילות ששואלים בן של ידיד עמו לא התראית זה קרוב לחמישה חדשים. בכיסא-גלגלים הביאו אותי לחדר הורי, העלו אותי במדרגות והתחילו להתארגן. לאחר זמן-מה באו הילדים: בנו של אחי הגדול ושתי אחיות הקטנות, ואחר-כך התחילו לבוא החברים כדי לומר שלום. הילדים היו שקטים ונבוכים אך לא אמרו מלה. נראה היה שהכינו אותם יפה לקראת ביקורי. בזכרוני הם היו שלושה פראי-אדם קטנים וחצופים שהיו רוכבים על כתפי ומושכים בשערותי ומתגלגלים אתי על הדשא ומנסים להטביע אותי בבריכת-השחייה. שתינו קפה ואכלנו עוגיות ולפתע לחשה אחותי הקטנה, בת החמש, ששערה ערמוני וארוך ועיניה אפורות כעיני, משהו על אזנה של אמא, ואמא חייכה והינהגה. הקטנה יצאה אל המטבחון שבחדר-הכניסה וכעבור רגע חזרה ובידה סוכריה. היא עמדה על מקומה וקילפה את המתוק מן הנייר הצבעוני. אחר-כך, מביטה בי בלי פחד, ניגשה אלי, חוצה את מעגל היושבים, והושיטה לי אותה. אמרתי: "תודה, חמודה!" והתחלתי להרים את היד אבל היא התקרבה עוד יותר והגישה את הסוכריה לפי ואמרה: "תפתח את הפה!" פתחתי את הפה והיא הכניסה לתוכו את הסוכריה ואצבעותיה החלקות, החמות, נגעו בצלקות הנוקשות שנתרו משפתי ובגלד המחוספס. שצבעו חום-אדמדם, המכסה את הלסת מצד ימין. עיניה האפורות היו נעוצות כל הזמן בעיני וגצים ירוקים רקדו בהן. היא הניעה את ראשה בחטף ושערה הערמוני, המבריק, ריקד על כתפיה הקטנות והיא הלכה ויצאה מן החדר אל הדשא כשהיא מעיפה בי מבט אחרון מעל הדלת.

אחר-כך, כאמור, התחילו לבוא החברים להגיד שלום. הם באו בקבוצות: משפחות ומכרים וידידים בצוות. כולם לחצו את ידי ושאלו מה שלומך? ומה נשמע? ואיך אתה מרגיש? בקול שלו ובוטה, כמו היתה מחלתי הצטננות רגילה בלבד, ואבא מזג משקאות לכוסיות ואשת-אחי ואמא חתכו מן העוגות וכולם שתו לחיים. הם לא נשאר זמן רב, אבל לכולם השבתי מצוין טוב ונהדר ולסיפורי כולם האזנתי. הם סיפרו על המלחמה ועל אלה שנפלו, אצלנו ובמקומות אחרים, וגם לא נמנעו מלספר מה נשמע במשק ולהוסיף כמה חדשות טריות. הם היו שקטים ומשפיעי-שלה וכולם הביטו היישר בעיני. כולם, חוץ מאשה אחת קשישה שהיתה מטפלת שלי במשך שתיים-עשרה שנים ושבילתה לילות רבים ליד מיטתי בבית-החולים. בכניסתה כבר אדומות היו עיניה, ואחרי שלחצה את ידי חיבקה אותי פתאום ולחצה את ראשי אל חזה המלא ולפתע הרפתה ממני ויצאה, מתיפחת ללא בושה, כתפיה רוטטות וקולה שבור. עד אז הרגשתי את עצמי כמו במסיבת-קוקטייל, ואני המארח, עם כל לחיצות הידיים והתשובות האחידות, המנוסחות בצורה דומה. וכל אותו זמן ידעתי שאני רחוק משם, וכי לעולם כבר לא אשתייך לשם, אפילו כל חיי מעתה והלאה

יעברו עלי בניניהם וגם קברי שלי ייכרה על הגבעה הקטנה, טובל ברחש המים ועטוף בצל ענפי העצים.

עם דימדומים יצאנו לסיבוב בחצר. רצייתי לראות את החצר שגדלה והתפתחה ויפתה ביחד עם חיי עד אז. חמישה חדשים עברו מאז ראיתיה לאחרונה, והיא ריקה ומתוחה ומרוטת-עצבים. אני עצמי גויסתי בין הראשונים ולכן לא ראיתי איך הבית מתרוקן אט-אט מגבריו ואיך במתינות ובביטחה כובשת האימה את עיני הנשואים. כשיצאתי היו הוויכוחים הפוליטיים לוחטים על כל מדשאה וליד כל שולחן בחדר האוכל וכשחזרתי לאחר כחודש לביקור, ממש ערב המלחמה, היו עיני האמהות בוהות ומעט הגברים שנותרו, קשישים או בלתי-כשירים או בלתי-חיוניים, היו מנסים להצניע את נכחותם מן המבטים המאשימים. אבל יכולתי לתאר לעצמי איך היו מתהפכות לילה-לילה על משכבן והפחד והפחד ממתין מאחרי כל דלת ובפינת כל בית. יכולתי לראות איך מתרוקנות עיניהן עם התרוקנות החצר, איך המדשאות, מרכזי אחר-הצהריים עם הבנים, הופכות להיות שטחי-מדבר שצריך לעברם באימוץ כל הכוחות; איך חדר-האוכל, שתמיד הוא הומה מצחוק ודיבורים ותמיד אָם מחפשת בו את בנה באהבה ובחיוך, נעשה משא כבד שצריך לשאתו במירב השקט והשליטה והטמנת ההירהורים עמוק-עמוק פנימה. יכולתי לחוש איך גדל ומכביד ומתקשה החלל שנותר בלבן ואיך הטרוניה והמרירות, שצריך להחביאן מפני הבושה, גוזרות עליך שתיקה טרופה המקיפה את העיניים בעיגולים כהים ומושכת קמטים מרים ועמוקים בזוויות הפה וזורקת נימים לבנות בשער שאין זמן וחשק לטפחו. או לא שמתני לב לכך. באתי לשעות ספורות, אמרתי שלום, מסרתי דרישות-שלום שהיו בידי ושאלתי מה שלום האחרים. אחר-כך הסתלקתי מן החצר החפורה, שטופת האור, המוכנה. שאלתי את עצמי למה הם דואגים כל-כך. ממה הם מפחדים. אנחנו, במקומותינו, היינו מוכנים ובוטחים, וכל יום שעבר ללא פעולה רק הגביר את דריכותנו. אבל הם? מה כבר יכול לקרות להם? כך ודאי גם התנהגתי ודיברתי. ואילו ידעתי אז מה שאני יודע עכשיו, כלום הייתי נוהג אחרת?

סובבנו בחצר. והיה סתיו. גלגלי-הכיסא ריטשו את העלים המרשרשים והאוויר היה יבש ומתו חוממתין לגשם. הגענו לעץ-הפיקוס הגדול. פעם הוא היה גבול החצר והליכה אליו לעת ערב היתה הרפתקה גדולה וטרופת-נשימה מפני דובי הדמיון הממתנינים לך בצלליו. הרפתקה שיוצאים אליה בצוות, עם אסי וניצה וחנוכי. לרוץ בין הצללים הריקים, המאוושים, בלב הולם ובידיים מזיעות ובעינים מעומצות, ולפרוץ אל אורו של פנס-הגדר בצהלה פראית של שיחרור ואושר. עכשו הוא מוקף באור, והוא עומד בלב החצר, על פרשת-הדרכים הלבנה שממנה אפשר להגיע לכל מקום, ודובי הדמיון של אחיותי הקטנות נדדו ממנו ודאי לשדירת הקווארינות שלאורך תעלת-המים הגדולה או למדרון המיוער והמדורג בדרך לנהר. הגענו לעץ הפיקוס, שגזעו מוקף ערימות זהובות של שלכת, ומן הצללים יצאה לפתע אמו של אסי. היא חיבקה את אמי ולחצה את ידו של אבי והתכופפה מעלי לנשק את שערי

שעתה־זה החל לצמוח, דוקרני ונוקשה, וידה היתה חמה על כתפי. אחרי שהלכה, שאלתי: "היא יודעת איך הוא נהרג?"
 "בוודאי", אמרה אמא. "קצינה־עיר היה נחמד מאד. הוא בא בעצמו וסיפר להם שאסי שנפצע כשפרץ בראש כיתתו ושהוא סירב שיטפלו בו עד שהמשימה תושלם."
 "יש לה מזל", אמרתי.

"למה?" שאל אבא. אבל לא השבתי לו.

הגענו לדשא הגדול. כל החברים ישבו אצל השולחנות הארוכים, באור ובאוויר המיחל לרטיבות, ואנחנו התישבנו בקצה השולחן הרחוק ביותר, על גבול החשיכה. מישהו דיבר על הבמה ויכולתי לראות שבחדר־הזכרון, הצמוד לפניסה לחדר־האוכל, דולקים שני גרות. ראיתי את ניצה מחלקת מרק ואמא של חנוכי הביאה לאחי מנה צמחוניתי, בשביל אשתו שהשתתה אצל הבן. היא כבר היתה אצלנו אחרי־הצהריים ולכן רק אמרה לנו עכשיו חג־שמח. אפילו קבר לא היה לה. רק תמונותיו של חנוכי ומכתבים ומוכרות והגר הדולק בחדר־הזכרון. חנוכי היה טייס, ומטוסו הפגוע נפל לים, ואסי לא נפל בראש כיתתו אלא קיבל סכין בגב כשהגיש עזרה ראשונה לשבוי פצוע. הסגן שלו, שביקר אותי בבית־החולים, סיפר לי זאת, ואף הוסיף שאחרי זה הם פשוט קצרו את כל השבויים, כולל זה שאסי חבש. ושוב לא לקחו שבויים, רק גוויות הותירו. אני מתאר לעצמי שאסי, שהאמין באמת־ובתמים בכל החלומות היפים של הורינו, היה יוצא מפליו מרוב כעס אילו נודע לו הדבר, אבל אני עצמי הייתי עושה כמוהם, ואף עשיתי.

לא שיש בי שנאה מיוחדת אליהם. בסך־הכל הם היו חיילים מסכנים כמונו, ואפילו עוד יותר—שכן ניגפו והיו נמלטים. אולי היה בי קצת בוז אליהם. אישית הייתי נשאר במקומי ומתפגר ולא בורח, אבל לא בגלל זה חיסלנו אותם. מצד אחד, היה הנימוק המעשי. הפקודה היתה להתקדם. ומהר כל כמה שאפשר. לדחוף עוד ועוד קדימה. כשעברנו במקום אחד והיו לנו הרבה נפגעים לא הרשו לנו אפילו לעצור ולטפל בהם. עד רדת הלילה. אז מה—שאותם נאסוף? אבל לא רק זה. כולנו שמענו את הסיפורים. מן המלחמה הזאת ומן האחרות. כולנו ידענו שיש לצפות לאותו סכין, כמו שיש להיות מוכנים לרימון המוחבא ביד המורמת לכניעה ולשאר הטריקים. אילו היה אסי כמונו לא היו עיניה של אמו עמומות עכשיו והילוכו של אביו לא היה כושל כליכך. ואני עוד חושב שאני אחת החורבות הגדולות שהותירו השלהבות.

לך וראה אותם! האם חורבות הנפש קשות מחורבות הגוף? ואתה לך־דע!

כשגמרנו לאכול אמרתי שאני רוצה לישון, ולמחרת בצהריים חזרתי לבית־החולים. כעבור שעה בערך הופיע אצלי המפקד הצבאי והגיש לי את ההזמנה לטכס הצלי"ש ואחריו באו כמה חברים מהיחידה ויחד הרמנו כוסית עם האחיות. פתאום באה האחות־הראשית ואמרה שיש עתונאי ושהיא אינה מסכימה שהוא יראיין אותי בתוך המחלקה. ראשי היה קל ובצדעי פשטה חמימות נעימה ואמרתי לה שאנחנו נצא ונראיין אותו בחוץ. החברים מהיחידה הטיסו אותי בכלל המהירות על כיסא־הגלגלים וכולנו צחקנו כמו מטורפים.

אך יצאנו בטפיחת דלתות אל האור שבחוץ וראינו את העתונאי עומד ועמו המקלטה והרמקול פג אצלי כל החשק לדבר, אבל לא היה נעים. אמרתי לו: אני חושב שרצתי לטנף כי היו שם פצועים והיה צריך להציל אותם. ממילא אינו מבין בזה שום דבר, אז למה סתם לאכזב אותך, חשבתי. אחרי זה הוא שאל עוד כמה שאלות והרים אתנו כוסית לכבוד הצלי"ש וריאינו גם את האחרים וקרא לאחות-הראשית. אמרתי שאני עייף וביקשתי ממישהו שיחזיר אותי למיטה. נדברנו שהם יבואו למחרת לקחת אותי לטכס ונפרדתי מהם לשלום, אבל לא יכולתי להירדם. יותר מדי זכוכים ואור ומנגינות היו במחלקה, ואני לא יכולתי להשאיר את עיני הצורבות עצומות ליותר מכמה דקות בבת-אחת. התקרה אליה בהיתי לבנה וקרירה למראע אבל אני ראיתי את החול הדק, השפוף בגלים, ואת שרידי הקוצים שאותם כיסם ואת המרחבים הגדולים של כחול וצהוב שביניהם עולים עמודי העשן והאש. הטנף היה בוער לרגלי גבעה חשופה ואנחנו התקרבו אליו בצאתנו מעם הדיונות לעבר המצוק הגדול אליו היתה שייכת אותה גבעה. התקרבו עד כדי חמשים מטר, אף-על-פי שעוד מרחוק ראינו שאינו מהיחידה שלנו, וראינו איך בתוך הלהבות הכתומות נפתחת התובה הימנית ואיש אחד מנסה לצאת. ראשו וכתפיו היו אחוזים להבות ואני תפסתי את מטף הקצף ורצתי. ממרחק של כחמישה מטרים התחלתי להזות את הקצף ואחרי-כך טיפסתי על השרשרת החלקה והתחלתי למשוך אותו ולעזור לו לצאת. בשרידי הצלוי נקרע בין אצבעותי ובגדיו היו פריכים ומתפוררים. מראשו עלה ריח חריכה מחניק, עיניו היו הפוכות ולבנות ופיו פעור באלם. פתאם שמעתי התפוצצות ומצאתי את עצמי, בוער, מתגלגל על החול במרחק של כעשרים מטר משם. איך זה היה? מה הרגשתי? פתאם ראיתי אור גדול ופוצע והמון סכינים ננעצו בי בצריבה, בבת-אחת, ובריאותי לא היה אוויר ופי היה יבש וסדוק. אחרי מסע של שלושה ימים היו המדים ספוגי שמן ודלק ובכיסו המכנסיים היו לי הפילמים שצילמתי כל הדרך ואלה בערו בקול נפץ. פעם ועוד פעם ועוד פעם התגלגלתי ובעד העשן ראיתי את הנהג רץ לעברי, ואחרי-כך השתררה חשיכה קרירה ודשנה, כמו בלבה של בריכת-השחייה, רק כהה יותר. כשהתעוררתי שמעתי מישהו צועק. צרוד. פראי. חסר-מובן. מי זה היה? שמעתי צווחות חורקות, פוצעות, וחשתי אש גדולה משתוללת בבטני ומכלה את ריאותי ועולה בגרוני אל פי ויוצאת ממנו בתמרות עשן. לפני נפילתי שוב אמרתי "מים!" והתפלאתי מדוע אני לא שומע מה שאני אומר. מישהו דקר אותי בזרוע השמאלית וכשהתעוררתי שוב כבר הייתי על האלונקה, בצל זחל"ם פגוע, והנהג של הטנף רכון מעלי ובידו מימיה והוא אומר: "שתה, עוד-מעט יבוא הליקופטר!" שאלתי: "מה קרה?" ואמרתי: "מי זה צעק כאן כמו אידיוט?" אבל התשובה נבלעה בצמר-הגפן הוורוד והמתוק שעטף אותי אז בפעם הראשונה ואותו ביקשתי מאז. אחרי-כך סיפרו לי שעשיתי עוד כל מיני דברים. שאירגנתי את האנשים להגנה מפני זחל"ם אויב שהתקיף אותנו ואמרתי לאחד שקיבל היסטריה לסתום את הפה והחזקתי את כולם קצר, ובזכות זה ניצלנו. אבל את זה באמת אינני זוכר, רק את האש, ואת צמר-הגפן.

זהו זה. בפעם הראשונה אמרתי שהיה צריך להציל את הפצועים, ולכן רצתי, ואחרי זה הייתי מוסיף כל מיני שטויות אחרות ואומר גם את דעתי על כל מיני דברים אחרים, שאינם נוגעים לי, וכל הזמן הייתי חוזר ושואל את עצמי אותה שאלה: או למה, בעצם, רצת אל הטנק? ולמה בכלל הלכנו למלחמה? ולצבא? שאלו אותנו? ביקשו את הוות'דעתנו? הלכתי כי כולם הלכו, ולא רק בגלל זה. הלכתי כי צריך היה ללכת, וזהו. מספיק לחטט. מי שמחטט אינו עושה זאת לתועלת שלי. הם מדברים וכותבים מלים יפות, "פראזות" היינו אומרים, ולי יש טעם רע בפה כשאני רק חושב עליהן, על המלים האלו. אך מאחרי המלים וטפחות-הכתף והאיחולים יש להם מטרות משלהם. צריך להתרחק מהם כמו מדבר. כמו מרעה חולה. המלחמות ההן, חביבי, שאינן מוכרעות על-ידי הטנק והמטוס והעווי, אינן בשבילך. היית, ותמיד תהיה, צעיר מדי בשבילן. מרגיז אותך שאסי וחנזכי וכל האחרים מנוצלים בצורה כזו? או תתרגז. אבל שתוק. לך עדיין נותרה המלחמה שלך, ובה הם לא יעזרו לך, לא עם האלוהים ששלח אותם לשחרר את החומות ולא עם כל נביאינו שרוצים לשחרר אותך מכל מיני שרדי'עבר אחרים. זאת מלחמה שאתה חייב לנהל ולארגן ולהילחם לבדך, או תילחם, וכל השאלות רק מיותרות. לכן התלטתי לבסוף שכל הדבר הזה הוא מגוחך. ואם אדע למה רצתי, אם אצליח לנסח את זה במירב הדיוק ובצורה שאינה משתמעת לשני פנים, בלי שום מלים רבות-משמעות ופסקות מעורפלות, האם תצמח לי שוב היר' הימנית? האם זה הדבר שיסלק את הצלקות מפני ויחזיר לרגלי את הכוח שהיה בהן ללכת חמשים קילומטר בלי להתעייף? מאז אני בחור טוב, שאינו חוקר במופלא ממנו. אינני מדבר על כך ואינני חושב על כך ואפילו להבין אינני מנסה. וככה טוב לי יותר.

בטח נימנמתי קצת, כי המחלקה כבר כמעט ריקה. אלה שמשוגלים לזוו הלכו להתעמלות או יצאו לשמש ואני לבדי, לאה ורפוי וחסר כל ממשות, כמו נפרש גופי ונמסך גרמיו. הרגשתי טובה יותר כאשר השמיים מעוננים או לעת דימדומים. לשם אני שייך. כאשר השמש מאירה והדשא ירוק וזוגות מתחבקים בהילוכם אני יוצא-דופן הרבה יותר. אבל גם זאת סיבה לצאת לשמש, טוענת רחלה. אני אומר שלא, שאינני רוצה. אני מזיע כמו סוס אפילו כשלא חם כל-כך, כי העור על רוב גופי פגוע ואינו מסוגל לאדרות את החום ואני מרגיש שאני מלוכלך וצמיג ודביק כשאני בשמש. אבל רחלה אינה עונה על כך. לכל היותר היא אומרת שאני צודק, אבל בשמש הצבע של המטפס הצהוב על קיר חדר-הניתוחים הוא נפלא כל-כך עד שאני מוכרח לבוא אתה ולראותו.

ממתי אני מכיר אותה, את רחלה? כן, כבר שנה כמעט. קצת יותר מעשרה חדשים. מאז מת אילן במיטה שלידי.

אילן נפגע יחד אתי. נאבק כחודש, והפסיד. כל אותו זמן היינו שכנים, אבל בזמן הראשון לא יכולתי לדבר ובין-כה'וכה הייתי מחוסר-הכרה הרבה שעות. אחר-כך דיברנו קצת. סיפרנו זה לזה על הבית, וההורים שלנו התיידדו מאד. הריאות שלו היו

קרועות לגמרי. הצלעות השבורות שלו ריטשו אותן, והנשימה היתה קשה עליו מאד. בלילה האחרון שמו פרגוד סביב מיטתו ואחות לא-מופרת ישבה ושמרה עליו כל הלילה. בחצות לערך התחיל לנשום בקול רם, אבל הרופא שנקרא לראותו אמר שאין מה לעשות. הוא נשם בקצב בלתי-סדיר, והאוויר הנפלט מריאותיו השמיע שריקות וחריקות וקולות מרוסקים, והדבר הפריע לי להירדם, למרות הזריקה שקיבלתי. לא יכולתי לישון, רק צפתי לי בעצלתיים בשמן הסמיק, החמים, של המורפיום, ללא כאבים. קצת כעסתי על שהוא נושם בקול רם כל-כך ומשמיע קולות כאלה לא-יפים ואני לא יכול להירדם, אבל גם הכעס רוכך. פסקתי להביט בשעון וזרמתי לאטני עם הרגשתי את הגלים מערסלים אותי, אבל להירדם לא הצלחתי בגלל נשימותי הרמות האדום של הסיגריה כפי מישוהו שלא הצליח להירדם גם הוא. וככה, לאט-לאט, הרגשתי את הגלים מערסלים אותי, אבל להירדם לא הצלחתי בגלל נשימותי הרמות של אילן, ועיני צרבו מאד. כאשר חדלו הקולות לבסוף היתה החשיכה בחלון ממול מאפירה והולכת ואני משכתי את הסדין על פני וצלתי עמוק-עמוק. איזה תענוג היה זה. איזה שקט בשום, מבורך! כשהתעוררתי כבר סולק הפרגוד והמיטה היתה מסודרת. אמו באה להגיד לי שלום, ועיניה היו אדומות.

מיד אחריה באה האחות-הראשית ועמה צעירה בחלוק לבן ששיניה בולטות ושערה עשוי ברישול. הן נעצרו ליד מיטתי והסתכלו בכרטיס-החולה שלי והאחות-הראשית דיברה, הרבה ובלחש. הבחורה אמרה בקול רם: "זה יהיה בסדר, אל תדאגי!" ובעוד האחות מתרחקת ניגשה אלי, הושיטה לי יד ואמרה: "בוקר-טוב. שמי רחלה ואני המעמלת שלך". אמרתי בוקר-טוב בריטון, והיא אמרה: "לא ישנת טוב הלילה שאתה כל-כך חמוץ?"

"לא", אמרתי, "השכן שלי מת, ועשה את זה ברעש כזה שלא יכולתי להירדם". "ככה? אז אין כמו קצת התעמלות כדי לעורר אותך?" הכריזה והפשילה את שערה לאחור. "בוא נראה מה אפשר לעשות בך. המ... הידיים? לא, עדיין חבושות. הרגליים? בגבס. אני רואה שאין לי אצלך הרבה עבודה! אה, הנה, מצאתי! כפות-הרגליים!" "כפות-הרגליים מה?" שאלתי.

"אתה לא רואה שמרוב שכיבה הן נופלות קדימה והשרירים מתנוונים? אתה מוכרח לעבוד בהן. הנה, ככה!" וכבר ניגשה אל קצה המיטה ואחזה את כף-רגלי השמאלית, הבולטת מן הגבס, בשתי ידיה החמימות. "עשרה סיבובים לימין, ועשרה סיבובים לשמאל, שלש פעמים ביום. ובמשך היום ללחוץ אותן בזווית ישרה על קרש או משהו קשה אחר".

"לא כדאי לטרוח", אמרתי.

"לא? אבל אתה לא רוצה ללכת אחרי זה כמו אווזה, מה?" אמרה, וכשלא ענית המשכה: "אז קדימה. לאט-לאט, ולא בכוח. ימינה-ימינה-ימינה, בעיגול וכלפני פנים, בעיגול וכלפני-חוץ! יופי! יופי! ועכשיו שמאלה-שמאלה-שמאלה, מצוין. מצוין!"

"נמאס", אמרתי, אבל היא לא שמה לב. היו לה פנים גלויים, מגומשים, ועיניים

ירוקות גדולות. "תעזבי אותי", אמרתי. "בטח", השיבה, "כבר גמרתי. אבוא שוב מחר. ואל תשכח לעשות את התרגילים בערב ולדאוג לכך שתהיינה כפות-הרגליים מושענות אל קרש קשה!"

כשבאה למחרת אמרתי לה שלא עשיתי שום תרגילים ושתעזוב אותי במנוחה. ביום השלישי הביאה אתה גליון-נייר מגולגל ביד. היא הדביקה אותו על הקיר בנעצים. באדום וכחול היו מצוירים עליו תרגילי-התעמלות לכפות-הרגליים ובשחור היו כתובים ההסברים. למטה היה כתוב, באותיות גדולות: מי שעושה את התרגילים הוא ילד טוב! ואני צחקתי עד שפאבה לי הבטן. היה נעים מאד שהבטן כואבת מצחוק ולא בגלל שמחליפים את התחבשות שעליה. רחלה באה שוב אחר-הצהריים, התישבה סמוך למיטתי וקראה לי שירים מספר שיצא לא מכבר. אחרי חצי שעה הלכה לעשות קפה והוציאה עוגיות מהתיק. ראיתי שיש לה טבעת-נישואים על היד, וכשהלכה היו עיני לחות ולחיי צורבות.

עכשיו היא בבית-חולים אחר. כמה פעמים נפגשנו מאז ודיברנו. בפיה נשמעים הדברים הקשים ביותר כדבר שאי-כך אפשר לסבלו. כך היה גם אחרי שראיתי את עצמי בפעם הראשונה בראי.

בעצם, לא הייתי צריך לעשות זאת, אבל את האחות ההיא כה קל היה לשכנע עד שלא יכולתי להפסיק. בדרך-כלל לא נתנו לי להסתכל בראי. אפילו הספר, שהיה מגלח אותי בכל יום ומספר אותי אחת לשבועיים, לא שאל אותי מעולם אם זה מוצא חן בעיני ולא הקיף את ראשי בראי הגדול כדי שאתרשם. הפרופיסור אמר שלא רצוי להסתכל עכשיו, כשהצלקות לא נרפאו עדיין ובטרם יפלו הגלדים, ובסופו של דבר נכנעתי. ממילא לא הייתי להוט כל-כך לראות זאת, וגם עכשו אינני נלהב במיוחד. כמה פעמים הסתכלתי מאז בראי? אפשר לספור באצבעות שנותרו לי.

אבל עם האחות ההיא פשוט התבקש הדבר. היא היתה חדשה וכה נבוכה ומתנצלת. אמרתי לה שכבר ראיתי ושאלתי אותה אם אינה מאמינה לי, והיא הסמיקה וגימגמה ולא ידעה מה לעשות בעצמה. מה הם חושבים להם, שהפרצוף שלי שייך להם? הרגזו אותי שהם מתיחסים אלי כמו אל תינוק שאיננו מסוגל לשלוט בעצמו. בסוף נכנעה, המסכנה, והביאה את הראי כשהיא אומרת: בסוף אני אהיה אשמה! אמרתי לה שלא תדאג ושתגיש את הראי וכאשר רק שמתי אותו מול הפנים השתתקתי. היא נבהלה כהוגן, העלובה, ואחרי כמה דקות שאלה: אתה בסדר? אתה בסדר? אמרתי: כן, אני בסדר, וזרקתי את הראי על הרצפה וכיסיתי את פני בסדין. היא אמרה: תגיד לי משהו. תענה לי. ואני צעקתי מבעד לסדין: אולי כבר תלכי לכל הרוחות? ומתוך הרווחה שמעתי איך היא מסתלקת. למחרת אמרה לי רחלה: התנהגת לא יפה. אתה צריך לבקש סליחה.

ממי? שאלתי.

מהאחות, אמרה, ופניה רציניים. כשלא השבתי, הוסיפה: היא הרוסה לגמרי ומאשימה את עצמה, ואני בטוחה שאתה הכרחת אותה לתת לך את הראי. נכון, אמרתי, אסור לי לראות את הפרצוף שלי?

מותר, אבל אתה צריך להיות הוגן. היא היתה בטוחה שזו לא הפעם הראשונה, ואחרי זה היא חשבה שתעשה מעשה נואש. מטומטמת, השבתי.

אל תהיה נבל, אמרה. כל אחד היה חושב ככה.

גם את? רציתי לשאול, אבל לא היה בכך צורך, כי היא הוסיפה: גם אני. תבקשי ממנה סליחה בשמי, אמרתי.

חשבתי שאתה כבר מבוגר, אמרה, אבל הוסיפה: בסדר.

אחרי־הצהריים בא איזה קצין לגבות עדויות ואותה אחות באה למשמרת ואמרה לי שלום בפנים סמוקים. רחלה באה שוב בערב והזמינה את האחות לקפה ופירות. ממש סולחה. סיפרתי לה על הקצין שגבה עדויות והיא שאלה: מה תעשה אחרי־כך? אחרי־כך מה? כשתבריא.

לא יודע. בטח אחזור הביתה.

מה היית בבית?

פלאח, אמרתי. כל היום ישבתי על טרקטור גדול וחרשתי שדות רחבים, כמו בשירים. אבל לטרקטור כבר לא תוכל לחזור.

לא.

אני חושבת שאתה צריך ללמוד. אתה בחור נבון ואני בטוחה שאם תלמד ברצינות תוכל להגיע רחוק.

אני לא רוצה ללמוד. אני שונא את האינטלקטואלים האלה בעלי הכרס והפנים הלכנים שחושבים שהם יודעים את הכל. שעה אחת על הטרקטור שווה את כל זה. אבל זה כבר לא תלוי בדך.

לא, זה כבר לא תלוי בי.

ובבית־החולים הרי לא תוכל להישאר.

למה לא? אני נכה שלהם, לא? אז שידאגו לי. שיכניסו אותי למוסד עם טיפול והכל ואף אחד לא יצטרך לראות אותי עוד.

אתה לא מתבייש? אלה שנכנסים למוסד כזה נפגעו לא רק בגופם, וזאת—מלבד זה שאינם מסוגלים לטפל בעצמם. לך נותרה יד אחת שלמה, וגם ללכת תוכל, אז מה אתה מדבר ככה?

יד אחת שלמה, וגם ללכת אוכל! ממש פנטסטי! אבל לאן ללכת? מה יחכה לי עם הפנים האלה? מי בכלל צריך אותי?

הפנים האלה ייראו בדיוק כמו שאתה רואה אותם. אם תחליט שלא זה הדבר החשוב ביותר, שיש לך צדדים אחרים, שיש לך נשמה ורגשות ותחושות שאינם קשורים במראה החיצוני שלך—גם העולם בחוץ יקבל אותך ככה.

בעצם היא צדקה, וידעתי זאת. אבל האחרים אמרו: אין לך מה להתבייש. נפגעת במערכות תקומתנו. תרמת את חלקך להצלת המדינה. אתה יכול אפילו להתגאות בזה. אתה צריך לדעת שפולנו חייבים לך, לכם, את הכל. ולא רק אהבה. היא לא

אמרה זאת. היא אמרה שילדים יורו עלי באצבע וישאלו בקול מה יש לדוד הזה, אבל ילדים הם כאלה ואם עונים להם בכנות הם חדלים לשאול ולא מפחדים. היא אמרה שאנשים ירגישו לא-נוח בחברתי וישתדלו להחזיר לי בכל מיני שירותים קטנים ולא-חשובים ופוגעים את החוב שהם חייבים לי, לפי דעתם, ושפכה זה, אי-אפשר לעשות כל יום וכל שעה וכל רגע את כל המאזן ולסכם את כל החשבונות ולהתחשב בכל השיקולים וזה בכלל לא ענין של כנות או חוסר-כנות. בסופו של דבר ידעתי שאעשה כדבריה, אף על-פי שמעולם לא היה לה כל מעמד רשמי ביחס אלי, כמו שיש להורי או לפרופיסור או לקצינת-הסעד, וזה מפני שכך חשתי גם אני רוב הזמן. הייתי רק זקוק לדחיפה הזאת שלה, הגלויה והמנומשת והצחקנית, כדי להגיע לאותו אי של בטחון-עצמי מצולק וגאה ואיתן. רק ביני לבין עצמי, וברגעים כמו אלה בלבד, אני מודה שהיא דחפה אותי עוד יותר רחוק. רק לעצמי אני יכול לומר, בלב גלוי וללא-בושה, כי היא הוציאה אותי, וכמעט ברגע האחרון, מן התהום הכבדה של האדישות, שלתה אותי מן הבור המפתה של הלא-איכפתיות שהשתלטה עלי בבית-החולים. בין הצעירים הפגועים הייתי עוד נכה אחד, ואל הפרסונל אי-אפשר היה להתחסם כמו אל ממש אנשים מהחוץ, אנשים רגילים. המבקרים נהגו בנו כבוד ואני לא יכולתי לדעת מה צופנים לי הרחובות, הדרכים, הבתים והשדות עד שלא עמדתי מולם פנים-אל-פנים. על-הרוב העדפתי לדחות עימות זה, וכשלא יכולתי להתחמק ביקשתי לחזור אל השיגרה, אל הנוחות הגורפת של העולם הקטן, הנכה הזה. אבל היא משתה אותי מים-השיגרה המרדים באדישותו. עצם המחשבה על הערבים בהם קראה לי שירים ושתתה אתי קפה הספיקה לי כדי לקבל את ההחלטה בדבר הניתוחים האלה. לא שאני מאמין בתועלת הרבה שתצמח לי מהם, אבל אני יודע שאם אשאך יותר מרגע אחד על אותו מקום שוב לא אוכל לצעוד קדימה לעולם, וזהו השוט בו אני מנופף. בצליפה חדת-לשון, מדי-יוס-ביומו על כתפי, בהרגשה מוזרה שמזכירה לי לפעמים את הפחד שהיה תוקף אותי בטפסי אל ראש מגדל-המים, כשבאמצע הטיפוס הייתי מרגיש שלא אוכל עוד. שרגלי כבדות וידי רפות וגולשות, ובכל-זאת הייתי ממשיך, מיוזע וחיור, ולבי הולם ופי יבש.

•

עכשו הם בטח באים אלי. כבר מאוחר למדי ושני האחים עם האלונקה המתגלגלת נעצרים ליד תחנת האחות. הנה, הם באים, ועמם האחיות. אחת מהן תחליף את הפיג'אמה בחלוק שמלבישים מלפנים וקושרים על הצוואר בשרוך. זה לבוש מגוחך והוא חושף את רגלי, אבל כששוכבים על האלונקה בין-כה-יוכה עוטפים אותך בסדי-נים, וכך רק פניך בלבד נראים. כמו מומיה. לבן וצח ונקי ומאווש בעמילן ובריה משנק של חמרי-חיטוי והחלל הזה במעמקי הבטן גדל ומתרחב ומכביד עוד ועוד ותביעתו נעשית רמה ושתלטנית. האחיות תגדנה בו אחר זו להתראות. אחדות תנופפנה מרחוק ואחדות תתקרבנה ותנחנה יד על כתפי, מבעד לסדין. האחרים ינופפו בידיהם או יקראו סתם בהצלחה ולילה-טוב ואני כבר זוכר את השריטות

שתהיינה בגרוני ואת קרישי הדם הסותמים את האף ואת האתר המחנק ומהמם הצף בריאותי ונפלט מהן עם נשימותי המתעוררות בקול בעבועים. אני גם זוכר את איי-ההבנה, את מחשפי התרדמה שאשאיר מאחרי בזה אחר זה תוך מאבק נואש להישאר בהם, לא לעזובם, לא לצאת מהם אל סנוורי האור והכאב הצוחקים ברישעות. וגם את הטלטלות שאטולטל ואת חבורת השדים הממתינה לי על כלי-מלאכתם אני זוכר. אינני שוכח דבר ובהתגלגל האלונקה על הרצפה החלקה אני מגייס את זכרונותי אחד-לאחד, חיל-מילואים גדול ועצום ועו, שיעמוד מאחורי ולימיני בהתיצבי שוב, עירום וחשוף וגלוי, באותה פינה מוארת מאד, אל מול החלל הגדול שאליו אני חייב ליפול אם יש ברצוני לעלות שוב אי-פעם אל האור.

מחוץ לביתן מכה השמש בעיני ואני מפנה את ראשי. שיחים ופרחים ורגליים לבנות-כיסוי ופיסות אדמה אדמונית, מכוסה עלים יבשים, חולפים על-פני במרוצה קצובה, ואנחנו שותקים. על שביל-הבטון מקרטעים גלגלי האלונקה ושירטורם מפיל עלי תנומה קלה. לא, לא כשירטור הטנק הנבלע בגופך ועושה אותך חלק ממנו. אף לא כשירטור הטרקטור עליו אתה שולט בכוח ידיך ורגליך והוא מעניק לך כוח ועצמה. שירטור קל, שקט וקצוב, והוא קשה מכל ותובעני מכל ואוכף עצמו עלי באדנות ובתוקף. אני חייב להיות ער בבואי אל סף הבור. אני חייב להיות ער.

על פיסת דשא, בצל אקליפטוס, יושבת חבורת חיילים מסביב לטרנזיסטור. הם אף אינם מרימים את עיניהם בעברנו על פניהם, אבל בחטף אני שומע את השיר לו הם מאזינים: "... ואילן בהדר גבורתם, עוד נשוב ניפגש..." אנחנו ממשיכים. המנגינה נשרכת אחרינו כהינומה, כשובל קרוע יפה מדי אפילו בבזונו. כן, אפילו שירים כתבו עליך, ידידי, ואתה עוד שומר להם טינה. לא טינה, אלא כעס. מי ביקש מהם? למה הם תוחבים את אפם? למה הם שואלים ומבקשים וחוקרים ומבלבלים את המח? כלום אין הם רואים כמו עיניהם התקועות בטיפשות כוונתם בפניהם השלמים שאין לי זמן לשחק את התפקידים שהם רוצים שאשחק? האם אין הם מבינים שממילא התפקידים האלה גדולים מכפי מידתי? ומה הם בשבילי בכלל? מה הם נתנו לי שאהיה חייב להחזיר להם הכרת-טובה ועננה וצניעות של אדם שעשה רק את המוטל עליו? אני עסוק מדי בהכנות, אני טרוד מדי באריות מחשבותי וברכישת כרטיסי מסעות-הארדמה שלי, אני לא כאן.

שוב אינך הוגן. כל אחד עושה את חלקו ולא אתה בלבד עסוק מדי בהכנות. לא רק אתה טרוד באריות ובפירוק תוכפים ובלתי-פוסקים של מוזודות וארגזים ותבילות תופחים ועולים על גדותיהם. לא רק אתה מתיגע ברכישת כרטיסים ובתיכנון לוחות-זמנים ותכניות-מסע לארצות שאליהן לא תגיע לעולם. כולנו מוסעים באלונקה ירוקה, עטופים כמומוזות, מצעים לבנים, נקיים, המאוושים בפריכות העמילן וחמרי-החיטוי בעטפם את גופותינו הדוויים ובלטפם את פנינו המצולקים, בקול שירטור רך וקצוב החודר וחודר עד שהוא אוכף עליך את שליטתו העזה. עזוב אותם. קטעי השיר עולים, כקרעי עשן, כתימרות אבק שסועות, כפרפרים מרוטים. "...בחול הלבן, בהדר גבורתם..." עזוב אותם!

הדלתות הכפולות נפתחות בקול חבטה עמומה ובפנים הכל מהוסה ומחוטא. מסכות ירוקות וניצנוצי המכשירים והאורות החזקים. אומרים לי שלום. מאחלים הצלחה. מכניסים אותי לאולם הגדול, המופר. מעבר למחיצות הזכוכית אני רואה את שורות המושבים ואת האנשים המצטופפים בהם. בתנופה רחומה מעבירים אותי אל השולחן הגדול, הקר. ידי נפרשות לצדדים, רגלי ממושקות וראשי שמוט לאחור. בראי המנורה הגדולה שמעלי, הכבויה עדיין, אני רואה את עצמי, צלוב, אסור ומסומר לשולחן הנורא בחבלים בלתי־נראים, במסמרים סמויים־מעין, ודמי ניגר. מבעד לדלת צדדית נכנס הפרופיסור, לבוש ירוק והמסיכה תלויה על חזהו. שתי ידיו מורמות לפניו כדי הכוהן בברכו. הוא רוכן מעלי ועיניו חמות וטובות מבעד לזכור כיות הנוצצות של משקפיו. איך אתה מרגיש? הוא שואל. יש לו שן־זהב. מנחיריו ומאזניו בוצצות שערות כהות. בניגוד לשער השב של ראשו. אסור לו לגעת בי עכשיו, רק אחרי־כך הוא נעלם מאחרי דלת אחרת ובהרף־עין אני רואה גבות ירוקים וידיים אדומות רוחצות זו את זו במים קצופים. הרופאה המרדימה עסוקה מאחרי. עכשיו היא באה מולי ומודדת לי את הדופק, את פעימות הלב. איך אתה מרגיש? היא שואלת בקול כבד. רק לא אתר, אני אומר, רק לא אתר. לא, לא אתר, היא מרגיעה. אחות מגישה לה מִזְרֵק גדול, ענק. אם יכניסו בי את כל תכנו אתפוצץ כבלִזָן. בידיים אמונות היא מחפשת את הוויריד בידי השמאלית ונועצת את המחט. הדקירה קלה. שתיקה. מישהו מדליק את האור הגדול.

זהו הרגע. עכשיו. עכשיו. אסור להרפות. אסור לעזוב. אני מוכרח להישיר מבטי אל מול התהום שבי. אני מוכרח להישטף באור הגדול, חסר־הצללים, עד שאטוהר ואמזרק כליל. אני מוכרח ללחום במהלומות התוכפות בעורקי, לחסום בפניהן את הדרך אל רוחי. גופי כבר צף מומן באוויר הצונן, הנודף ריח של חמרי חיטוי ושימור. שיעשו בי מה שהם רוצים. אבל שיניחו לי את ראשי, את מוחי, את מחשבותי. לא, לא תלחצי על בוכנת המזרק. תני לי להישיר מבט בנפלי. תני לי. גל אחד, אטום וחלול וכבד, ללא צבע וללא טעם וללא ריח, שוטפני מכף־רגל ועד ראש. הנה אני ניצב, כאשר ידעתי, באותה פינה מוארת מאד. לפני התהום הגדולה שירשה את גופי ומאחרי הדלתות הנעות בחיכוך רך, השמש והפרחים וקטעי השיר הצפים במערבולת, מעורבבים זה בזה. הנה אני מישיר את מבטי ובבת־אחת אני סובב בפניה ונבלע בחושך. הנה אני נופל.

חיים באר: עין־דוגל

מֵאֲחֹרֵי הַבַּיִת
אֲנִי מִסְתַּכֵּל בְּאַצְבַּע קָטָנָה
שֶׁל לֵאָה הַכּוֹבֶסֶת.
אִשָּׁה אֶלְמָנָה
בֵּין כְּבִיסָה וְגִיּוֹת פֶּחַ
מִשְׁחָקָת בְּמֵיִם
אִמָּה פְּנֻדְגָלוֹת.
חֲשַׁבְתִּי עַל יְדֵה הַרְחָבָה
מִיַּחֲלַת לְתַנוּעַת הַמַּיִם
מִמְתִּיקָה סוּד.
וְהָיוּ שָׁם לְעַת בֶּקָר
יְלָדִים שֶׁל הַשְּׂכָנִים
מִתְקַדְּשִׁים אֶל הַגְּנוֹת
הֵם וְאֲדֹנֵיהוּ בֶן חֲגִית
זוֹבְחִים צֹאן וּבֶקָר וּמְרִיא
עִם אָבֵן הַזּוֹחֶלֶת
וְשָׂמֵי יוֹנִים
בְּאוֹר הַחַיִּים
מֵהֶסֶס בֵּין עֲצֵי דַעַת
מִטְפָּחוֹת בְּכַנְפֵיהֶן
מִתְנַקְרוֹת בַּתְּאֹוֹת הָאֲרָצִיוֹת.
לְבִי עָמַד.

אחאב

בַּתְּנִיף שֶׁל הַמִּסִּין
 מְדִיק הַיֵּטֵב בְּיָדִי
 הַחֶכֶם הַמְשֹׁמֵד גִּינְצְבוֹרֵג
 אָנִי רוֹאֶה אֶת אֲצַבְעוֹתֶיהָ
 שֶׁל הַמּוֹרָה בַּלְפוּרְיָה
 מְדַלְגוֹת מִפְּסוּק לְפָסוּק
 וְדֹגְלָה עָלָיו אֶהְבֶּה.
 אֲשֶׁה שְׂאִין לָהּ פֶת בְּסֵלָה
 מִשׁוֹחַחַת עַל בֶּן עֲמָרִי
 מֶלֶךְ שֵׁשׁ לוֹ שִׁבְעִים בָּנִים בְּשִׁמְרוֹן
 וְכָל אֶחָד וְאֶחָד יֵשׁ לוֹ
 שְׁנֵי פִלְטָרִין
 אֶחָד לַיְמֹת הַחֶרֶף
 וְאֶחָד לַיְמֹת הַקִּיץ.
 בְּכֶתֶה ו'
 הַיְינוּ בְּסִבְסֻטִיָּאָה הַחֲדָשָׁה
 עִיר הָרוֹדִיאֲנִית
 בְּלֵב גּוֹף בַּעַל אֵיכוֹת אֲרוֹטִית
 שְׁנֵית מְצַחְקִים סְבִיב הַבְּרָכָה
 וְהַכְּלָבִים לָקְקוּ אֶת דָּמוֹ
 וְהַזּוֹנוֹת רָחְצוּ
 מֶלֶךְ עַל יִשְׂרָאֵל
 בְּעֵדֵן הַבְּרוֹזֵל הַתִּיכוֹן.

ראובן מירן: בהרים, בפנים הארץ

"אשתו הגיעה", אמרה הזקנה ופיזרה את העשן לעבר החלון. היא מחתה את הויעה ממצחה. היתה סמוכה לכיור והניחה למים לזרום על הכלים שנערמו בו ללא סדר. אבל הזקן לא אמר דבר. מעבר לחלון המרושת, בגינה הקטנה שלפני הבית, היה רכון על מעדר.

"אשתו הגיעה", אמרה הזקנה שוב. היא מעכה את הסיגריה במאפרה, סגרה את הברז וטבלה את פיסת-הספוג הכחולה בצלוחית-הסבון. אחר נטלה בזהירות את אחת הצלחות והחלה לנקותה. היא ראתה את הזקן. גבו היה מופנה אל החלון, שפוף מאד. הוא ניכש עשבים. היה שקט כבד של צהריים. רק קול נקישת המעדר נשמע.

כשכולם נחים הוא עובד, הירהרה הזקנה. ואפילו לא טורח להשיב. היא פתחה שוב את הברז והמים קלחו בחזקה על הצלחת ושטפוחה. היא הניחה אותה על השיש, הפוכה. "הוא כבר יודע שהיא הגיעה?" שאל הזקן. הוא זקף את גבו ובעט בערימת עשב שוטה שנתערמה לפניו. בידו מחה את הויעה ממצחו.

"לא", אמרה הזקנה, "הוא ישן".

"ישן", אמר הזקן, "ישן".

"תן לו לישון", אמרה הזקנה, "אסור לו לישון?" היא סגרה את הברז. אבל הזקן לא השיב לה. הוא הרחיק עד לפינת הגינה, הניח את מעדרו בצל הגדר החיה, המאובקת, ושב לחלון.

"ראית את המגרפה?" שאל.

הזקנה זקפה ראשה.

"המגרפה", אמרה, "המגרפה במחסן".

"זהו", אמר הזקן, "כל הענין הוא שהיא לא במחסן".

"השאלת אותה לנוח", אמרה הזקנה.

הזקן שתק. הביט בה לרגע מבעד לרשת הרפויה ואחר שבו עיניו ושוטטו על-פני הגינה. גדר חיה הקיפה כמה שיחי-שושנים. בין השיחים צמח עשב פרא. אבק כבד נח על העלים.

"לא השאלתי אותה לנוח", לאט.

"טוב", אמרה הזקנה, "בסדר. לא נריב בגלל המגרפה, לא?"

היא רחצה את ידיה, ניגבה אותן בחפזה בסינרה והציתה מחדש את הסיגריה שפיב-תה קודם-לכן.

"חיים", אמרה בשקט, "אולי תיכנס הביתה? השמש הזאת לא תוסיף לך בריאות".
הזקן מחה שוב את הזיעה שנוקוטה על מצחו. הוא היה גבוה ורזה, שערו כסוף כולו, אבל פניו היו שזופים. לבש חולצה ישנה, משובצת, ונעל סנדלים מרופטים.
"איך זה נודע לך?" שאל וקרב אל החלון. עתה נשען אל אדן החלון במרפקו. השמש לא כיסתה אלא מחצית פניו.

"המכתב", אמרה הזקנה, "לא ראית את המכתב?"
"לא", אמר הזקן.

"היא כתבה לנו שהיא הגיעה לחיפה", אמרה הזקנה, "היא תבוא הערב או מחר".
"היא כתבה לנו?" שאל הזקן.

"לנו", אמרה הזקנה, "בוא, תיפנס".

"הוא יודע שהיא הגיעה?"

"כבר אמרתי לך שלא. הוא ישן".

הזקן זקף את ראשו הלבן לשמש. השמים היו תכולים. לא היה במ ענן. השפיל מבטו ארצה, לאדמה הבהירה והחרבה, שעפרה נערם ללא סדר. שרשים ביצבצו ממנה במהופך. הזקן כרע על ברכיו ונגע במ באצבעותיו, אך לא ניסה אפילו לעקום ממקומם.

"איפה הילד?" שאל לפתע, מתנער.

"מה-זאת-אומרת?" השיבה הזקנה, "הוא בבית-הספר. יש להם היום משהו גם אחרי-הצהריים. טיול, או משהו כזה". נדמה היה לה שהברז מטפטף והיא סובבה אותו בחזקה.

"יש לך היום שאלות, חיים", גאנחה.

הזקן הביט בה בדומיה והתגרד בשערו.

"יש משהו קר לשתות?" שאל.

"יש", אמרה הזקנה, "אבל אתה מזיע. תשתה מהברז. בוא".

הזקן נטש את החלון ונכנס פנימה. הוא התישב ליד השולחן. היא מעכה את הסיגריה ופלטה עשן אחרון שהתעגל בתוך עצמו ונעלם. נטלה כוס נקיה, מילאה אותה מים ברז עד מחציתה, פתחה את המקרר, הוציאה בקבוק מים ויצקה ממנו בזהירות.
"הלחות הזאת", אמרה, "קשה לנשום".

אבל הזקן לא אמר דבר. הוא לגם מן הכוס ובמטפת שנטל מכיסו ניגב את הזיעה מעל פניו. מרפקיו היו שזופים על השולחן. לרגע נדמה היה שיפיל ראשו בין כפות-ידיו.

"תאכל תפוזי אולי?" שאלה הזקנה.

הזקן הניע בראשו.

היא נטלה תפוזי מנגשי-העץ הגדול שהיה מונח על המקרר וקילפה אותו. את הפלחים הניחה בצלחת, לפניו.

"כל-יך הרבה עשב" אמר הזקן, "איזה שרשים".

הזקנה התישבה לידו. בידה הדקה ליטפה פתאום את מצחו.

"אתה חם", אמרה, "לך לנח".

אבל הזקן לא קם.

"תראי לי את המכתב", ביקש.

היא חיטטה בכיס סינרה. קרעני-נייר, גומיות ועפרון אכול-למחצה ביצבצו מתוכו.

"הנה", אמרה, "בבקשה. תקרא בעצמך".

הזקן נטל את המעטפה ושלף ממנה דף מקופל. הוא פרש אותו לפניו והרחיקו מעט מעיניו. כשסיים קריאתו קיפלו והשיבו למעטפה.

"הערב או מחר", אמר בשקט, "צריך להכין ארוחה לחמישה".

"הילד צריך ללכת לישון", אמרה הזקנה, "אחר-כך נאכל, ארבעתנו".

"הוא מספיק גדול", אמר הזקן.

"בשבילך כולם גדולים", אמרה הזקנה, "כולם מבוגרים. אבל האמת היא שכולם

ילדים. שלשתם ילדים מסכנים. לכן יילך הקטן לישון ואחר-כך נאכל ארבעתנו".

הזקן הביט בה בלא אומר. עיניו, שהיו מוקפות חריצים כהים, היו ירוקות. דומה היה

כאילו חלפו השנים מעליהן ולא הותירו סימן.

"את צודקת", אמר לבסוף, "הקטן יילך לישון. אחר-כך נאכל, ארבעתנו".

הזקנה נטלה פלח תפוז מן הצלחת.

"אתה כבר כועס", נאנחה, "אבל אם נזכה, עוד תראה שאני צדקתי".

הזקן לא הביט בה עוד. ידיו הגדולות היו מונחות על ברכיו ועיניו בריצפה. דומה

שרצה לחייך. אך קמט לא זע בפניו.

"אתה לא מביין", אמרה הזקנה, "הוא ילד. מה זה יוסיף לבריאות הנפשית שלו?"

קולה היה רך ומשכנע. היא לא ציפתה כלל לתשובה כי ידעה שלא תבוא. קמה

וסילקה את הכלים מעל השולחן.

"צריך לומר לו שהיא הגיעה לארץ", אמר הזקן.

"אבל הוא ישן עכשיו".

"כשיתעורר", אמר הזקן, "כשיתעורר, תגידי לו".

"אולי תגידי לו אתה?" אמרה הזקנה, "הגיע הזמן שתפסיק להתעלם מבעיות

המשפחה הזאת. כבר קרוב לארבעים שנה שאתה חי לך כאילו מהצד, כמו איזה אציל".

"את אמא שלו, לא?" אמר הזקן בשקט, "בקשר לארבעים שנה—לא אשיב לך עכשיו".

"ואתה לא אבא שלו?" אמרה הזקנה בקול.

הזקן הרים אליה את מבטו. הקמטים שבפניו התרחבו מעט, כמו שפתיו. הוא חייך.

"אני מוכן להגידי לו", אמר, "רק שאת תאמרי לילד". הוא קם, נטל את ידיו וניגבן.

"אני הולך לישון קצת", אמר.

הוא פנה למסדרון המוביל לחדרים, אבל כשהגיע לדלת נעצר והסב ראשו אליה.

"כשהבן יתעורר", אמר, "תגידי לו שהיא הגיעה". אחר, בלי לחכות לדבריה, המשיך

ונבלע בצל המסדרון הקצר.

הזקנה שמטה כתפיה אינ-אונים ותקעה ידיה בסינרה. מבעד לאוויר החם, מן הרחוב

שמעבר לחלון, הגיעו לאזניה קולות ודברים. נשאה עיניה אל שעון-הקיר. השעה

היתה שלש-וחצי. היא קמה ונטלה סיגריה מהחפיסה החבויה בארון-הקיר. הציתה אותה ושאפה את העשן עמוק לתוכה. אנשים שבים לעבודה, הירהרה, והוא הולך לישון.

ב

הוא קם מאוחר. כשהסיט את הווילון כבר צנחה השמש עמוק מערבה, על הפרדסים. פתח את רשת-החלון, אבל רוח לא נשבה. האוויר היה סמיך ודביק. מעבר לחלון היו נטועים עצי-פרי. הרחק יותר הקיפה חומת-לבנים נמוכה את פיסת-האדמה הירוקה-הצהבהבה. היה סוף קיץ. רוב הפירות נקטפו. אלה שנותרו הידלדלו, מרקיבים בשתיקה, בין הענפים היגעים. הוא הביט בדברים באי-נוחות. מן המטבח הגיעו לאזניו קולות-דיבור. הוא סר מן החלון והתלבש. הציץ רגע במראת הקבועה בדלתו של ארון-הבגדים. לא היה מגולח. לשם מה להתגלח, חשב. הזקנים בקושי מביטים בו, ואריק, הוא אולי ישמח באבא מזוקן. פיהק וחיפש את הסיגריות. מצא אותן בכיס מכנסיו. הדליק לו אחת.

במטבח ישבה הזקנה. אמו. היא קראה עתון.

"כבר מעשן", רטנה, "בקושי קמת".

הוא התישב ליד השולחן.

"היה דואר?" שאל.

היא לא הביטה בו. עיניה שוטטו על-פני השורות הצפופות. הברז דלף והיא קמה וסגרה אותו בהידוק חזק. שבה אל עתונה. אצבעותיה שיחקו במאפרה המלאה.

"עבדול נאצר", אמרה והרימה את ראשה, "מתי הוא יתן לנו מנוח?"

"אין לי מושג", השיב, "היה דואר בשבילי?"

"לא", אמרה, "לא היה דואר בשבילך".

הוא שאף את העשן עמוק לתוך חזהו ופלט אותו בנשיפה. העשן הכחול חלף מבעד לקרני-השמש האחרונות שנותרו בחדר וריחף החוצה.

"תן לי סיגריה, בבקשה" אמרה.

הוא הגיש לה את הקופסה.

שאפה מן העשן והשתעלה מעט.

"איפה אבא?" שאל.

"ישן", אמרה, "עבד כל היום בגינה".

"ואריק?"

"עוד לא חזר".

"כל-כך מאוחר?"

"יש להם טיול אחר-הצהריים".

"בחום הזה?"

"תאריך", אמרה, "אתה לא מגולח".

"אני יודע", השיב והעביר כף על לחיו.

"כדאי אולי שתתגלח", אמרה והביטה בו.

הוא הביט באמו.

"מה פתאום?"

"פתאום", אמרה הזקנה, "היא תגיע הערב. הערב או מחר".

הוא מעך את הסיגריה במאפרה המלאה ומיד הדליק לעצמו אחרת. אמו הוסיפה להביט בו ללא אומר. העשן נשבר על עתונה.

"איך את יודעת?" שאל.

"היא כתבה לי", אמרה, "אתמול הגיעה לחיפה".

הוא עישן בחפזה, כאילו האיץ בו משהו.

"למה לא אמרת לי קודם?" שאל.

"ישנת", השיבה הזקנה.

הוא קם.

"תתגלח", אמרה, "אני אלך למכולת".

פניו כוסו קצף והוא נזהר מאד שלא להיחתך. מן המראה נשקפו אליו פנים לבנים, עצמות-לחיים בולטות ועיניים בינוניות, ירוקות. אילו צימח אבא את זקנו, חשב, היה נראה בערך כך. הוא דמה לאביו. כשהיה ילד נהגו כולם לומר ולחזור ולומר כמה דומה הוא לאביו. אילו ידעו.

שטף פניו במים הצוננים, התנגב וסירק שעריו. לפני צאתו שפך מעט מי-גילוח לכף-ידו ובישם לחייו. הריח עורר אותו. חש עצמו בטוב יותר. כמו בימים הטובים, גיחך, אף שהתכוון לכך באמת.

אריק פרץ הביתה בסערה. השליך את הילקוט המרופט על הכיסא וביקש לשתות. הזקנה, סבתו, פתחה בקבוק-מיץ ומזגה לו כוס.

"אתה לא מויע, אני מקווה".

"קצת", השיב, "הלכתי מהר".

הוא כילה את המשקה בלגימות גדולות.

"איפה אבא?" שאל.

"בחדר שלו".

"וסבא?"

"סבא ישן", אמרה הזקנה, "עבד בגינה והתעייף קצת. איך היה טיול?"

"לא היה שום טיול", אמר הילד, "זאת שהזמינו מהגדג'ע לא הגיעה".

"אז מה עשית עד עכשיו?"

"הייתי בוואדי", השיב הילד.

"לבד?"

"לא. עם חבר".

"אתה יודע שאסור להסתובב שם", אמרה הזקנה בקול גוער.

"עכשיו כבר מותר", אמר אריק. "שאלנו שוטר אחד. כשחזרנו".

"פיקח", אמרה הזקנה.

הילד ביקש פרוסת-לחם. היא פרסה לו ומרחה בחמאה.

"לך תחליף בגדים", אמרה, "אבל קודם תתקלח".

"כל-כך מוקדם?" שאל הילד, "איזה חג היום?"

"מצדך היית מחליף בגדים רק בחגים, לא?" היא פרעה את שעריו ונשקה לו. הוא סיים לאכול ופנה לצאת. הזקנה הביטה בו ולא גרעה עיניה ממנו גם כשהציתה סיגריה נוספת.

"שוב מעשנת, סבתא?" שאל.

"אמא תבוא הערב", אמרה הזקנה בחפזה, "תתקלח ותתלבש יפה".

"באמת?" שאל הילד.

"באמת".

הוא שלף ידיו מכיסיו מכנסיו. ברפיו היו שחורות מעפר. חולצתו מוכתמת באדמה. הוא הביט בסבתו. לא ידע מה לעשות בידיו והשיבן אל כיסיו.

"אבא", שאל לאטו, "הוא שמח?"

הזקנה לא אמרה דבר. הביטה בריצפה.

אריק הלך.

במקלחת, מתחת למים הקרים, חשב על אמו. כמה זמן עבר מאז נפרדו? ניסה לחשב. גג-הסוכות נגמר לפני כמה ימים. יום אחד, זכר, חיבקה אותו אמו, נשקה לו בחזקה וביקשה שיהיה ילד טוב. אחרי-כך הלכה ולא שבה עוד. היתה לה מזוודה גדולה. הוא זכר זאת בבירור. והיתה לבושה מעיל-גשם לבן. הוא הביט אחריה בחלון. גשם ירד. אבל אמו לא רצה בגשם. הלכה והתרחקה אט-אט מתחת לטיפות הכבדות. החלון היה סגור. הוא זוכר שקרע בכף-ידו פתח באד שהתעפה על הזוגית. לאחר שנעלמה, הוא זוכר, שכב על מיטתו ובכה. אבא נכנס לחדר והוא שאל אותו לאן הלכה אמא, אבל אבא לא השיב לו. עיני אבא היו אדומות והוא חיבק אותו בדומיה ולא השיב לו.

"מחר לא תלך לבית-הספר", אמר לו אבא.

הוא זוכר שהיה לו קר, ואביו חיפש בשבילו אפודה חמה יותר אבל לא מצא. הוא זוכר שאביו הפך את כל הבגדים שהיו מונחים בארון, אך לא מצא. למחרת ארו אביו שתי מזוודות גדולות ואחת קטנה.

"אנחנו נוסעים אל סבתא", אמר.

פני אביו היו אפופים עשן סמיך. תמיד.

הוא לא התעקש. לפני צאתם באו איש ואשה לראות את הדירה. אביו דיבר אתם. הם הינהגו בראשיהם, חייכו וחתמו על פיסת-נייר לבנה. הוא זוכר שהאיש חיבק את האשה. אבל הוא לא כעס עליהם.

אריק הקציף את ראשו בסבון, שחדר בצריבה לעיניו. הוא שף אותן בחזקה. הן דמעו והוא נשך את שפתיו. שטף עצמו במהירות והתנגב.
 "הכל בסדר?" קולה של סבתו.
 "כן".

"תסתרק יפה".

מאז עברו הוא ואביו לבית הזקנים, במושבה בה נולד האב. מן האם היה מקבל מדי-פעם גלויות צבעוניות. בכל פעם מארץ אחרת. רצה לשאול את אביו מה יש לאמן לעשות בכל הארצות הללו, אבל אביו היה עצוב תמיד, והוא פחד שיכעס. רק פעם שמע את הזקנים מדברים בלחש. היה זה בשעת-ערב מאוחרת, כשהיה הוא צריך לישון. אבל הוא לא ישן והם דיברו על אמו.

סירק את שערו הרטוב וגזכר.

"תראה איך שהיא נוסעת", אמרה סבתו, "מחליפה ארצות כמו גרביים".

"איין לה שקט", אמר סבו.

"יכול היה להיות לה טוב עם דויד שלנו".

"עובדה שלא היה".

"לפעמים נדמה לי שזה חלום רע", לחשה הזקנה, "שאקום בוקר אחד והילדים יהיו פה יחד, מחייכים".

הזקן שתק.

"אולי הם צריכים לנסות שוב?" המשיכה סבתו, "רק בשביל הילד המסכן הזה עליהם לנסות".

מבעד לחור-המנעול ראה אותה. בדברה, הפנתה ראשה לעבר הדלת.

"כל לילה אני מתפללת, חיים. כל לילה. שאלוהים יעזור ושיחזרו ויהיו כמו כולם".

אביו חיכה לו במטבח.

"ילד יפה", אמר.

"שלום, אבא", אמר אריק.

האב הרכין ראשו.

"נאכל?" שאל אריק.

"כשסבא יקום", אמרה הזקנה.

"אני אלך להעיר אותו", אמר הילד, "שיהיה גם הוא מוכן".

הוא יצא. בשובו היה הזקן עמו, מפהק.

"שלום, דויד".

"שלום, אבא", אמר הצעיר.

שתקו. הזקנה קצצה ירקות לסלט.

"אתה יודע מה, אריק?" אמר האיש הצעיר, "בוא נצא לטייל קצת".

"מסכים", אמר הילד, "אבל לא לגן. אני לא אוהב את הזוגות שמתחבקים שם בין השיחים".

הזקן צחק.

"נטייל סתם ברחוב", אמר האב.

הם יצאו.

"הלואי שתבוא הערב", אמרה הזקנה, "אחרת לא יישן פה איש הלילה".

הזקן לא אמר דבר. הוא ליווה במבטו את בנו ואת נכדו שהתרחקו מבעד לחלון.

"היא תבוא כשתבוא", אמר כשנעלמו השנים, "ואיש לא יישן גם אחר-כך".

ג

היא באה בערב, מאוחר. הזקנה כבר השכיבה את אריק לישון. הילד הבטיח לישון טוב ולקום מוקדם בבוקר כדי לנשק את אמא. שעות ארוכות חיכו לה ומשלא באה סעדו לבדם ארוחה דלה. רק הזקן אכל, כרגיל, בלא חפזון ולא התלונן שקשה עליו הבליעה. אחר הדיחה הזקנה את הכלים ואילו הזקן נטל פנס ויצא לחצר לחפש את המגרפה שלו, שאבדה. דויד ישב ועישן, פסע הלך-ושוב במטבח ועישן, הלך לחדרו ועישן, יצא לגינה ועישן. ואז, פתאום, טירטר ברחוב מנוע של מונית ישנה, שנעצרה לרגע והמשיכה בדרכה, ובדלת נשמעה דפיקה חלשה. היא עמדה בפתח, לבושה שמלה קצרה ובידיה תיק ומוזודה.

"שלום, רות", אמרה הזקנה ואצה לדלת. היא ניסתה לשוות לקולה גזן רגיל ביותר. "תיפנס, תיפנס".

האשה הצעירה היתה פרועת-שער. היא הניחה את המוזודה ליד הדלת. דויד קם.

"שלום", אמר. החל להשתעל לפתע וכיבה את הסיגריות שבידו. היא הביטה בו.

"אריק ישן", אמרה.

"כן", אמרה הזקנה, "חיכינו לך, אבל כבר היה מאוחר והוא הלך לישון".

"אני מבינה", אמרה האשה הצעירה. היא הניחה את תיק-היד שלה על השולחן.

"ואיפה סבא?" שאלה.

"בחצר", השיבה הזקנה, "מחפש משהו שאבד לו. אכלת?"

"כן".

"אז תשתי קפה", אמרה הזקנה. היא מילאה מים בקומקום והדליקה את האש בפירים.

"אצא לקרוא לך", אמרה. "אם זה ירתח, תכבי ותשתו לכם".

היא יצאה. הם נותרו לבדם. שתקו שתיקה ארוכה מאד. ידיו שוטטו על-פני השולחן, טיילו בין הסיגריות והמצית, המצית והמאפרה, המאפרה והסיגריות. היא מוללה פיסת-נייר קטנה באצבעותיה.

"הילד בסדר?" שאלה לבסוף, בקושי.

הוא הינהן בראשו.

"הם מטפלים בו במסירות", אמר.

"הוא שואל עלי?"

"לפעמים. מחכה תמיד לגלויות הצבעוניות שלך. הוא אוסף אותן. אבל בהתחלה שאל יותר".

"ואתה?"

האיש הצעיר הביט בה. שפתיו היו קפוצות. עווית הרטיטה אותן. הוא בלע את רוקו. "אני", אמר וקולו רפה מאד, "כרגיל".

היא קרעה את פיסת-הנייר הקטנה ומעכה אותה לכדור שאותו הוסיפה למולל באצבעותיה.

"אתה לבד?" שאלה לפתע.

בקומקום רתחו המים, אבל היא לא קמה.

"כן", השיב. "ואת?"

"אני לבד".

היא קמה, כיפתה את האש ומוזגה את המים לכוסות. אחר גטלה מן המזווה קפה וסופר, ובחשה. המטבח היה מלא עשן. מעבר לחלון נשמע מדייפּעם קול צעדים. הזקנים הילכו בחצר, סביב הבית. אלומת-פנס הבהיקה מדייפּעם בחלון. רוח החלה לנשוב פנימה וסחפה עמה את העשן בצאתה.

"חזרת באניה?"

"באניה", אמרה.

"לכמה זמן?"

היא שתקה. אחר הרימה עיניה מעל ספל הקפה והביטה בו.

"אין לי מושג".

שוב שתקו.

הוא חשש מפני עצמו. פחד שאחרי פירוד ארוך נראים הדברים יפים וקלים יותר. שהנפש עייפה מטינה, פקעה מן המיתח. מתוך החדשים הארוכים צומחת תקוה. רק שהכל עלול להיות מוטעה כל-כך. מין רגע שאסור להתפתות לו. הוא פחד שייסחף לקראתה בבת-אחת, אבל הימים שיבואו אחר-כך יהיו קשים עוד יותר. השתיקות הארוכות תתחדשנה. הקליפות הנוקשות תצמחנה מחדש. ואחר-כך העייפות. העייפות. טוב שאריק לא פה, חשב. אילו היה פה, היינו נסחפים מיד.

הביט בה ללא הרף. היתה יפה מבעד לעשן הסמיר. לא. לא עישנה כמו שחשב. הסיגריה היתה אחוזה בין אצבעותיה כשאשה כלפי-פנים. כמו שהיה מעשן בשעת שמירה. האש רעדה בתוך כף-היד הקמוצה. אט-אט לגמה מן הקפה. אצבעותיה הקיפו את הספל ברף. אבל הוא ראה זאת רק עכשיו.

"את עייפה", אמר.

היא הביטה בו ושתקה.

פתאום נפתחה הדלת. הזקנים נכנסו.

"איזה עשן!" קראה הזקנה, "איך אתם נושמים בכלל?"

הזקן התישב לידם.

"שלום, רות", אמר וחיך אליה, "מה שלומך?"

"טוב", השיבה ברוך, "ואתה?"
 "את רואה", אמר הזקן, "חיים".
 "אני רואה שפבר שתיים", אמרה הזקנה, "אז אולי תאכלו משהו בכל-זאת?"
 לא השיבו לה. הזקנה התישבה גם היא.
 "מאיין הגעת?" שאל הזקן.
 "מיוון", השיבה רות.
 "יוון", אמרה הזקנה, "יוון! אקלים כמו שלנו, לא?"
 "בערך", אמרה רות, "זאת-אומרת שליד הים לח ודביק בערך כמו אצלנו".
 "מה יש ביוון חוץ מים?" התפלאה הזקנה.
 "הרים", אמרה האשה הצעירה, "בפנים הארץ יש הרים גבוהים. שם חם, יבש".
 "גם אצלנו יש הרים, לא?" אמרה הזקנה, "אולי לא גבוהים כל-כך, אבל הרים".
 "מה זה?" אמר הזקן, "שיעור בגיאוגרפיה את נותנת להם?"
 "כשאתה מחפש מגרפה ישנה באמצע הלילה", רטנה הזקנה, "אני לא מעירה לך".
 "מספיק", אמר דויד, "אתם לא תסתכסכו עכשיו בגלל מגרפה".
 רות הביטה בבעלה. ידיו פסקו לשוטט על-פני השולחן. תנוחתן היתה יציבה יותר.
 הזקנה הציתה סיגריה.
 "תביטו, ילדים", אמרה בקול שהיה אחר לפתע, "אולי תחשבו על הכל מחדש?"
 הם הביטו זה בזו והשפילו מבטיהם ארצה.
 הזקן בחש בשערו ולא אמר דבר.
 "איזה חיים יהיו לילד המסכן?" המשיכה. "ועל עצמכם, על עצמכם הבטתם כבר?"
 "אמא", אמר האיש הצעיר.
 "תן לי לדבר", אמרה הזקנה, "זה לא יכול להימשך. אתם הורסים את הילד. אתם הורסים את עצמכם. וגם אותנו אתם הורסים".
 "הם לא הורסים אותנו בשום דבר", אמר הזקן בשקט.
 "תשמע את השכנים", אמרה הזקנה בקול, "תקשיב פעם למה שאומרים נוח וכל השאר".
 "זה לא מעניין אותי", אמר הזקן.
 "אתה ממילא לא שומע אותם אף פעם", אמרה הזקנה, "כשכולם עובדים אתה ישן וכשכולם ישנים אתה עובד".
 "מה זה שייך לענין?" שאל הזקן.
 "זה לא שייך. אבל אותי זה הורס".
 "די", אמר דויד, "די". הוא קם.
 "את עייפה", אמר לרות.
 "תלכו לישון, ילדים", אמרה הזקנה, "אנחנו כבר נסתדר".
 היא ליוותה אותם לדלת המוליכה למסדרון.
 "תחשבו על זה", אמרה, "בבוקר כל זה ייראה אולי אחרת".
 "לילה-טוב", אמר הזקן.

הם פסעו חרש במסדרון הצר. נעצרו לפני דלת חדרו של אריק. ללא אומר נכנסו. הילד שכב על בטנו. זרועותיו מקיפות את ראשו, מגוננות עליו. הוא לא היה מכוסה. עמדו באור הקלוש שחדר פנימה והביטו בילד הישן, ילדם. ואז, לפתע, בלי שהוא עצמו יריגיש איך קורה הדבר, חיבק את כתפיה הצרות וכבש את פניה בפניו. "בואי", לחש.

ידיה נשאר רפויים לצדי גופה.

"לא", לחשה, "לא".

הילד הישן זע ושינה מעט את תנוחתו. אבל הוא לא התעורר, והם נטשו את החדר ונבלעו באפלה שנפלה בינתיים על כל הבית.

ד

למחרת נסעה. אריק לא הלך לבית-הספר. היא הביאה לו שלושה אלבומים מצולמים. כל אחד מארץ אחרת. הוא הסתגר בחדרו והביט בכל תמונה. אחר-צהריים יצאו שניהם, לטייל בפרדסים שבשולי המושבה. היא אחזה בידו בחוקה. פסעו בין העצים והיא הגנה עליו מפני הענפים הנמוכים, היבשים, ששרטו את זרועותיהם. הוא אהב את מגע ידה. כמעט ולא דיברו, והילד שכח את כל השאלות שרצה לשאול על כל הארצות הרחוקות בהן עברה.

דויד נשאר שוב בבית. הירבה לעשן ולא דיבר.

רק היא דיברה. סיפרה לזקנים על הארצות שמעבר לים. על ההרים של יוון. התלוננה על הלחות פה, על המחנק. עייפות היתה בקולה והיא לא ניסתה כלל להסתירה.

"אם להתישב פעם במקום אחד", אמרה, "אז רק בהרים, רחוק. בפנים הארץ. בכפר קטן, נטוש. רחוק מאנשים. אולי רק עם אלה שאוהבים. אם אפשר עוד לאהוב".

הזקנה אמרה שצריך משפחה, ובעיקר, אם כבר יש לו לאדם משפחה, אסור לזנוח אותה.

היא לא השיבה לזקנה.

"את צודקת", אמרה. "הלוואי שפך היה קורה גם לי".

"זה תלוי רק בכם", הוסיפה הזקנה, "שאלוהים רק יעזור לכם".

אבל הזקן לא אמר דבר.

בערב ארזה את חפציה המעטים ונסעה.

"אכתוב", אמרה ולחצה את ידיהם.

לאריק נשקה.

בחורף, שבועות ארוכים חלפו מאז עזבה שוב, הגיע מכתב. לכבוד דויד הנגבי היה כתוב על המעטפה הלבנה. הזקנה נטלה אותה מידי הדוור.

"היא כותבת לי", לחשה לזקן, "סימן טוב. והבול מהארץ".

אבל הזקן, כדרכו, לא אמר דבר.

בערב של אותו יום שתק דויד גם בשעת ארוחת-הערב. דומם הביט בהוריו ובכנו.

מבט רך היה בעיניו, שלא כתמיד. הם הרגישו בכך. גם אריק. אך לא שאלו דבר. חוץ מן הילד, ששאל אם לא היתה בשבילו גלוית-נוף בתוך המכתב. לא היתה גלוית-נוף בתוך המכתב. רק לפני לכתם לישון, בשעה מאוחרת מאד, אמר דויד: "היא בירושלים".

"בהרים", אמרה הזקנה, "בדיוק כמו שרצתה".
הם שתקו.

"אני נוסע", אמר הצעיר.

הזקן הביט בבנו. זו פעם ראשונה מזה ימים רבים הביט ככה בבנו. "צריך להכין בגדים חמים לילד", אמרה הזקנה, "קר שם, למעלה".
הוא הביט באמו ואחר קם והסתלק לחדרו.
רוח נשבה בחוץ, ובלילה היתה לסערה.

בבוקר השכם נכנס לחדרו של הילד והעירו. אריק רצה לישון.
"מתחילים בתשע", מילמל, "תן לישון, אבא".

הוא הסביר לו בשקט.

המזוודות היו מוכנות עוד בטרם תתעורר הזקנה להכין ארוחת-בוקר. שתי הגדולות והאחת הקטנה. בחוץ היה מעונן, אבל גשם לא ירד. הרוח לא נשבה עוד. הם אכלו לאט, בלי תיאבון. כשגמרו, קמו ולא אמרו דבר זה לזה, כזורים. הזקנה הביטה בבנה ובנכדה ועישנה. אריק הביט בקירות ופתאום, כמי שזכר משהו שרצה לומר זה כבר, אמר לסבו שהמגרפה נמצאת אצל נוח, השכן. הוא ביקש אותה פעם, בקיץ. שכח לספר זאת קודם.

ליד הדלת לחץ הזקן את ידו של בנו. לאריק נשק פעמיים, פעם אחת על כל לחי. הזקנה אימצה את ראשו של הילד אל חזה ונשקה לשערו הפרוע והסבוך. אחר נשקה לבנה על לחייו.

האיש הצעיר נטל את המזוודות בידיו.

"חבק אותה", אמרה הזקנה בלחש, "ותהיה טוב".

אריק רצה פתאום לחייך, אך תחת זאת נשך את שפתיו.
"לא שכחנו כלום, אבא?" שאל.

הוא נטל את המזוודה הקטנה בידו הימנית.

הם יצאו והחלו לפסוע על המדרכה החוצה את הגינה. הזקן חלף לידם בשתיקה, כמו צל רחוק. הגיע עד הגדר החיה וכרע על ברכיו. ידיו מיששו את ענפי השיחים. חלקם נשברו ברוח.

מבעד לחלון המטבח הביטה בהם הזקנה.

ואז נפלו טיפות הגשם הראשונות.

שרה בורג־סבירי: שירים לאח

א. אחי אחי

אָחִי אָחִי
שִׁירִי שְׁלֹא הִיָּה
מִלִּי שְׁלֹא חִיו לְאֲבֹדוֹן
בְּמַחְשָׁבִים תְּקַלְמָנָה עוֹר הַמַּחְשָׁבוֹת
הַרְצוֹנוֹת עוֹטִים צְלָלִים כְּאֵהְבוֹת—
כְּשׁוֹל וּפְסוֹל אָחִי
הַרְצוֹנוֹת אֲבֹדוֹ בְּדֶרֶךְ כָּל בְּשָׂר.
(אָנִי כְּסוֹס אָסוֹר לְרִסָּן בְּאַפְסָר.)
יָמִים—

עֵטוֹ סְבִיב כְּנַחְשִׁים
כְּמַגְפּוֹת כְּשֶׁכְּרוֹן
רֵאשֵׁי הַתָּם
רֵאשֵׁי הַתָּם לְגֹזַע
רֵאשֵׁי הָעֵט לְגַמַּע מִן הַמִּים הַחַיִּים
רֵאשֵׁי הַנֶּם
הַמְתַּעַרְטֵל עִם רוּחַ
הַמְחַזֵּר עַל הַפְתָּחִים יוֹמָם—
אָחִי,
כְּבֶשֶׂן לוֹהֵט הָרוּחַ
אָחִי—
שְׂדוּפִים הַמִּים הַרְבִּיבִים
אָחִי,

הַרְמִץ מִתְגַּבֵּר וְאִין עוֹד כַּח
מַעֲרָמוֹת הַחוֹל וְהָעֵבִים—
טָמְנוּ לִי פַח
אָרְבוּ לְמוֹ פְתָחִי
יִצְאָתִי בְּחֵשָׁאִי

יצאתי בבטחה
 רוצצתי את ראשי באבנים
 בלי אמן, בלי שמחה.
 דומם עמדו הנצבים עלי
 נדים ראשם מלאי תוגה אלמת—
 שוב לא יעוטו למשמש באיברי
 או לפשפש בצרורותי הנקובים.
 חלום רחוק הנצבים עלי
 רקמת זהב שהעתקה מגויל.
 שלום שלום אחי אפוף הגיל
 חמלת חלום רוחפת מלפני.

ב. הסרת הלוט

הלוט הוסר.
 הערפל שכה העיק על תחום העין התפוגג.
 ימים שקטים רבצו באלכסון
 כברכת אב.
 שמשי עלה
 בזהק וריחני
 אני אני
 בעקבי טופפתי
 המדשאות הדיפו לקראתי צחוקי-עולל
 והטללים היטיבו עמדי הפעם
 באבנים היתה עכשו לחות
 קרירות וטעם.
 היתה לי טוב.
 כך סתם—אחרי החם
 השבועים, השכחה,
 הערפל שגורלו הדק אל גורלי
 הילדים שהסתבכו בדשא הירק
 החרגולים האבוסים בסבך
 הריקו לקראתי את כל החג
 שעוד נגנו אי-שם למעני.

ג. לאח אפוף הזיו

אחי אפוף הזיו
 אחי שטוף בשמש
 אחי על מי־מנוחות שאַתְרוּ לְבוֹא.
 אחי שֶׁבַח־לוֹם
 שֶׁבְרִידוֹת הַמַּיִם הַחוֹמְקִים אֶל יוֹבְלֵי
 הַלוֹם הַלוֹם
 אחי הטוב
 אחי מהר המור
 מצוף פְּרִים וּמִמְקוֹר הָאוֹר—
 שְׁלֹא נִגְבְּזוּ שְׁמֵרְחֵף
 מֵאֲזוּ וְעַד הַיּוֹם
 טְהוֹר.
 לְקָרֵב
 לְהֵאָחֵז בְּזֶךְ הַתְּהוֹמִי
 בְּקָרְנֵי אֵיל מְזֵהֵיכָה בְּסִבְךָ
 מִשְׁפַּע טוֹב גּוֹהֵר עַל־פִּי הַסּוֹף
 הַנֶּחַ.
 הוּ, אַח
 רַחִים וּמְעֻלָּף
 עֵטוֹף הַלֵּת כְּבִשָּׁן וְשִׁפַּע נְגוּנִים
 קְטַנְתִּי מִן הַטּוֹב
 מִן הַשְּׁפֵעָה הַלְזוּ אֲשֶׁר אֶצְלָתָּ בִּי כְּעוֹף יִפְה־כָּנָף
 הַסָּב וְגַח
 לְבָן וְחִלּוּמִי
 מֵעֶצֶם הַשְּׁקִיעוֹת עַד הַזְּרִיחוֹת בַּשַּׁחַר—
 אֲמֵן אֲמֵן
 לְזֶר וְלְקָרוֹב
 הַמְשַׁפִּילִי־לְגַהֵר
 הַמְגַבִּיהֵי־כָּנָף
 אֶל הוֹר־הַהֵר.

יהושע קנו: לבנה בכר זוכרת את הקיץ

חדר הכיתה בבית-הספר לבנות היה קטן, חלונות משלושה צדדיו, נשקפים אל מגרש מוקף ברושים גבוהים. קירות הכיתה היו צבועים צבעי-שמן, ירוק־זית, והצבע נפגם והתקלף במקומות רבים. השולחנות הזוגיים היו צבועים שחור ונמוכים. בבקרים היה אור חיוור, עדין מאד ורענן מסתנן בעד הברושים אל החלונות ואל הכיתה. הבנות היו מזמרות בקול רם את תפילת מודה־אני. המורה אהובה, שאמנם היתה אהובה ביותר על הבנות, נערצה ויפה עד־להכאיב, עמדה ליד שולחנה וזימרה עמן, בלחש. לראשה של המורה אהובה כובע קטן ועדין מאד וסיפת־נוי, שראשה כעין פנינה, נעוצה בצדו. לא פעם שאלה עצמה לבנה בהתרגשות אם לא קרה לה למורה אהובה שבחבשה את הכובע נעצה בטעות את הסיפה בקרקפתה. לבנה היתה מזדעזעת ונחרדת למחשבה הזאת, כי אהבה מאד את מורתה, אך משום־מה, בהתבוננה בכובע, לא יכלה להסיח דעתה מכך. השאלה היתה טורדתה ומענה את נפשה. שמלתה של המורה אהובה היתה תמיד צירוף גהדר של נוי וצניעות, ונקיון כזה המעורר תשוקה להיות תמיד בקירבתה, להידבק ממנה—או לפחות לשפוך עליה את קסת הדיו. כי היה בזה משהו עילאי כל־כך, מקנטר, גא וסולד מקירבה יתירה, סמכותי, נזירי, קדוש ומופקר כאחד.

והבנות היו מעתירות על המורה אהובה את כל רגשי החמימות וההערצה שיכלו להפיק. בהפסקות היו מקיפות אותה, שוחרות את קירבתה. לבנה היתה עומדת מן הצד, מביטה בחזיון הזה ויודעת כי המורה אהובה אינה מחייכת אל החנפות אלא לצאת ידי חובה ומתאמצת לברוח מהן, מהר ככל האפשר, ממגען בשמלתה ובגלאי של אמתי־דה, אל חדר־המורות. כמפני גנבות. לבנה מעולם לא ניגשה אל המורה אהובה, להחניף לה או לשאול אותה שאלה של סתם. היא תיעבה את הבנות שעשו זאת, כי ידעה שאינן ראויות לקירבתה של המורה אהובה, שהיא מעולם אחר והן לעולם לא תהיינה כמוה. היא היתה עומדת מן הצד ושואלת את עצמה מה ריח העמילן בשמלתה של המורה אהובה.

כשהיתה בכיתה ז' נגלו כינים בשער־ראשה של לבנה.

וזה הכאב שבדבר: לא כינים היו אלו אלא ביצי־כינים. ויש הבדל: ביצי־הכינים חמורות פחות מן הכינים עצמן. כך בפירוש אמרה גם האחות. ואף־על־פי־כן היה הגילוי עילה לעליצות גדולה בכיתה.

לבנה לא התרועעה אף עם אחת מן הבנות בכיתתה, והן לא נטו במיוחד לקנות את ידידותה. היה לדברים סדר משל עצמם, דרך טבעית. לבנה ישבה לבדה אל השולחן הזוגי, כי ביום הראשון ללימודים, כשהיו הבנות מזנקות לחדר־הכיתה לתפוס

להן מקומות, היתה כל אחת שומרת מקום לחברתה. נותרו כמה שולחנות ריקים. לבנה התישבה ליד אחד מהם. לא היה בכך כל עלבון. ביום שנתגלו ביצי־הכינים בשערה של לבנה היתה אפוא עליצות גדולה בפיתה. המשפיל בעליצות זאת הוא שהבנות התאמצו—במופגן—לכבוש אותה. הן לא גילו את שמחתן אלא התעסקו בזה, כיהודיות קטנות, במין טוב־לב צדקני ומובלט, וחיוכים כבושים בתוך החזוה (להרבות הנאה), חבורות־חבורות. לבנה דימתה כי כל זה הוא חלום רע.

האחות ביקשה את לבנה לשלוח את אמה לבית־הספר. לבנה שחקה בלבה, אף שהיתה נבהלת מאד, עד כדי בילבול. היא ידעה כי לא תשוב עוד לבית־הספר. אמה מתה כמה שנים לפני כן.

בהפסקה לא יצאו הבנות את הכיתה אלא התגודדו והתלחשו בדאגנות נוראה. היו מתווכחות. החבורות לא היו קבועות אלא משנות את הרכבן בלי הרף, מתאחדות ומתפצלות. והיו גם כמה קולות צחוק, שהתמרדו ועלו חרף הומרת האיסור, וכן היו קולות של מחאה והתראה מפני הסכנה. ומיד היה הצחוק נכבש בניזופה וחרדה, וכוורת הדבורים ההומה היתה חדלה לרגע מזימומה, משלחת מבט מתחסד ונפחד, מלא־רחמים עד־להקיא אל פתח הכניסה, שם עמדה לבנה. פניה היו אטומים. כמו גלים היו הדיונים שוככים ומתגברים ומתלהטים, ולפתע נחלשים, נמוגים בלחישות־סוד.

מדי שמעה את המלה כינים היתה לבנה מתרחתת: היא ידעה כי עלילה היא זאת, והיא ידעה את ההבדל בין הכינים לביצי־הכינים. כהסברה של האחות שניסתה לרפך את הגזירה: רק תחילת הנגע היא זו, מעין אזעקה, ועוד יש תקנה. יש לחפוף את הראש היטב־היטב בנפט, וגם צריך לרחוץ לעתים קרובות. זה הכל. גם ברור היה ללבנה שאין היא היחידה הנגועה בזה. לא היה לה ספק: עוד בנות נוגעו, ומדוע רק אצלה נתגלה הדבר? בדרך־כלל היה הדבר נעשה בשקט, בסוד, ברמו, בשיחה קצרה בחדר־האחות. אך כאן נעשה הדבר בטכס גדול לפני כולן, ומשחק ההפתעה של האחות, והתדהמה והפחד: "אוי, אלוקים! מה שאני רואה כאן! או־ואבוי לי!"

לא כך נהגו תמיד.

ובעוד לבנה עומדת בפתח, צופה בחזיון, הריחה את ריח העמילן אשר לשמלתה של המורה אהובה. יד צחורה ועדינה נגעה בכתפה. לבנה הפכה פניה וראתה את מורתה מחייכת אליה וקוראת לה לבוא עמה. רק לא לבכות, אמרה לבנה בלבה, בקצב נשימתה שפכדה והלכה, רק לא לבכות. המורה אהובה הובילה את לבנה בידה אל המסדרון, ולבנה תמהה: איך היא לא מפחדת! שוב הביטה לבנה במורתה ושוב ראתה את החיוך הדק והענוג בעיניים התכולות של מורתה, מכוון אליה, מלא אור ותוגה. בפינה נעצרו, והמורה אהובה רכנה לעברה אמרה: "זה שום דבר, לבנה. האחות לא ידעה שאמא שלך מתה. היא לא ידעה".

"לא איכפת לי שאמא שלי מתה", אמרה לבנה פתאום, ולא האמינה למשמע אוניה.

פניה של המורה אהובה הרצינו קצת, אך ידה הלבנה עדיין אחזה בזרועה של לבנה, מעל למרפק.

"אני לא מבינה מה את אומרת", לחשה המורה אהובה.

"לא איכפת לי שאמא שלי מתה", התעקשה לבנה. "לא איכפת לי כלום. אני לא אבוא עוד לבית-הספר".

"אבל למה?" שאלה המורה אהובה. "כל זה יעבור. זה לא נורא. קורה שיש כינים— אז חופפים את הראש היטב ושומרים—וזה נגמר".

"אבל זה לא כינים, מורתי". (לבנה הרגישה כי שוב אינה יכולה לכבוש את הבכי

המתפרץ מקרבה כמו גל עצום). "זה רק ביצי-כינים! האחות בעצמה אמרה!"

(עיניה הוצפו דמעות והיא שנאה את עצמה על בכיה שלא יכלה לעצרו בתוכה).

"רק ביצי-כינים. והן עומדות שם וצוחקות, כל הבנות, כולן, ואומרות: 'כינים!

כינים!"

לבנה התיפחה והמורה אהובה ליטפה את שער-ראשה, כמו להדגיש ולהפגין שאינה

נגעלת. ולבנה התיפחה בבכי מר. "מורתי", געתה, "הסיכה, הסיכה בפובע שלך!"

"את עושה בעצמך את כל העבודה בבית?" שאלה המורה אהובה.

לבנה הניעה בראשה לחיוב ורצתה לברוח מן המקום. לולא חששה שתהיה בכך

התחצפות כלפי המורה אהובה, היתה עושה זאת. אך היא נשארה, ידעה כי שוב

לא תראה את מורתה וביקשה לחקוק בלבה היטב את דמותה. כשראתה את הבנות

הראשונות מגיעות למסדרון, לראות להיכן יצאה עם המורה אהובה, נשאה רגליה

וברחה.

לפנים היתה המרפסת מלאה אבטיחים בקיץ—מלאה עד גדותיה, בבית שפרחוב-

הספניולים. שרשרות בצל ושום, ופלפלים תלויים לייבוש, ובין כתלי הבית עוד

נשתמרה צינת הלילות. בערב-שבת היו מפצחים ערימות של גרעיני אבטיח, קלויים,

מלוחים וריחניים.

רוחות החמסנים של ראשית הקיץ מפריחות מעגלים של אבק צהוב, צורב ותימורות

של פיסות-נייר מתעופפות במערבולת. קרעי עתונים ושקיות נייר חום, ניירות-

עיטוף דקיקים של תפוחי-זהב, פיסות קרטון אפורות וחפיסות סיגריות, גלים-גלים

באים מן השוק הגדול אל רחוב-הספניולים ואל השוק הקטן, מתנפצים על הגדרות

והברושים שבצדי הבתים ועל רעפי הגנות, עד הפרדסים הרחוקים. שלג של פיסות-

נייר שנערם ובא לכסות הכל.

בעציצים על המרפסת פורח הגירניום. אדום, לוהט, נשפך מן המרפסת אל המעקה.

שיחים שלמים. לבנה היתה תולשת את עלי הפרחים האדומים ומדביקה ברוק על

ציפריניה. פורשת לפניה שתי כפות-ידיה ואומרת: יש לי מניקיור! שעה ארוכה

היתה משאירה את אצבעותיה פרושות, מסתכלת וצוחקת.

זה היה בטרם תצא בלה השחורה לגמרי מדעתה. בלה השחורה גרה בצריף השחור

שלה ליד השוק הקטן. שיח הרדופים ענק ניצב בחזיתו של הצריף. פרחי ההרדוף

הוורודים עמדו בעיצומה של פריחה. אט-אט השתלט ההרדוף על הצריף. הפרחים

הוורודים, מריי-הבושם, ניקרו כל כתם שחור בציפוי הזפת של הקירות. חצצו בין הצריף לחוץ. סיפרו שכאשר באה בלה לגור עם אביה היה הרב הזקן חולה ואז עדיין היה ההרדוף שיח ככל השיחים. לאחר שמת אביה של בלה החל ההרדוף לצמוח שלא כדרך הטבע. מעולם לא נראתה בלה לפני כן. יום אחד באה והיתה. לא ידעו מגיין באה ומה עשתה לפני כן. אך כבר בבואה היו פניה קמוטים וצהובים כשל זקנה וגבה היה כפוף. רק עיניה שחורות היו עדיין, בוערות באש אפלה—עוד מעט ותכבינה. בערבים, בהיות החום כבד בצריף, היתה בלה השחורה יושבת ליד ההרדוף, על השרפרף שלה, וממול, סביב בית-החלוצות, היו הכל עומדים לשמוע את נגינת האקורדיון והמנדולינה. שני בחורים ישבו על הספסל וניגנו שירים רוסיים, עצובים ומתמשכים. כולם האזינו להם בהשתאות רבה. המנגן במנדולינה היה בהיר ותכול-עיניים, שֵׁערו הצהבהב מקורזל ואפו פחוס. עליו היה וללא הרף הניע את ראשו דרך-גינדור, קורץ עין אל הבחורות. ואילו המנגן באקורדיון היה גוץ ושחרחר, נוגה-עיניים וכל-כולו שקוע בנגינתו, כאילו הוכרח לעבוד בפרך. רק רטט עצבני היה חוזר ומעווה את זווית-שפתיו. הבחורות מבית-החלוצות היו נשקפות מן החלונות, צוחקות ומרמזות אשה לרעותה. כמה מהן היו מעיזות, יורדות, עומדות לפני הספסל ומצטרפות לזמר בפיוזם חרישי.

בלה השחורה היתה מאזינה מצדה האחר של הדרך, על השרפרף, ליד ההרדוף שלה. בבוקר ישבה לבנה על המדרגות במרפסת שברחוב-הספניולים והסתכלה בציפרניה האדומות מעלי פרח הגירניום. סבתא הזקנה היתה מוטלת על המיטה במרפסת הסגורה, שרויה בגסיסה שאין לה קץ. אביה של לבנה ישב בחדר האפלול, עישן סיגריה אחר סיגריה ושיחק בסכין המתקפל. אחיה של לבנה, שקראו לו אברם המשוגע, ישב בחצר בשלולית מים ושיחק בברז. ברזים—זה היה הבולמוס שלו. היה זה בחופש-הגדול הראשון. לאחר שעזבה לבנה את בית-הספר לבנות. בלה השחורה עברה עם סליה ברחוב-הספניולים. היא עשתה דרכה לשוק הגדול, אף שהתגוררה ליד השוק הקטן. היא ביקשה לחסוך כמה פרוטות, ולכן היתה נושאת את סליה אל השוק הגדול, בקצה האחר של המושבה.

איש לא ידע ממה בלה השחורה מתפרנסת, ואם יש לה קרוב או מודע בעולם. כשקרבה בלה אל חצר ביתה של לבנה, נעצרה לרגע. לבנה רצה אל השער ואברם המשוגע אחריה. לבנה הושיטה את ידה, שעוד היתה מקושטת בציפרני-הגירניום, זקפה אמה והניפה יד שלש פעמים לעומת בלה השחורה. אחיה של לבנה, אברם המשוגע, אף הוא זקף אמה ונזף לעומת בלה. אולי הרגישו הילדים, כמו שיודעים ילדים לחוש, כי בלה השחורה קרובה להשתגע; כי השגעון כבר פושה והולך בתוכה ועל פניה, חזק בייחוד בעיניים, שנוגעו הראשונות, ומשום כך, כנראה, נשתמרו צעירות יותר, בוערות, שעה שהגוף והפנים בכללם דעכו, נקמטו, הצהיבו, וכבר לא הספיק השגעון להציל את צעירותם ולהקפיאה.

אולי משום ההרגשה המוקדמת הזאת, הנוסכת בטחון שהנה אין כל הסתפנות, עמדו לבנה ואחיה אברם המשוגע ועשו את התנועה הנתעבת בידם. בלה הזקנה לבשה,

כתמיד, את שמלתה השחורה, שבה נראתה מיום בואה למושבה, הניחה את סליה על הקרקע, והביטה בלבנה ואחיה. באותו רגע החל החול לרתוח: מתחת רגליהם היחפות של לבנה ואברם. בלה הביטה בהם, רקקה על החול (שלולית שלמה של רוק, אומרת לבנה בלבה), וקיללתם בלחש, בניעשפתיים בלבד. פניה של בלה נשארו קפואים, נטולי־הבעה, רק העיניים בערו באש האפלה. אחיה של לבנה צעק: "הי! היא מקללת!"

לבנה העזה להתקרב קצת ואמרה לבלה: "מכשפה זקנה! מכשפה סרוחה!" אברם המשוגע קרב עוד יותר והפיל את הסלים של בלה. לבנה בעטה ברגליה בסלים וצחקה, ובטרם תספיק בלה השחורה להשמיע קול צעקה, ברחו לבנה ואחיה אל קצה רחוב־הספניולים. לבנה צחקה, צהלה משמחה, ואחיה אברם המשוגע, עשה את שתי כפות־ידיו כחצוצרה, הסמיכן אל פיו והחל תוקע בקול־קולות. החול היה רותח, ובמרוצתם דימו לבנה ואחיה כי הם מרחפים ורגליהם נוגעות־לא־נוגעות בקרקע. הם הגיעו לסוף רחוב־הספניולים, שם היה שדה גדול, בור, ובשוליו כמה שורות של אקליפטוסים גבוהים וצפופים.

לבנה נפלה כבדת־גשימה וצוהלת לרגלי אחד האקליפטוסים. היא שכבה על הקרקע, וכאן היה קריר יותר. רוח קלה נשבה והשמיעה אישת עלים. האדמה היתה מכוסה עלים יבשים, גרגרי־תרמילים זעירים וריח חריף ומרענן של אקליפטוס. תרמילי הפרי דקרו את גבה ורגליה של לבנה—היא היתה לבושה מכנסי־התעמלות וגופייה של נערים, אף כי חזה כבר החל לצמח.

והנה ראתה לבנה את אחיה המשוגע מתישב לידה ומביט בה. לעולם לא תשכח לבנה את המבט שהיה אז בעיני אחיה, בקיץ, מתחת לאקליפטוסים. גם את סוף המעשה לא תשכח.

עיני אחיה הביטו בה בחיוך נרגש של תודה ומזימה מתוקה. לבנה נזקפה על מרפקיה ונתנה בו עיניים שואלות. פניו הביטו בה בהתרכזות, כאילו ביקשו לדבר בלי קול. הוא קרב אליה, הניח את ראשו הפרוע ליד ראשה, ולבנה חיבקה אותו. הוא כבש בתוכו צחוק עז, והדבר ניכר ברטט שאחו בצלעותיו ובכתפיו. כמין עווית. לבנה אימצה את חיבוקה וחשה איך פירפורי הצחוק הכבוש עוברים מגופו אל גופה. שוב זקפה לבנה את ראשה והביטה באחיה. הביטה בו כאילו ראתה אותו לראשונה, כאילו אדם זר הוא—במתכוון הביטה כך. היא ראתה את עיניו נעצמות במין עייפות משונה, קדחתנית, ופלומת השער השחור מתחת לפאותיו ומעל לשפתו העליונה היתה רטובת זיעה. ידו של אברם המשוגע החלה ללטוף את חזה של לבנה.

פחד נפל על לבנה ותדהמה ואי־תושייה. עתה חשה איך רגליו השעירות של אברם מתלבטות בין רגליה, איך גופו מתמתח, עולה וגוהר עליה. הפחד נתחלף בה בסלידה, אך היא חששה לקום ולברוח. ידיו של אברם ליטפו את כל גופה וקול שלא יכלה לעצרו עלה בתוכה, כמין אנחה, להאיר לו פנים, לאמצו אליה חזק־חזק. לבה הלם בחזקה ונשימתה לא יכלה להדביק את הקצב. ידיו של אברם לפתו בחזקה את זרועותיה, כמו לכפתה אל הקרקע. לבנה עצמה את עיניה ודימתה בלבה

שהיא במקום אחר. הרחק-הרחק מכאן. גופו של אברם נשטט ממנה אט-אט, עד שרפתה אחיות זרועותיה. הוא היה מוטל לידה, פניו כבושים בקרקע. לבנה פקחה את עיניה, שוב הודקפה על מרפקיה והביטה באחיה בטינה ובתוכחה. היא ראתה את כתפיו מתעוותות ואת ראשו מוטט, ושוב מוטט בעפר, עוד ועוד. לבנה התישבה, התקינה את הגופיה ומכנסיה-ההתעמלות והחלה לנער את העפר, העלים היבשים ותרמילי פרי האקליפטוס, שדבקו בגופה ובבגדיה. אברם שכב עדיין והטיח ראשו בעפר. לבנה כרעה לידו וניסתה להרים את ראשו. הוא התנגד אך לא היכה את ידיה. לבנה אמרה לו: "אברם, הלוואי שתמות". היא הסמיכה פניה אל ראשו וידיה אחזו בכתפיו להרימו. הוא נענה לה והתישב, אך לא הביט בפניה. פניו היו רציניים ואגרופיו קמוצים. לבנה אמרה לו שוב:

"אברם, הלוואי שתמות!"

וידיה ליטפו את פניו, שמלאו עפר ושריטות. הוא דחה בזהירות את ידיה ומיאן לקום. היא הביטה בו ולא אמרה עוד מאומה. עיניו היו מושפלות, מסרבות להביט בה. לבנה לא ידעה מה תעשה. אך עתה נבהלה פתאום ובאימה הביטה לעברים לראות אם אין איש סביב. קמה, יצאה אל בין העצים, עד השדה, והשקיפה סביבה. לא היה איש. רק יללה קצובה של מנוע-באָר, מפרדס מרוחק, כקולו של עוף-לילה, נשתברה בדממה אשר סביב. רוח החמסין והאבק הזכירו את החוץ, ואת החצר והבית. לבנה חזרה אל רגלי האקליפטוס מקום שם ישב אחיה. בבואה עתה לקראתו היו עיניו מופנות אליה, והיא ראתה בהן תבונה שמעולם לא היתה בהן לפני כן. אברם הביט בה כמי שהחליט להעז ויהימה, אך כשנפגשו מבטיהם שוב לא יכול. פרש כפות-ידיו על פניו והחל למרר בבכי.

בבכיו נפלטו מפיו קולות משונים, שצלילים עבים כקול הגבר וגניחות של ילד מתחלפים בהם באופן מוזר. היתה זו כמו נאקה של חיה פצועה המבקשת לקרוע משהו. לבנה אהזה בידו, והוא קם. עיניו היו אדומות מדמעות ובפניו נחרצו תעלות של בזץ ודם. הוא קם ברפיון ושוב היה רטט של עווית בכתפיו. לבנה התקינה את מכנסיו וניקתה אותן בפיסת-גיייר שמצאה שם. לאורך השדה הובילתו, כאילו היה עיור. כשהגיעו לאחת החצרות הראשונות של רחוב-הספניולים בדקה לבנה אם אין איש רואה, נכנסה לחצר, הושיבה אותו ליד ברז וקילחה את פניו במים. הברז והמים השיבוהו לחיים. הוא נייער באחת, וכבר עמד כמעט לפרק את הברז. אך היא החזיקה בו בכוח, סרקה בידיה את שערו ומשכה אותו מן החצר. לאטם הלכו לאורך רחוב-הספניולים ולא החליפו ביניהם דבר. רק בהיחבא ראתה כי הוא משלח בה מבטים חטופים, מלאי-תחנונים, לסליחה.

לבנה לא הביטה בו, אך נטלה שוב את כף-ידו והידקתה היטב. שמעה גירגור של צחוק עולה ממנו ושוב החלו צעדי להיות קלים, מנתרים, כתמיד. עיניו האירו. חילץ ידו מכף-ידיה ובדהרה יצא במעלה רחוב-הספניולים, שואט כסוס-פרא, כדרכו תמיד, וקצת יותר מזה, אולי כדי לשאת חן בעיניה, או לשעשע אותה ולפצותה על עלבונה? פעמים היה עוצר, הופך פניו וצוחק אליה, מניף זרועותיו לצדדים, כאילו

היה ציפור, ואחר חוזר וחותר בידי קדימה, כשוחה בברכה. מזנק ומנתר גבוה. כשחזרה לבנה לביתה כבר ישב אברם המשוגע על המדרגה, וכמו דבר לא אירע. סבתא הזקנה שכבה במרפסת הסגורה ונאנחה.

"מה יש לך?" שואל אביה של לבנה את אמו בספניולית. אך סבתא הזקנה אינה שומעת. זה שנים היא עיוורת וחירשת. כמו גוף, שוכב, תופס מקום, ושום דבר. אבא של לבנה צועק לה באזנה: "תה?!". סבתא הזקנה גונחת ואבא של לבנה מביא לה כוס תה עם נענע, מציב את הכוס על הכיסא שליד המיטה, מרים ביד אחת את ראשה ותומכו ובידו השניה משקה אותה, מעט-מעט, בכפית.

"תשתי, מאמא, תשתי לבריאות. אין דבר. את עוד תקברי את כולנו". סיגריה נעוצה בזווית פיו ואפרה נשמט מאליו לריצפה. הוא מדליק סיגריה בסיגריה ואת הגמורה מועך בעקב סנדלו, על המרצפות.

בשנותיה הראשונות עוד הספיקה לבנה לשמוע את סבתא הזקנה מזמרת בקול צרוד ועבה, כמעט כקולו של גבר: "מוֹרְנִיקָה אַ מי מֵה יאמאן..." אז היתה זאת אשה חיה ומתנועת, ירכיה רחבים ואחוריה ענקיים, מהלכת בקבקים כל השנה. גם בחורף.

תקתוק הקבקים העליו, המלא חיים, כמו קסטנייטאס, היה עם השנים לגרירה רפויה, עד שהתישבה סבתא הזקנה על הכיסא הגדול בחדר ולא היתה קמה ממנו אלא לצרכיה הדוחקים ביותר. כעבור שנים נחלשה עוד יותר ונשכבה במיטה שבמרפסת הסגורה. חולה היתה כל הימים ודעתה מטושטשת לגמרי. לעתים היתה לבנה יושבת לידה, ובין גניחה לשיעול היתה מחכה, שמא תפלוט הזקנה איוו הברה של זמר, במאמץ עליון להיזכר בשירה האהוב מלפנים, שיר שכמעט לא ירד משפתיה: "מוֹרְנִיקָה..."

סבתא הזקנה היתה עתידה להתקשר לתמיד בזכרונה של לבנה בחגיגת הקבקים הגוועת והולכת, בזמר הספניולי שנשכח ובריח עלי הנענע, שהיתה הזקנה ממוללת תמיד בין אצבעותיה ומקרבת אל אפה. על כן היו קצות האצבעות של הזקנה ירוקים תמיד ומשחירים, חרף רחיצת הידיים. שני עגילים היו קבועים בנקבים שבאזני סבתא הזקנה, שתי נקודות של זהב, מקושרות בצדו הנסתר של התנור. ושערה היה אפור, ולא לבן, שופע ורב מאד, אסוף על העורף צמות-צמות ומכוסה במטפחת שקופה-למחצה, שלפנים היו מצוירים עליה ורדים וציפורים בירוק-כהה וירוק-בהיר. עכשיו כבר היתה המטפחת מנוקבת, דהויה, מתפוררת כמעט. אך סבתא הזקנה לא ידעה זאת.

במות מתילדה, אמה של לבנה, פקדה את סבתא הזקנה מהלומה קשה. היא התקשרה אל כלתה באהבה ובמסירות אין-קץ. מחלתה של סבתא הזקנה, שממילא כבר נמשכה שנים רבות, החריפה באחת והפכה מין גסיסה אין-קץ. הגוף והדעת כבר נכנעו למר-המוות, ורק רצון-חיים, עקשן ותמהוני, הוסיף ונאבק בשקט, בחוצפה לא-מובנת, עד שלבש מראית-עין של חיים, התחפש לצל של חיים, לבבואה מעוקמת של חיים.

לבנה חזרה וישבה על המדרגה. אחיה, אברם המשוגע, ישב לידה והחריש. לבנה סרקה באצבעותיה את שערה. הידקה את כתפיות הגופיה שלה ומשכה לאחוריה.

היא נשמה בכבודות ועיניה סקרו את הרחוב. שוב גנחה סבתא הזקנה מן המרפסת הסגורה ומחאה כפיים, אות שהיא מבקשת דבר-מה ואין בכוחה לומר. לעתים היו מניחים לה כך, למחוא כפיים עד שתתעייף ותחדל, משום שלא היו יודעים מה רצונה, כי לא יכלה לבטא זאת.

לבנה קמה והביטה בבלה השחורה שהתקרבה אל הבית בצעדים נמרצים. היא נכנסה לביתה. בחדר הגדול ישב אביה ליד השולחן ועישן סיגריות. דפקו בדלת. בלה השחורה עמדה בפתח וסליה ריקים. אביה של לבנה פתח את הדלת.

"לבנה שלך גנבה ממני חצי-לירה! תגידי לה שתחזיר תיכף-ומיד", הודיעה בלה. על ריצפת החדר היו מונחות שלש פרוות-כבשים. האחת ליד המיטה, השניה ליד הכיסא הגדול, שהיה לפנים של סבתא הזקנה, והשלישית בכניסה, ליד פתח החדר. לבנה אהבה לשבת על הפרוות, גם בקיץ, וללטפן בידיה. מראשית זכרה את סבתא היתה הזקנה יושבת על הכיסא הגדול ורגליה על פרוות-הכבש, שפתם חום, גדול, במרכזה. זה היה הכיסא הגדול של סבתא הזקנה, והיא כמעט לא קמה ממנו. אחר-כך, משהחמיר מצבה, נשכבה על המיטה במרפסת הסגורה ושוב, כך, ימים רבים. לבנה תמזה היתה לעתים מה יהיה הגילגול הבא, התנוחה הבאה, המצב הבא של סבתא הזקנה. היא לא העלתה בדעתה כי הזקנה תמות ביום מן הימים. רק ביקשה לדעת אם יש איזו תנוחה חדשה שהיא יותר מוות מאשר שכיבה דוממת כמעט, אך אינה מוות ממש. אלא שלא הצליחה לשוות בנפשה תנוחה כזאת. כי המוות תמיד הצטייר ללבנה כשכיבה דוממת.

אבא של לבנה הביט חליפות בבלה ובבתו שעמדה ללא נייע ליד השולחן, סרבנית, שותקת וחרדה. שפתיו רטטו מעצבנות. הוא החזיק את הסיגריה שלו בין אצבעותיו ובלי הרף נייער מעליה אפר דמיוני, אל תוך כוס התה הריקה.

"לבנה, תחזירי לה תיכף-ומיד את החצי-לירה. את יודעת בכלל מה זה חצי-לירה?"

הוא אמר דברים אלה ברוך המחפה על זעם, שיתפרץ אם לא ייעשה מיד דבר-מה לרצותו. לבנה לא אמרה ולא-כלום. בלה הסבירה: "לבנה שלך גנבה ממני מקודם חצי-לירה, כשעברתי כאן, בדרך לשוק הגדול. היא גם עשתה לי תנועה ערבית גסה באצבעות. לא רק היא, גם האח שלה, ההוא... אבל עליו אין לי טענות."

עתה הסבה בלה את פניה מאביה של לבנה, אל לבנה עצמה: "לבנה! תחזירי את הכסף שגנבת, אבל מהר, אני אומרת לך. הבן שלי ישוב לארץ. הוא עוד יראה לכם, לכולכם. אוי-זאבוי לך, לבנה, אם לא תחזירי. אני, אין לי עסק עם אנשים כמוכם", הסבירה בלה לאביה של לבנה, כמו כדי לפייסו, או להתנצל על ההטרחה, "אף פעם לא היה לי קשר עם אנשים כאלה. אני גמרתי בית-ספר בחוץ-לארץ! כתבתי ספר שירים על המשפחה שלי, באידיש! אבל כאן אני מתעסקת עם אנשים שלא הייתי נותנת להם לצחצח לי את הנעליים".

היא אמרה זאת בשלנה רבה, בסבלנות של מורה טובה, המבארת בעיה קשה לתלמי-

דיה. ואמנם, משסיימה, שאלה את אבא של לבנה: "אתה מבין, אדוני? אז תגיד לה שתוציא את הכסף מאיפה שהיא החביאה אותו ותחזיר, וגמרנו. אני לא רוצה עסקים עם אנשים כמוכם".

אבא של לבנה הגיב על-פי נעימת האמירה של הדברים והסברת-הפנים שליותה אותם יותר מאשר על-פי תכנם המילולי. הוא כמעט החווה קידה קטנה ומנומסת לעבר האשה השחורה. כמעט ביקש אותה לשבת לשעה קלה, עד שיברר בשבילה את הענין. הוא נפנה אל לבנה.

הוא הביט בבתו ובאחיה המשוגע שנכנס אותו רגע אל החדר. פתאום הרים יד אחת, פתח את פיו ושאג בקול נורא (כמו לפי הזמנה): "לבנה! לבנה גנבת! תחזירי-תחזירי-תחזירי תיכף-ומיד, אם את לא רוצה שאשבור לך את הפרצוף ואת כל העצמות גם-כן!"

אחיה של לבנה הביט במחזה, אילם מפחד. עיניו נצטמצמו בבהלה. סבתא הזקנה שאלה בלחש, במרפסת הסגורה, בעברית: "מה יש פה?" אך איש לא שמע.

"לבנה!" זעק שוב איש-הסיגריה.

כתום הצעקה שוב היו פניו חוזרים להבעתם הרגילה, השלווה, החתומה. איך הבחינה סבתא הזקנה בדברים הקורים בחדר הגדול? ואולי היתה צעקת אביה של לבנה חזקה כל-כך עד שהבקיעה את חומת חירשותה של הזקנה, והיא, שלא היתה מורגלת לשמוע ולא-כולם, נחרדה מן הקולות העשויים לבשר רק אסון גדול; או—דבר המתקבל יותר על הדעת—שבאיזה חוש סמוי, שלא גווע בה עדיין, הרגישה סבתא הזקנה כי דבר קשה מאד מתחולל בחדר הגדול, דבר הקשור בגורל המשפחה, כמו מה שאירע ביום שמתה אמה של לבנה, כשסבתא הזקנה, שעדיין לא ידעה דבר, לא חדלה מלבקש את מתילדה, מתילדה, מתילדה. והנה שוב יכלה, לשבריר של רגע—בנימה דקה-דקה, אחת-ויחידה בבור גדול של אפלה, אך נימה שעודה מסוגלת לפעול, לעמול, להריץ איזה שדר רצוף, מנותק, של שרידי-הדעת—להיות שוב במשפחה, שייכת, משתתפת, לא-אילמת. פחות מהרף-עין נמשך הדבר, פרק-זמן קצר כל-כך—שאינן יודעים עליו בחוץ, בעולם הגופים, אלא רק בנפש; זמן שאי-אפשר למוד אותו, כמו שאי-אפשר למוד את שטח הנקודה. וכעבור הקצר הזה בדעתה האילמת של סבתא הזקנה נשאר רק שרידיו, כמו אפר, וגם הם גועים-והולכים ומותירים מין זכר מעומעם לבהלה, שסיבתה אבדה מכבר, ודחף מיכני כמעט של אינרואג, וגם זה רפה-והולך ונהפך מיד לצורך להניע את הגוף, לזוו מעט במיטה.

כאשר שוב פתח אביה של לבנה את פיו וצעק בקול נורא, נבהל אברם המשוגע וקמץ את אגרופיו. אך הדברים האלה כבר לא הגיעו אל סבתא הזקנה. שרידי חושיה עייפו מן המאמץ העליון שאינם רגילים בו ושוב רדמו, כדי לנוח, להתאושש, לצבור כוח ולהוסיף לשמור, במארב תמידי, על הבטחון, על מה שנותר מחייה של סבתא הזקנה. ובתוך כך עדיין היה גופה רוגש ומבקש לזוו ושפתיה עמלות—אף שאינה יודעת על כך.

שפתיה של סבתא הזקנה הוסיפו למלמל, ועתה בספניולית: "מה קרה? מה קרה?" אך איש לא שמע אותה מן המרפסת הסגורה. היא גנחה, מחאה כפיים לקרוא להם, ולא חדלה מלחוש בספניולית: "מה קרה?" רק גופה ידע מדוע היא עושה זאת. לבנה עמדה מאחרי השולחן ועיניה מושפלות. הבעה מגוולת היתה על פניה. היא אמרה שלא לקחה כלום. אחיה עמד קפוץ-אגרופים מול אביו, שהביט בו בתמהון. כשהיה אבא של לבנה מתרגז היה מוציא מן הארון את הסכין הגדול, המתקפל, והיה מקפיץ את הלהב ומכנסו, מקפיץ ומכנסו, והלהב המושחו היה מהבהב כברק באפולית החדר.

קליק-קלאק, קליק-קלאק—קפץ להב הסכין ונתכנס. אבא של לבנה צעק עליה: "גנבת מסריחה!"

"יש לי בת גנבת ממזרה בבית שלי", אמר אבא של לבנה.

אך לבנה לא בכתה. כאילו לא בכתה מעולם, אף לא ביום שגילתה האחות את ביצי-הכינים בראשה והבנות אמרו "כינים" וידה של המורה אהובה ליטפה את ראשה. חיפשו בבגדיה ובבגדי אחיה ולא מצאו מאומה. בלה השחורה התישבה על אחד הכיסאות שליד השולחן והבטיחה כי לא תקום עד שיישיבו לה את כספה הגנוב. בחשד עקבה אחר החיפושים, שמא אין אביה של לבנה עושה מלאכה נאמנה באמת. היא היתה יועצתו היכן יחפש. אבא של לבנה עמד מול בלה השחורה, ושוב היו פניו שלווים ומנומסים, כאילו לא ידעו כעס זה עשרים שנה לפחות. הוא חיך אל בלה חיוך של התנצלות אדיבה, פרש את שתי ידיו לאות אין-אונים והשלמה. נראה בו כי כך ביקש לסיים את כל הפרשה המטרידה, אך אגב הסתכלות חפוזה הוברר לו כי אין די במה שעשה עד כה והאשה לא תתרצה עד שיעבור למדרגת-תקיפות גבוהה יותר ולאמצעים נמרצים יותר. תפס אפוא את לבנה בבגדיה ואחת-ושתים הנחית שתי סטירות עזות על לחייה. עיניה של לבנה חשכו. משסיים האיש מלאכה מהירה, יבשה ונקיה זו מיד נפנה אל בלה, זקף את גבינו ועיניו שאלו אם די בכך.

אחיה של לבנה נותר ממקומו, זינק אל אביו ובכוח רב תפס את ידיו. פניו של אברם המשוגע היו קמוטים מכעס וכאב. אביו הביט בו כלא-מבין ולא-מאמין. מין חיוך נתרמו על קמטי-לחייו של האיש. הוא הביט באברם המשוגע, בפניו הזועמים ובידיו הלופותות את ידיו. אבא של לבנה ניסה לחלץ את ידיו, אך ההתנגדות היתה עזה. ככל שהגביר את המאמץ כן רחבו החיוך והתמהון על פניו. שוב ניסה לחלץ ידיו, והפעם במלוא כוחו, עד שרפו ידיו של אברם המשוגע. אביו דחף אותו אל השולחן, קרב אליו בצעדים אטיים והביט בו בעיניים נוקבות. אברם לא נפחד, עמד כשראשו נטוי לפנים, כעומד לזנק שוב. אביו ניגש אל השולחן, נטל את הסכין והקפיץ את הלהב. הושיט את הסכין לאברם. הלה הביט בסכין ועיניו אורו. ככל שהוסיף אביו להקפיץ ולכנס את להב הסכין, שכח הכל והושיט את ידו. עתה שוב לא היה איכפת לו שום דבר. הוא ישב לשולחן, במקום אביו, ושיחק בסכין המתקפל. עיניו נמשכו אחר המשחק כתפוסות-קסם.

שוב שאלו עיני אביה של לבנה את בלה השחורה אם להמשיך. לבנה לא זזה

ממקומה. האם די בזה? עדיין לא. שוב סטר לה אביה, ועתה לא קימץ ולא הודרו לפנות אל האשה השחורה היושבת מולו על הכיסא, כדי לדעת אם נתרצתה. הפעם אמר לגמור את כל הפרשה בתנופה גדולה אחת וקץ לענין. מדוע מיהר כלי-כך? האם היה בהול למשהו? הרי כל היום היה יושב ואינו עושה מאומה.

הוא היה עובד בלילות, שומר באיזה מפעל בקצה המושבה. בשעות היום היה יושב ליד השולחן בחדר הגדול וממלא את כל הבית בעשן הסיגריות שלו. עיניו היו תלויות באיזו נקודה בתקרת החדר, חושב כאילו, אך למעשה מנמנם בעיניים פקוחות. הוא למד זאת בעבודתו כשומר-לילה. גם הרגלי העישון הרצוף באו לו מלילות השמירה הארוכים, כשהיה צריך להקפיד על עירותו. וכך, לבסוף, היתה עירותו מין שינה קלה בעיניים פקוחות, ושנתו היתה מין עירות בעיניים עצומות, כמה שעות מדי-בוקר—ליותר מזה לא היה צריך.

שוב תפס את לבנה, ולאחר הסטירות הכה אותה על זרועותיה ואחוריה. לבנה לא פצתה פיה ולא בכתה.

סבתא הזקנה התרוממה פתאום ממיטתה שבמרפסת הסגורה. בעמל רב התרוממה. נשמע קול קפיצי המיטה, כאילו פרקי-עצמותיה מתפצחים. היא גישישה אט-אט את דרכה אל החדר הגדול ועמדה בפתח, נשענת בשתי ידיה על המשקוף. "מה קרה, מה קרה?" שאלה סבתא הזקנה בלי הפוגות בספניולית, בקול עבה ורפה-רפה. "תגידו לי מה קרה". חורי-עיניה של סבתא הזקנה תעו בין כתלי החדר.

אבא של לבנה הביט בסבתא הזקנה ולא היה לו נוח. הוא חדל מן המכות, עמד ולא ידע מה יעשה. שוב נפנו עיניו, מחפשות עצה, שואלות, אל בלה השחורה, שישבה דוממת, כמו אין כל זה נוגע לה ורק מחכה היא. עד שפצתה את פיה ואמרה: "לא מעניין אותי. אני רוצה את הכסף שלי. אם לא—אני אקרא למשטרה".

היטב ניכר שאזהרה זאת לא הסבה נחת יתירה לאבא של לבנה. ניכר בו שיעשה הכל ובלבד שלא תמלא בלה את איומה. שוב עמד לפנות אל לבנה ולהמשיך במכותיו, ואולי אף העלה בדעתו איוו שיטת-מכות נמרצת יותר, שאמנם לא תביא את גילוי הכסף הגנוב (הוא ידע לבטח כי לבנה לא גנבה שום כסף) אך מכל-מקום תניח את דעתה של בלה; או, לפחות, תפצה אותה על קצת מן הנזק. אך כשעמד להרים את ידו ראה את אמא שלו, שדבר מופלא קרה לה.

סבתא הזקנה עמדה, נשענת בשתי ידיה על משקוף הדלת, ובכתה. ללא קול וללא העוויה בפניה, אבל עיניה זלגו דמעות. זה שנים לא ראו אצלה דבר כזה. העיניים העיורות זכו פתאום למשהו הדומה להבעה. צווארה רב-הקפלים של סבתא הזקנה נשא בכל מאמץ הבכי והיה תופח ומתכווץ חליפות.

מה אירע פתאום לסבתא הזקנה? האם בכתה משום כאב-חינם שנגרם ללבנה, או משום שקצרה ידה מלהושיע את המשפחה, או משום שהיה המתרחש נפלא מבינתה? כל זה צבר בה אולי מטען של ציפיה לרע, אימה מפני האסון, דאגה נוראה. ואולי לא היה זה בכי כלל, שום דבר רצוני. סתם תופעה גופנית שנבעה מלחץ אחר, ממאמץ

והתפרקות? אין לדעת. מכל-מקום, נראה היה הדבר ככבי מר של זקנה שהיתה לתינוקת בערוב-ימיה.
 אבא של לבנה ניגש אל אמו, חיבק אותה והרימה בזרועותיו, נשא אותה אל מיטתה במרפסת הסגורה. סבתא הזקנה ניפנפה בכבדות בידיה השחורות באוויר כמבקשת להבין משהו. אך לא היה מי שיוכל להסביר לה.
 הוא לא הרביץ עוד ללבנה. עתה נתן עיניים החלטיות בבלה השחורה, שעדיין לא נחה דעתה, וכמו אמרו עיניו: עד כאן ולא עוד.
 ובלה כבר לא הזהירה כי תפנה למשטרה. היא יצאה בבזבז את הבית ברחוב הספגניולים, לאחר שזקפה סנטרה והודיעה כי לעולם, לעולם לא יהיה לה עסק עם אנשים כמותם.

כעבור כמה שנים כבר לא היה לבלה מגע עם אנשים. היא החלה לאסוף ניירות ברחובות. הכל התרגלו לראותה עמוסת סלים עצומים, מלאי ניר, ושאר זוהמה שאספה בהיסח-הדעת. היא היתה בוחנת כל פיסת נייר בדרכה, מרימה ומכניסה לסלה. בבית היתה מרוקנת את הסלים ויוצאת שוב למלאם. אמרו במושבה שהיא מוכרת את הניירות לבית-החרושת לנייר. שם לשים את זה לעיסה, מיבשים בכבשן ועושים נייר חדש. סיפרו שהיא מתעשרת-והולכת, רוכשת מגרשים ופרדסים ובתי-קומות בתל-אביב. אבל כך אמרו על כל הקבצנים במושבה. העין היתה צרה בקבצנותם.
 עתים היתה בלה עוצרת עוברים-ושבים ברחוב ומנסה לספר להם על בנה הלומד ב"פוליטכניקום" בחוץ-לארץ ועתיד לבוא לכאן מהנדס גדול. היו נדים לה בעצב ומגחכים מעט. והיא היתה מוסיפה ואומרת: "אני יודעת קאנט, אני יודעת שפינוזה, אני יודעת הכל". לא ידעו כי היא דוברת אמת. והיא לא זכתה להביט עליהם מנצחת: לראות בבוא בנה ובתדהמתם של הבריות.
 לאט האפירו עיניה השחורות, הבוערות של בלה. לאט היו פניה דומות לאחת מפיות-הנייר הקמוטות שהיא אוספת. ופתאום היה פיה נשור-שיניים ושפתיה מעוכות בין החניכיים.

ולבנה כבר היתה בחורה. בערבים היתה הולכת לבית-הקולנוע, שבנייתו הופסקה (ולא נשלמה לעולם). הגג עוד לא נוצק, הקירות לא טיחו ועל הקרקע שלא רוצפה היו לוחות-עץ, מוטות ברזל, מסמרים, בוץ וזוהמה.
 ושוב לא היו עוד מנדולינה ואקורדיון מנגנים על הספסל שלפני בית-החלוצות שירים רוסיים עצובים ומתמשכים. אנשים חדשים ישבו בבית, שהיה לפנים בית-החלוצות. רק בלה עוד הוסיפה, כצל של עצמה, להלך ברחובות ולאסוף את הניירות שלה, לנקות את רחובות המושבה.

יום אחד כרעה בלה באמצע הרחוב. נפלה על שני סליה המלאים והיתה מוטלת על הדרך, כמו חבילה של סמרטוטים. היה חורף וימים אחדים ירד גשם דק בלי הפסק. נשאו אותה אל הצריף שלה, וכבר היתה מתה. רק שני הסלים נותרו על הכביש. איש לא טרח לאספם. כאילו היה בהם משהו מבחיל, יותר מאשר גופת המתה.

הסלים נהפכו והרוח העיפה את הניירות לכל עבר, אל המקומות שמהם לוקחו. רק סבתא הזקנה שברחוב־הספניולים עדיין לא מתה. במרפסת הסגורה גנחה הזקנה תחת ערימת שמיכות ומיאנה למות. איזה כוח מוזר החזיקה בחיים, ומי יודע אם לרצונה, ומי יודע אם עוד היה לה בכלל רצון כלשהו. זה שנים היא גוססת כך. האמנם תקבור את כולם?

אביה של לבנה היה יושב בחדר האפלולי, עם בנו, אברם המשוגע, שפניו אינם גלוחים, ושניהם מעשנים סיגריות ללא־הרף. ואבא של לבנה היה אומר לאברם: "שתהיה גבר, אתה שומע? שתהיה גבר!" ואברהם מחייך אל אביו, קומץ את כף־ידו והולם, מעשה־גבר, באגרופו על השולחן, בכוח אדיר.

כמה ימים לאחר קבורתה של בלה הופיע ליד הצריף שלה בחור מגודל ולבקן. זה היה בנה. הוא מיצמץ בעיניו, הסגולות כעיני שפן, והתגרד כל הזמן, כשציפרניו מותירות בהרות ורודות על עורו. עץ־ההרדוף הענק כבר בלע לגמרי את הצריף השחור. כדי להגיע אל פתח הצריף הוצרך הבחור להיכנס לתוך סבך הענפים, כמו שעשתה אמו. הלבקן פרץ אל הצריף, שהיה סגור מיום מותה. השכנים לא התאפקו ושאלוהו מי הוא. "אני הבן סלה", סינסן הבחור וקרץ בעיניו הסגולות. אולי היה מהנדס, אך מראהו לא עורר רושם כזה.

כולם הביטו בו בחשד, בטינה, בזעם על מסיג־גבולות, אבל הניחו לו. הוא נכנס לצריף והחל לבדוק בכל מקום. חיטט בארון, במגירות, מתחת למזרן. כולם עמדו וחיכו, לדעת מה הוא מחפש ולראות מה ימצא. הלבקן יצא מהצריף וניגש אל ההרדוף. יום תמים הוציא על עקירתו. מין עץ שכזה. עד שהיה ההרדוף, על פרחיו הוורודים, כרות על הקרקע וגזעיו המרובים זבים מין שרף.

לבנה עמדה עם כולם והסתכלה. האנשים הביטו בבחור כאילו היה משחק במחזה־תיאטרון. הוא פתח לרווחה את דלתות הצריף וחלונותיו והחל לגרור החוצה חבילות של נייר, ציבורים של נייר, צרורות של נייר, ערימות של נייר—הוציא וזרק החוצה, הוציא והשליך, הוציא וגרף.

"הנה הירוסה שלי", אמר. "כל הירוסה שלי!"

המגרש והרחוב נתכסו ניירות. הלבקן הריק את כל השקים והארגזים, ואגב כך היה מחייך חיוכים מצודדים, לקנות את לב הקהל שנאסף לראות את ההצגה.

נִירָה נֹאִיר : נִשְׁאֲתֶם יִשְׁנִים, אֲנִי

נִשְׁאֲתֶם יִשְׁנִים אֲנִי עֲרָה—אֲנִי מוֹלֶכֶת
אֲנִי עוֹבֵרֶת בְּחִלּוּמוֹת, אוֹסֶפֶת בְּשִׁבְלִים
אֲנַחֲת מִתְגַּלְגְּלוֹת, חוֹרֵזֶת חִלּוּמוֹת לֹא־פְתוּרִים
עַל חוּט אֶרֶץ שֶׁל צִפְיָה, נוֹשְׁמֶת רֵיחַ
כָּבֵד, הַבִּלְפֹּה שֶׁל שִׁינָה, אֲכַזְבוֹת.
אֲנִי קוֹלֶטֶת אוֹרוֹת רַבִּים דְּלוּקִים לִשְׁוֹא
וְצִלִּים אֲרָכִים מִטִּילִים צַל עַל מִמְלַכְתִּי.
אֲנִי מְקַפֶּלֶת הַכֹּל בְּאוֹת קִטְנָה אַחַת, בַּפְּנֵה.

יוֹנָה

נֶהָר זוֹרֵם שֶׁל מִטְרִיּוֹת בְּקִנְיֹן הַבְּטוֹן.
אִישׁ אִישׁ מְבַרַח בְּכִלּוּב־אֹוִיר, מַחְרִישׁ.
פּוֹרֵשׁ לְעִצְמוֹ מִפְּרֵשׁ בּוֹדֵד אוֹ נֶס
מִפְּלִיג מִחוּף אֶל חוּף, מִטְלֵטֵל עַל גַּל
נוֹחַת בְּכּוֹס הַקֶּפֶה הַבָּאָה.
בוֹרֶת, נְמַלֵּט, אֶפְשֶׁר לְשׁוֹחֵחַ
עַל מִזְגֵּה־הָאֹוִיר עַל הַעֲבוּדָה עַל הַשְּׂכָן, הַלְּאָה
יוֹנָה, הַלְּאָה, שׁוֹב לֹא יָבוֹא לְוִיתָן, יוֹנָה,
לְהִצִּיל אוֹתָךְ בְּנֶהָר הַזוֹרֵם בְּקִנְיֹן.

הַזְמַן חוֹרֵץ בִּי

הַזְמַן חוֹרֵץ בִּי דְבָרִים נְחָרְצִים.
הַטוֹב וְהָרַע וְהַדַּעַת אוֹתָם
(מִן הַסֵּתֶם שִׁירִים).
מִסְגֵּרֶת מְרָאָה כּוֹלֵאֶת אֶת פְּנֵי
הַלָּה מְעֵלִי, אֲנִי בְּשִׁבְיָה, גְּלוּיָה
תְּרוּצָה, לֹא מְרָצָה, לֹא רוּצָה.
לֹא יְכוּלָה לְבַחֵר, לְאַחֹר.
לְכִשְׁאֶפְנָה—תְּכַלֵּא הַמִּסְגֵּרֶת
חֹדֵר רִיק, מִפְּהֶק, בֵּית־קֶפֶה
עֹזֵב, לֹא יָפֵה, קוֹמָה ב'.

תיאודור התלגי: אצבע אלוהים

הפרידה בינינו מלחמת-העולם.

הרגע זכור לי עדיין היטב, כאילו עברו אך ימים מעטים: שדה-שלף ענק, משתרע מאופק עד אופק, ריק מכל לבד מדרך-עפר החוצה אותו בקו כהה של רגבי אדמה בוצית כהה. רוח סתיו יללנית משתוללת תחת העננים האפורים, הכבדים. בקו-הרקיע שבמערב הופיעה עגלת-איכרים, באה וקרבה אלינו בדרך החתחתים. עמדנו מלכת. אמר ידידי ל.: "אם היא ריקה, נעלה עליה וניסע להיכן שניסע. נגיד שזאת אצבע-אלוהים". אנדה, שהיתה כלתו (טכס נישואיהם אמור היה להיערך מכבר, אך בוטל מחמת המלחמה), הביטה בי בעיניים תוהות וחוששות כמבקשת תשובה. "טוב", אמרתי, "נשחק באצבע-אלוהים". העגלה קרבה, מיטלטלת על הדורי הדרך, רתומה לסוס כחוש ומסכן שצלעותיו מזדקרות מתחת לעורו החום. העגלון משך במושכות ועצר בלא שביקשנוהו. ל. הרים את אצבעו לשמיים וחיבק אותי. אחר נשקה לי אנדה על שתי לחיי ומעיניה זלגו דמעות. הם עלו על העגלה בלי לומר מלה. העגלון צייץ בלשונו והקרונ גיתק ממקומו. הסתכלתי בהם עד שנעלמו מעיני. פניתי משם והוספתי ללכת בדרך שעתה-זו טבעו בה אופני העגלה מסילות חדשות, טריות ורכות, ותמהתי אם גילה ל. ידידי את אהבתי לכלתו ואם היא עצמה גילתה אותה מעודה, שהרי מימי לא אמרתי על כך דבר לא לו ולא לה. שעות הרבה הלכתי בדרך-החתחתים של שדה-השלף ולא פגשתי אדם. משהאפירו הדימדומים הגעתי אל חורש ליבנים צחורי-גזע. ישבתי על האדמה ואכלתי את שארית הלחם היבש שנותרה בכיסי. עייפות גדולה ירדה עלי וראשי שמט על חזי בתנומה, אלא שפתאום שמעתי מרחוק טירטור של מנוע מכונית ונבהלתי, כי מכוניות היו בימים ההם רק בידי הצבא והצבא צבא אויב. קמתי על רגלי, חמקתי הרחק משולי הדרך אל תוך החורש, ושכבתי על האיזוב הרך והרטוב, בין עלי-שלכת צהובים. מכונית חיילים חלפה על פני. המכונית התקפצה על רגבי הבוץ. מחמת רעש המנוע לא שמעתי את קולות החיילים ומחמת העלטה לא ראיתי את פניהם ויכולתי רק להבחין באשה של סיגריה דולקת. משנדם טירטור המנוע המשכתי בדרכי ועוד זמן רב היה כל גופי רועד, אולי מפאת הקור שחדר לעצמותי מבעד לבגדי הקלים בשעת השכיבה על האיזוב הלח ואולי מתוך הפחד פן יגלוני חיילי האויב ואולי בשל העייפות והרעב.

עם לילה הגעתי לכפר קטן, שכל-כולו כתרסר בקתות עלובות סכוכות-קש. סמוך לדרך עמד אסם שדלתותיו פתוחות. ריה חריף של חציר הלם בנחירי. משנכנסתי לאולמו התחתי של האסם, ששימש גורן ומחסן-כלים, מצאתי שם סולם. עליתי בו

לדיוטה העילית, שממנה בא ריח החציר, ומשעליתי הפלתי את הסולם ונעלתי את הדלת מבפנים. לילה ויום עד-ערב ישנתי שם על מצע-השחת החם והריחני. אלה קורות יום פרידתי מל. ידידי וקצת מקורות הלילה שבא אחריו.

★

מאותו יום חלפו עשרים-ותשע שנים. אולם פחות זמן עבר עד שנודע לי דבר על ידידי. לפני שנים אחדות בא לירושלים אדם זר ובידו מכתב אלי. כתב ל: "יקירי! איני יודע אם חי אתה ואם הלכת בדרך-האימים של רוב חברינו המשותפים. אך זאת אדע שאם בין החיים אתה ודאי מקומך באותה ארץ שאליה נשאת עיניך מאז הכרתיך. נותן אני איגרת זו בידי מפרי היוצא לישראל לשם ביקור, ובקשה בפי אליו כי יעשה הכל כדי שלא תהיה תקוותי תוחלת-שווא. אם ימצאך, יספר לך על-אודותי ועל המוצאות אותי מאז התראינו לאחרונה ועד היום".

ערב אחד בחורף צילצל הטלפון בביתי. הזר נושא האיגרת, שהחל לדבר אנגלית במבטא פולני בולט ומיד חדל מזה ועבר לפולנית רהוטה, סח לי איך חיפש ומצא בתל אביב אנשים מיוצאי עירי, ואיך מצא ביניהם גם מי שידעו מי הנמען במכתב ומה שמו עתה והיכן ביתו, והנה הוא פונה אלי ומבקש לפגשני ולמסור לידי את כתב ברכתו של ל. ידידי.

ביקשתי שיבוא אלי בלא דיחוי ונעתר לי בחפץ-לב, שמן-הסתם לא ידע איש בירושלים והערב הרפוי מביט בו ומתמשך לפניו, ומה יעשה זר בערב חרפי ארוך בעיר כירושלים אם אינו מכיר בה איש.

עברה כחצי שעה והנה עומד בביתי איש גוף, מקריח וחיוור-פנים, גילו כגילי כמדומה, והוא מרכיץ ראשו וגוף בקידות וחוזר ומרכינם ומסמיך כף-רגל אחת לרעותה ושב ומסמיכה וכל פרוודור ביתי הופך תנועת קידות של ראש מורכן ורגל מוסטת כאילו היה זה פרוודור בית הורי בימים ההם בארץ הרחוקה ההיא לעת בוא אורחים. כתום גיבוני הטכס, כאשר ישב האיש מולי בכורסה שבחדר-עבודתי וטעם מפוסית המשקה ואמר מה שאומר זר בראשיתה של שיחה על-דבר העיר, שאפיה שונה מזו של כל עיר בעולם, ועל-דבר מזג-האוויר, ועל-דבר נסיעתו לארץ, ותכנית ביקורו בה, שלף את המכתב מכיסו וביקשני לקראו מיד, בלי חשש פגיעה בנימוס.

קראתי, וכבר הלם בנחירי ריח החציר הטרי אשר באסם. פג הריח ואפפני קור היום האפור בשדה השלף. לא אמרתי לאורח דבר מכל אלה, אך הלה ראה אל-נכון בהתרגשותי כי לא הניח לה שתגבר עלי והזדרז ופתח בסיפור קורותיו של ל. ידידי.

עיקר סיפורו הארוך כי ל. ואגדה הגיעו אל עיר-המתחזק, אליה שמו פעמיהם ביום פרידתנו, ונפל דבר ביניהם ופרשו זה מזו. שבה אגדה לעירה בארץ הכיבוש אשר במערב וסופה שנכלאה בגיטו ומן הגיטו שולחה לתחנת-המוות. ל. ידידי, שבן-לילה נמצא שרוי בארץ-הכיבוש אשר במזרח, הוגלה בידי אדוניה לאדמה הרחוקה שהיא אדמת גולים מאז-ומקדם והועבד שם בכריתת עצים ביערות-עד ובשאר

מלאכות מפרכות, ונתמזל מזלו והיה עם הבודדים ששרדו בתוך המחנה בן הרבבה בבוא יום הפדות. אחר יצא מארץ-האימים, גופו חולה ונפשו רצוצה, והוא בתוך טורי הצבא ששלטון-השררה הנכרי מתיר לו ללכת משם. חדשים ארוכים שכב ידידי בבית-חולים צבאי באחת מארצות המזרח התיכון. משהחלים עבר את המדבר ואת הים והגיע לאנגליה, שם חזר ללימוד תורת-הרפואה, שאנוס היה להפסיקה מחמת המלחמה, וסיים את תלמודו בכבוד ובשבח ובתהילה. עתה רופא הוא ידידי והוא יושב בג', עיר קטנה שבאנגליה.

אם כן, אמרתי לאורחי כחזור על דבריו, עתה רופא הוא ל. ידידי ויושב בעיר הקטנה ג. שבאנגליה ועוסק ברפואה. יודע אתה, הוספתי, על אף כל בקיאותי בניאוגרפיה לא שמעתי מעודי על עיר כזאת. ודאי קטנה היא מאד, לא כן? אולי עיירה היא זו יותר משהיא עיר? עיר קטנה, חזר ואמר אורחי, סתם ולא יסף. רק זאת ציין כי מכתבו של ידידי שמור היה אצלו זמן רב מאד, שכן קיבלו לידו כשאמר לצאת לישראל לפני שנים אחדות, אלא שנשתבשו תכניותיו והמסע יצא אל הפועל רק עכשיו ומאז לא ראה עוד את ידידי ולא שמע ממנו דבר. ומהו, ביקשתי לדעת, ענף הרפואה המיוחד שבחר בו ידידי? העביר אורחי מבט על אצטבות הספרים שלי, ואמר דבר של שבח על המצוי בהם. מהו, חזרתי ושאלתי, ענף הרפואה שעוסק בו ל. ידידי? הביט אורחי בשעונו וקם ממקומו ואמר שהשעה מאוחרת ועתה אצה לו הדרך למלוננו, שהרי בבוקר המחרת עליו להשכים לטיול עם קבוצת תיירים לנגב. שוב אנו בפרוודור, וכשאני מסייעו בלבישת המעיל שב אני ושואלו כמו שאלתי לראשונה: אמור-נא לי בטובך, איזה רופא הוא ל.? סובב האורח על מקומו, מודה לי על הכנסת-האורחים שנהגתי בו, קד את קידת בית ילדותי בהרכנת ראש וגו' ובהסמכת כף-רגל אחת לרעותה, וכבר הוא מעבר לדלת וחופו לרדת במדרגות וכבר קול צעדיו בחצר גאלם ואיננו.

עומד אני על מפתן ביתי ורואה והנה מכתבו של ידידי ל. מונח לרגלי על הרצפה. מן-הסתם החזקתיו בידי כל עת ביקורו של האורח בבלי הדעת ונשמט מידי כאשר הושטתי לו את מעילו. מרים אני את המכתב וקורא בו שנית, וכתובת אין בו. והנה אף את שם האורח ואת שם בית מלוננו לא אוכור. רק זאת אדע כי ל. ידידי רופא הוא בעיר ג. שבאנגליה, אשר את שמה לא שמעתי.

שוב נקפו שנים, ואין עוד לא איגרת ולא בשורה מידידי ל. שאולי מסר לו אורחי-מפרו את מעני הירושלמי ואולי לא מסר, ואין צריך לומר שאין לא איגרת ולא בשורה ממני אל ל. ידידי שאת מענו לא אדע. והנה מביאני מסע כלשהו ליבשת אירופה, ומעבר לה אף לאנגליה.

אך הגעתי ללונדון, ועודי עומד אצל דלפקו של פקיד-הקבלה בבית-המלון, וכבר מבקש אני אותו כרך של ספר-הטלפונים שמצויה בו העיר ג. ואכן, שם העיר מתנוסס שם בבירור מעל לטורי שמותיהם של מנויי הטלפון, אבל שמו של ידידי אינו בהם.

אכזבה יורדת עלי, כי לכך לא ציפיתי. רופא הוא, ואיך ייפקד שמו מרשימת בעלי הטלפון? לא ייתכן. אלא שמיד מתנחם אני במחשבה שמא עשה ידידי ל. בארץ-ישיבתו מה שעשיתי אני בארץ-ישיבתי שלי והמיר את שמו, בעל הצליל הזר והקשה להגיגי, בשם אחר, שיקל על בני-המקום לבטאו. אכן, מחשבת-נוחם היא זו, אלא שכל-כולה תלויה על בלימה, כי אין לה אחיזה אלא בהשערתי. ושמא עזב ידידי את העיר ההיא, ששנים לא מעטות חלפו מאז מסר לי שלוחו על-דבר מגוריו בה? אולם, אמרתי אל לבי, בין אם יושב הוא עדיין בג. ושמו אינו עוד כמקודם ובין אם יצא את העיר ופנה באשר פנה, לא אדע דבר לאשורו אלא אם אקום ואסע לג. ואראה שם מה שאראה ואשמע מה שאשמע. כך אמרתי לנפשי, ועוד בטרם אעלה לחדרי ביקשתי שישאלו על רכבת היוצאת לג. ויודיעוני.

השוער, אחר שעיין בלוח-הרכבות, בישר לי כי אכן יוצאת בערב רכבת אטיח צפונה הנעצרת בתחנת ג., שלא כאותן רכבות מהירות החולפות על פניה. הנסיעה, הוסיף, נמשכת תשע שעות, ואף זמן בוא הרכבת לג., לפני השעה הששית בבוקר, לא מן הנוחים הוא.

אף-על-פי-כן העדפתי רכבת זו על אחותה היומית, שלא לבזבז שעות של יום על טלטולי דרך, ויותר מכן—שלא להעמיד את סבלנותי במבחן של יום-ציפיה נוסף. מקץ שעת נסיעה, שהופסקה בעצירה אצל כל תחנה זעירה, חשתי בקור הלילה הסתווי שחדר לקרון מבעד לסדקי השמשות ובעייפות שלא יכולתי להפיגה בשינה מחמת אי-נוחותו של המושב וברעב שלא יכולתי לשברו לפי שלא נטלתי עמי צידה לדרך ומזונן לא היה ברכבת. לבסוף אחזתני תנומה שסועה ומקוטעת, שהייתי מקיץ ממנה בבהלה כל-אימת שנפתחה דלת הקרון ליד מושבי ורוח קרה פרצה פנימה יחד עם קולות מרציף התחנה, וחזרתי ושקעתי בה וראיתי את ל. ידידי מעווה פניו לקראתי העוויות נוראות ומבעיתות ומצביע עלי באצבע תפוחה-להדהים וצוחק לי על שבאתי למצאו והוא לא ביקש זאת ממני כלל...

לבסוף, אחר תנומות ויקיצות רבות וקשות, הבטתי בשעוני ומצאתי ששעת בואי לתחנת ג. קרבה-והולכת. התגוננתי מפני תנומה חוזרת והתכרבלתי במעילי והסתכלתי אל תוך הלילה החולף בחוץ, שעודו סמיך ואטום ועדיין אין אפרוריתו של שחר מפציעה מתוכו.

מלבדי לא ירד איש בתחנת ג. גם ברציף לא היה איש לבד ממנהל-התחנה, שאותת לקטר להמשיך במסע. ביקשתי לפנות אל מנהל-התחנה ולשאול על ל., אך לא פניתי כי לא ידעתי מה אשאל. אם אומר את שמו הקשה, הנכרי, של ידידי, ודאי יתבונן בי תוהה, ואם אוסיף כי רופא הוא בעיר הזאת ודאי יסתור את דברי ויהיה הצדק עמו, כפי שנמצאתי למד מתוך עיון במדריך-הטלפונים. עברתי, אפוא, על פניו ויצאתי מבנין התחנה ועמדתי בתוך ראשיתו של בוקר קודר, נוטף וזויף דק וטורדני, בקצהו של רחוב שמם, אשר לשני צדדיו בתים נמוכים ומכוערים, כולם דומים זה לזה, ושסופו אינו נראה מפאת האפלולית והערפל. החילותי להלך ברחוב, שלפי סברתי אמור היה להוליכני אל מרכז העיירה. משמימה היתה הדרך אף ארכה

יותר ממה ששיערת, אך בסופה נכנס הרחוב אל תוך כיפר מלבנית גדולה, בין בית-העיריה מזה לבית-הכנסיה מזה, אשר שני בניינים אלה וכל שאר הסימנים העידו עליה כי אכן היא טבורה של ג.

*

האורלוגין שעל מגדל הכנסיה הורה שש דקות אחרי השעה שש. הגשם גבר, מעילי ונעלי כבדו מן הרטיבות שספגו אגב הליכה, הקור הרעיד את גופי ושיני נקשו. תרתי בין בתי הכיפר אחר מסעדה או מסבאה או בית-אוכל כלשהו. שנים שגיליתי נעולים היו עדיין. נפש חיה לא היתה בפיקר. הלכתי אל שער בית-העיריה למצוא מחסה מפני הגשם, וכבר צץ בי הירהור שאחדל מכל ההרפתקה הזאת ואשוב ללונדון ברכבת הקרובה. חכמתי בדעתי אם להתפתות לרעיון זה ואם להתמיד בחיפושים אחר ל. ידידי והנה יוצאות מן הסימטה שממול, מאחרי קרן הכנסיה, שתי נשים העוברות את הכיכר וקרבות אל בית-העיריה. משגילו אותי עומד בשער הבנין הופתעו מאד. אף-על-פי-כן בירכתי אחת מהן בברכת בוקר-טוב, ומשהשיבותי לה ברכה שאלה אותי אם יש בידה לעשות דבר למעני. תוך כך הוציאה חברתה מפתח מפיס מעילה ותקעה אותו בחור המנעול של דלת הבית. אמרתי כי זר אני בעיר הזאת ועתה-זה הגעתי אליה ברכבת-הלילה ואיני אלא מחכה שייפתח אחד מבתי-האוכל ואסעד את לבי בפת-שחרית ובמשקה חם. האמנם, הוסיפה השואלת להתעניין, יש בדעתי לעמוד כך בקור שבחוץ עד לשעה שמונה, היא שעת פתיחתה של המסעדה? משכתי בכתפי לאות כי אין לי ברירה. בין-כה-זוכה עברה האשה השניה את סף הבית והחזיקה בדלת כממתינה לחברתה. התבוננה בי זו שעה קלה, ואחר אמרה: "היכנס פנימה, אדוני, היכנס אתנו. עוד-מעט נכין לנו מעט תה ותשתה גם אתה ספל תה חם. אין לך דבר נאה מספל תה כשאדם עייף וקר לו".

נעיתי להזמנה המלבבת, נכנסתי אחר הנשים פנימה וסגרתי את הדלת. עמדתי כך בעלטה עד שהצעירה שבנשים, זו שלא דיברתי עמה עד כה, החלה לפתוח בזה אחר זה את התריסים המוגפים ואור הבוקר הדלוח האיר את פנימו של האולם. היה זה אולם-כניסה, מעין מסדרון מרובע, שבאמצעותו גרם-מעלות ולשני צדדיו שורות של חדרים. הצעירה הצביעה על מקום שמאחרי המדרגות, שלא הבחנתי בו מהו, ואמרה לי ללכת שמה. הלכתי ומצאתי דלת פתוחה. נכנסתי לחדר קטן ובו כיור וברזים ולוח-שיש ושולחן מכוסה שעוונית פרוחנית ושרפרפים אחדים. על לוח-השיש עמד קומקום חשמלי וכבר החל משמיע ציפצופים קלים. האשה המבוגרת הסיטה שרפרף, החליקה עליו בסמרטוט שבידה, והציעה לי לשבת. אחר הציבה לפני על השולחן ספל בקערית חרס גסה, שפכה לתוכו שתי כפיות סוכר, מזוגה חלב, שמה ספלים לחברתה ולעצמה, ומשרק הקומקום שריקה גדולה שבה אלי ויצקה לי רותחים של תה ריחני. באה הצעירה, אוחזת במטאטא ובמיני מטליות וכלי-ניקוי, שמה את הכלים בפירת החדר, ושתייהן הסבו אל השולחן ושתי עמי. המשקה החם הפשיר את הצינה שבאברי. פשטתי את מעיל-הגשם הרטוב ותליתיו על

הקולב שבדלת. מבעד לשתיקת הנשים חשתי בסקרנותן העצורה. פתאום עלה על דעתי לשאול אותן על-אודות ידידי. מכיון שלא ידעתי כיצד לשאול וגם פחדתי מכל נגיעה בנושא, פתחתי סתמית ושאלתי אם עובדות הן בבית-העירייה. אמנם כן, ענו, פועלות-גקיון הן כאן. כל בוקר בשעה זו הן באות לכאן ומכשירות את משרדי הבית ואת פרוודוריו לקראת בואם של ראש-העיר ופקידיו, שעבודתם מתחילה בשעה תשע. אז יוצאות הן את הבנין ופונות כל אחת לעבודתה במקום אחר. אם כך, אמרתי ללא קשר הגיוני לדבריהן, ודאי מיטיבות הן להכיר את העיר ואת תושביה. הן, כן, כמובן, נענו לי בלהיטות מרובה, כמנחשות שקרב גילוי של סוד ביקורי, הרי נולדו כאן בג. ומימיהן לא עזובה, אף אין זו עיר גדולה ולא יקשה על יושביה להכיר איש את רעהו. שוב רציתי להעלות את שם ידידי על דל-שפתי, ושוב עצר בי הפחד. תחת זאת מילמלתי משהו על הכנסת-האורחים הנאה שהן נוהגות בי ועל פעולתו הברוכה של התה החם. הן סיימו שתייתן, אך לא זוו ממקומותיהן ולא גרעו עיניהן ממני. ראשונה פקעה סבלנותה של המבוגרת. מן-הסתם, אמרה, מכרים לי בעיר, או ידידים שבאתי לבקרם, אלא שמחמת השעה המוקדמת מבקש אני לחכות בטרם אפקוד את ביתם. אכן, ענית, ידיד-נעורים לי כאן בג., אלא שלא מחמת נימוס אני מתמהמה, אלא משום שאיני יודע את מענו. אמרתי, ומיד פירשתי בשמו של ידידי. אין זה שם אנגלי, תמהה האשה, שם בלתי-שכיח הוא עד למאד. ומה משלח-ידו של אותו אדון? רופא, ענית. רופא? התרגשה. אין לנו כאן רופא בשם זה. אני בטוחה בכך, שפן עובדת אני בכל יום שעות אחדות בבית-החולים. בכל יום, כתום עבודתי בבית-העירייה, הולכת אני לבית-החולים ועוסקת אף שם במלאכת הניקוי. מתוך כך מכירה אני את כל רופאי עירנו, הן בשמם הן במראיהם. ולכן אומרת אני לך, אדוני: רופא בשם שפירשת ושאיני מתקשה להגותו אין בג. כמה שנים עובדת את בבית-החולים, חקרת. חישבה שעה קלה וענתה: כר- וכך שנים. ורק בית חולים אחד יש כאן? כן, רק אחד, להוציא, כמובן, את בית- החולים המיוחד שמחוץ לעיר. מיוחד? ומה המיוחד שבו? שאלתי. הביטו השתים אשה ברעותה. אחר אמרה הצעירה: אבל ידיך ודאי אינו עובד שם, כי הרופאים העובדים שם אף הם גרים בעיר ושמותיהם ידועים לנו. זאת ועוד: רופאים רגילים אין שם, רק מומחים. וכלום ידידי רופא-מומחה הוא? הודיתי כי אף זאת איני יודע, והוספתי שאולי הסב ידידי את שמו הנכרי לאנגלית. שאלה המבוגרת את חברתה: כלום יש לנו כאן בכלל נכרים בין הרופאים? ענתה לה הצעירה במגוד-ראש לאות שיללה. קמה השואלת ממקומה, מילמלה משהו כמו לנפשה בדבר בואי לעיר לא-נכונה, אחר אמרה שהיא וחברתה צריכות להתחיל בעבודתן פן תאחרנה, ויצאה מן החדר.

הצעירה לא נתרצתה לקריאה, שילבה אצבעות ידיה על השולחן והישירה מבטה לעומתי. השבתי לה מבט כנגד מבט, והסמיקה. רק עתה ראיתי שיפה היא. בלעה רוקה, פחה בגרונה ושאלה, וקולה שקט פתאום מאד, כממתיקה סוד אתי: רצונך שאלך אתך לבית-החולים האחר? הדרך ארוכה ולבדך לא תמצאנה. מרוב התרגשות

שאחזה בי נצרך קולי וכחתי גם אני בגרוני בטרם אומר: מדוע לבית-החולים האחר? מניין לך כי שם הוא? משכה בכתפיה: כך אני סבורה. קמה ממקומה ואמרה, בהנמיכה את קולה אף יותר מקודם: שב כאן ונח. כשאסיים את העבודה, אבוא ואקחך. אחר שבה ובידה תנור חשמלי קטן. הכניסה את תקעו לשקע ויצאה בשניה. הרגשתי בחום האופף אותי ובלאותי הגוברת. פשטתי את ידי על השולחן והנחתי ראשי עליהן ונרדמתי. בשנתי חזר אלי חלום-הביעותים מן הרכבת ושוב ראיתי את ל. ידידי עומד מולי ומסתכל בי בעיניים גדולות מפחד ומצביע עלי באצבע תפוחה, והוא לבוש חלוק תכול ופועלת-הנקיון הצעירה שוכבת על מיטה בירכתי החדר ומסתכלת בי מאחרי גבו של ידידי ועיניה אומרות שהיא מחכה לי ולמה זה אני מתמהמה.

*

כתשוקתי בחלום היתה תשוקתי בהקיץ. הצעירה העירה אותי כשהיא עומדת צמודה אלי וברפה נוגעת במתני ובטנה בזרועי ושדיה בכתפי וראשה רכון על ראשי והיא לואטת באזני שאקום ואלך עמה בלא שתרגיש חברתה כי יצאנו יחד. משכתי את ראשה אל פני ונשקתיה. גמלה לי גיפוף ונשיקה, אך משביקשתי להושיבה על ברפי ולגפפה חמקה מזרועותי. קמתי וראשי סחרחר עלי. לבשתי את מעילי ויצאתי אחריה.

בינתיים נתמלאה הפיכר עוברים-ושבים ובמרכזה צצו דוכנים של מיני מרכולת ובתי-הממכר ובתי-המלאכה ובתי-האוכל שמימין ומשמאל פתחו דלתותיהם. הגשם פסק והותיר אחריו שלוליות-מים בין מרצפות הרחבה ושמי-סגריר נמוכי-ענן. האורלוגין על מגדל-הכנסיה הראה תשע דקות לפני השעה תשע. חצינו את הכיכר וחשתי כי האוויר הקר מצנן את ראשי ומפיג את תשוקתי. תמהתי על שום מה כרוך אני אחר הנכריה הזאת, שאין לאלידה להוליכני אל ל. ידידי וכל דברי הניחוש והרימוז שאמרה סביב זה דבריהבל הם ולא עוד. מעתה האטתי צעדי ושוב לא הלכתי לצדה אלא נגררתי מרחק צעדים אחדים אחריה. תוך כך ראיתי שרגליה גאות וגבוהות וגזירתה דקה וגופה חטוב ושערה זהוב, ואין אריגיו הפשוטים של לבושה גורעים מיפעתה. משחק משונה שיחק בי יצרי בראותי אותה פוסעת לפני כמבטיחה לי עינוגי-אהבים, ומיד שאלתי את עצמי אם לצורך עגבים עם פועלת-נקיון באתי לג. או לצורך פגישה עם ידיד-נעורים.

לפלא היה לי כי ניחשה את מחשבותי שכן עמדה מלכת והמתינה לי ומשבאתי אצלה שילבה זרועה בזרועי. עתה הלכנו, שלובי-זרוע, בסמטות דלות שרק חתימות-דשא וערוגות-פרחים עוטרות את בתיהן בגזני-חן. לא דיברתי מאומה, והנחתי לה להוליכני כחפצה. שעה ארוכה למדי הלכנו כך עד שנחמעטו הבתים בסימטה ועתה עברה הדרך בין גדרות וקרפפים וסמוכות, ספק רחוב בפרוור ספק שביל בשדה. אט-אט נעלמו גם אחרוני הבתים והבקתות ואף גררי-עץ לא ליוונו עוד והדרך נכנסה לתוך חורש קטן ויצאה ממנו והנה היא לפנינו ישרה כחץ, חוצה מרחב גדול

מאד של שדה-שלף. השדה היה כביום שראיתי את ל. לאחרונה. גם רוח הסתיו הקרה גשבה כמו אז. האשה הנכריה דמתה לאַגדה כפי שזכרתיה מאותו יום, ורק אני זקנתי בעשרים-ותשע שנים. אמרתי לה שדומה היא לכלתו המנוחה של ידידי. כן, אמרה, אני יודעת. לא שאלתיה מנין לה ידיעה זו, כי עתה כבר היה הכל מופלא בעיני משאול שאלות. אימצתי את עיני לראות אם אין עגלה באה מולנו במסילה, אך לא ראיתי דבר. שאלתי לשמה ואמרה: לינדה. מתוך אותיות שמותיכן זהות שלש, אמרתי. לא ענתה מאומה, רק אחזה בידי והניחתה מתחת למעילה, מפעד לבד חולצתה, על שדה. נעצרתי ונשקתי את שפתיה ואת עיניה ואת צווארה. לינדה השיבה לי נשיקות לרוב, אך התעשתה לשמע שעטת סוס ושיקשוק אופנים ובאחת גררה אותי אל שולי הדרך. העגלון משך בחזקה ברסן ונעצר מולנו. "בוקר טוב, לינדה", אמר בקול רם ובלעג, "לעסוק באהבים ביום קר באמצע השדה? אין לך מיטה בבית? יש לך, ועוד איך! אני יכול להעיד! ועם מי? עם זר? באמת! וכי פסו גברים בעירנו?"

לינדה הוציאה את השוט מידו והצליפה על מעילו העבה של העגלון. על-פי תנועתה וסברה לא ידעתי אם היה זה מעשה-קונדס שובבני או תגובה של זעם. העגלון, בחור גבוה ורחב-כתפיים, כבן עשרים, בעל בלורית אדמונית ועיניים עליונות, הזדעק ומשך את הפרגול מידה. דומה כאילו לא חש בכאב. אחר שאל אם רצוננו לנסוע עמו לשם. כך אמר: "לשם". מיד עלתה לינדה על העגלה ואני אחריה. היתה זו עגלת-זבל, שאף כי ריקה היתה בשעה זו, דבקו כתמי הדומן בדפנותיה וכולה נדפה ריח-צחנה. לינדה ישבה ליד העגלון על קרש רפוד שמיכה ואילו אני עמדתי בין הדפנות המזוהמים, חושש לאחוז בהם מחמת תיעוב וחושש ליפול עליהם מרוב הטילטולים. מאין ברירה נאהזתי בכתפי העגלון. גם מפגדיו עלה ריח הזבל. היריהתי בדברים ששונים הם ממה שהיו אז. לא מולי באה העגלה אלא מאחרי, לא ל. ידידי עלה עליה כי אם אני, רק דמיון שתי הנשים נשאר ושדה-השלף ביום-סתיו קודר וקר והמסע לאיזה מקום לא ידוע.

השביל עלה אל גבעה שבתיה של ג. נראו ממנה במרחק, ואני השתאיתי על הדרך הרבה שעברנו.

*

כשנבלע השביל בדרך-מלך רבה כמו שבתי מעולם של תעתועים אל עולם כהווייתו. אלא שיותר מקודם הרגשתי עתה בגיחוך שבנסיעה בעגלת-מדמנה בנתיב-האספלט הנוצץ. רכב בווי זה, שמקומו יכירנו בדרך הכפרית הנלוזה, טילטוליו על-פני הדרך הראשה ההומה מרוב רכב היו לקלס בעיני. ונלעג מכל הייתי אני עצמי, שמפאת דהרת העגלה על הכביש נטיתי מדי-רגע ליפול וביתר-שאת נאחזתי בכתפיו של העגלון. משעה שעלינו על דרך-המלך שוב לא היה הלז מחזיק במושכות בשתי ידיו אלא בימנית בלבד, כי השמאלית חבקה את גבה ומתניה של לינדה, שנצמדה אליו כמתגפפת.

נסענו כמה שנסענו עד שפנינו לדרך צדדית שבפינתה ניצב שלט לבן ועליו צלב אדום וכתובת "בית-חולים" באותיות שחורות. היתה זו שדרה גאה, שלשני צדדיה עצי אדר ובמסילתה שלכת עלותם הסתוויות, אדמדמה וצהבהבת. בקצה השדרה עמד שער-ברזל מוצק, ומשני עבריו עמודים עגולים בעלי ראשים דוקרניים. משקרבו הבחנתי כי השער נעול וכי הוא נתון בתוך גדר המקיפה את השטח ואף היא עשויה מוטות-ברזל מחודדים. מתוך סוכת-שומר שעמדה בפנים יצא איש אחד קיפח, אמר "האלו" לעגלון וללינדה, ופתח את השער. עם שהסיט את כנפו האחת של השער כשיעור מעבר העגלה, הורה עלי בראשו ושאל אם חדש אני. לינדה נרפנה עליו ממושבה ואמרה לו משהו שלא תפסתי, אך גדמה היה לי שפניו מביעים חמלה. אופני העגלה איושו על חצץ מסביב לערוגת-דשא ונעצרו לפני כניסה לבית גדול מרובה-אגפים ומעל שלש קומותיו מתנוססים מגדלונים וצריחים, והוא בנוי אבן אפורה-כהה, שחורה כמעט, ומעיד על עברו כטירת-אבירים מימי-הביניים.

לינדה נתנה לי אות לרדת. משירדתי נופפה לי בידה לאות פרידה, והעגלה על שני נוסעיה עקרה ונעלמה מאחרי זווית הבית. עליתי במדרגות אחדות אל דלת-הפניסה ומצאתיה נעולה. לחצתי על הפעמון וגיליתי תחתיו לוחית קטנה ובה המלים: „ביקורים מותרים על-יפי הרשאה מיוחדת בלבד“. חשבתי כי המסע מירושלים ועד הנה ישווה בעיני הרשות שבפאן לכל הרשאה שתירדש. מבפנים שמעתי צעדים והזחת מכסה על החריר שבדלת, וידעתי שמסתכלים בי. חלפו שניות אחדות עד שנפתחה הדלת ועמדה בה אחות-רחמניה, לבושה שמלה אפורה וארוכה שבחגורתה אבזם עם צלב אדום ולראשה צעיף לבן בעל שתי כנפיים מעומלנות.

שאלתיה על דוקטור ל.

"אין לנו רופא בשם זה".

"אולי הסב את שמו לאנגלית".

"לא. אין לנו רופאים זרים".

"אבל אמרו לי שהוא כאן".

"מי אמר לך?"

"לינדה".

"מי זאת לינדה?"

"האשה שהביאה אותי הנה. היא הסבירה גם לשוער והוא ידע למי הכוונה".

"מה הסבירה לו?"

"לא שמעתי. אבל הוא הרשה לי להיכנס אחרי שהסבירה לו".

"חוששת אני שנפלה כאן טעות. אבל אני מוכנה לברר אם תחכה קצת. אני מצטערת שבינתיים איני יכולה להרשות לך להיכנס לתוך הבית. יש לנו הוראות חמורות בענין זה".

החלה לסגור את הדלת לפני ועוד שאלה:

"מה שמך?"

אמרתי לה.

"זהו שם זר. ומאיין אתה?"

"מירושלים."

"הו... טוב. חכה, אם כן, כמה דקות."

ירדתי במדרגות והרחקתי מעט מן הבנין כדי להיטיב לראותו. גבר בי רושם קדרותו. גיליתי שבכל החלונות יש שבכות-ברזל. לא פיקפקתי עוד, כי זה בית-חולים לחולי-רוח. וכי משום כך קראה לו לינדה "המיוחד"? לבל יפחידני השם המפורש מפאת הקור נתתי ידי בכיסי ודרכתי במקומי דריכות קלות, שהשמיעו אושת-לחש בחצץ. פתע פסקתי. באחד החלונות בקומה השניה הופיע ראש אשה. שער-שיבה מדובלל, עיניים פקוחות-למחצה בלא הבעה, לשון משתרבת אין-אונים מן הפה הפתוח, ידיים אוחזות בשבכה ומנענעות אותה כמבקשות לעקרה מן הקיר. עיני האידיזטית חלפו על פני כאילו הייתי דומם בתוך הגן. פתאום שמעתי קול ניפוץ זגוגית. במשקוף חלון שבקומת-הקרקע עמדו שברי שימשה ששאירותיה נחו פזורות על החצץ. בחלון השבור עמד ידידי ל. וגיפנף לעברי מבעד לשבכה ביד זבת-דם. "בוא הנה! בוא הנה!" צעק אלי בקול מאיים ופניו אומרים פחד תהומי. קרבתי אט-אט אל חלונו והבחנתי תחילה בחלוק-התכלת שלבש, דש' מגואל בדם, ואחר ברשת הקמטים שנחרשה בפניו משך השנים המרובות, וברעמתו שזכרתיה זהובה ועתה האפירה והקלישה, ובשני גברים שצצו פתאום מאחוריו ואחזו בכתפיו ובזרועותיו ומשכוהו לתוך החדר. אל-נכון השכיבו אותו, כי לפתע נעלם מעיני. לא העזתי לסור עד לחלון ממש להציץ פנימה.

*

הדלת נפתחה והאחות-הרחמניה קראה לי מרחוק ואמרה שאוכל לבקר אצל ידידי ביקור קצר, קצר מאד בלבד, כי התרגשות גדולה אחזה בו משראה אותי, ועליו לחזור ולנוח, ולולא באתי מעבר-לימים ודאי וודאי לא היו מתירים לי לראותו. ובעוד אני מפסיע לצדה בפרוודור הארוך שאלה אותי אם באמת-ובתמים לא ידעתי כי ידידי, שהיה רופא בבית-חולים זה, היה לחולה-כלוא בו לפני שנים רבות למדי. ועוד שאלה אם לא שמעתי כי זה מכבר הסב ידידי את שמו לאנגלית והוא נקרא — — — לא קלטתי את שמו החדש של ל., כי כבר עמדנו לפני דלתו, שאשגב קטן, צלוב-שבכה, נפער בחלקה העליון. הצצתי בעדו פנימה. ל. ידידי ראה את ראשי. קם ממיי-טתו, ובעמדו באמצע החדר הסתכל בי בעיניים קרועות-פחד, העווה פניו העווה מבעייתה ואחר הורה עלי באצבעו, שמפאת הפצע הטרי חבשוהו ולפפוח ברטייה ורודה שגונה כגון העור, והאצבע כמו תפוחה.

יעקב שביט: אבנט

המשוררת אינה יכולה בלי אֶלְדוֹרְדוֹ בְּרֵאוּתֶיהָ,
בלי זְנוּיבֵר, טְרִינִידַד וְקְשֵׁמִיר. רֹאֵה אוֹתָהּ,
יוֹשֶׁבֶת בְּמִרְפֶּסֶת בֵּיתָהּ, עֵינֶיהָ זְקֵנוֹת פֶּסֶנְטִיאַגוֹ
וְהֵימָּה מְפָרִיד בֵּינָהּ לְבֵין חוֹפֵי אַפְרִיקָה
עֲלֵיהֶם מְהַלְכִים אֲרִיּוֹת.
היא יכולה להגיד הרבה. היא אומרת, אף במלים
אין רוחות והיא נשארת במקומה
לִיד הָאֲגָרְטֵל.
לפעמים, בשעות מנוחה של אחרים, היא מכוונת
את אור הצהרims הפְּכָד
אל זְגוּגִיּוֹת הַכֶּנְסִיּוֹת
וְנִתְלִית עַל הַפְּעֻמוֹנִים. זֶה מְנַחֵם אוֹתָהּ,
לְרַגְעִים. אַחֲרֵיכֵן היא צְרִיכָה לְתִמּוּכָה
כְּמוֹ שְׁתִּיל רֶךְ.

כְּשֶׁאֲנִי חוֹשֵׁב עָלֶיהָ, אֲנִי רוֹאֵה אוֹתָהּ בְּסִפֵּר
עֵתִיק עִם תַּחֲרִיטֵי נְחֹשֶׁת מְטֹשְׁטָשִׁים, עוֹלָה בְּמִפְרָץ־אֵי
בְּלָבוֹשׁ יוֹרְדִים שֶׁל קַפִּיטָן קוֹק, שֶׁעָלָה נֶכַח
חֲנִיתוֹת מְרַעְלוֹת שֶׁל יְלִידִים.
עֲצֵר אוֹתָהּ.
היא נגרת אל הצולה כשבבשרה צלצל.
צִנְדִים וְתִיקִים כְּמוֹךְ אוֹסְפִים אֶת פְּלִיָּהֶם
מִתּוֹךְ רְגִיעָה שֶׁל מְלָצְרִים שְׂאוֹסְפִים סְפִלֵי חֲרִסִּינָה
רִיקִים מֵעַל הַשְּׁלֻחָנוֹת.

כן, היא מחרידה עוד מעט את פני הים
וְשׁוֹקֵטֶת. חֹשֵׁב עָלֶיהָ.
דוֹלָא הֵיוּ הַמְלִים גִּיצוֹצוֹת מְשַׁבְּצִים
בְּאֲבָנִים כְּאֲבָנֶתָה
הֵיוּ לְעוֹלָם בְּרוֹל.

שנואי גולן : אורי כותבקש לצאת לחופשה

המפקד עודדו לצאת לחופשה. כבר מינה את רב־סרן מינץ למלא מקומו כמ"פ. "שבעה ימים הם זמן מספיק לערוך חתונה ולהוליד בן ולהכניסו בבריתו של אברהם אבינו", אמר המפקד ולא צחק. "אלוהים ברא את העולם בששה ימים, ולך אני נותן יום נוסף", הוסיף בקול מבודת. "סוף כל סוף אינך אלוהים, סרן פלד", נתלוותה נימה של זעף לקולו של המפקד.

"הו, המפקד מיחס לי תכונות שמעולם לא ייחסתי לעצמי". אורי נדרך והישיר מבט בפני מפקדו הזועמים תחת קובע־הפלדה, המשמש לו מסתור נגד גשם. חוות־דעתו, חשב אורי, עתידה לחרוץ את גורלי במינהל הסגל, ובעוד חדשיים עלי להגיש בקשה להארכת החוזה לשירות־קבע.

"אנחנו גורסים היי־משפחה סדירים", העביר המפקד ידו על פניו ומחה את טיפות המים שנתלו בסנטרו.

אורי הציץ לאחוריו וראה את מינץ רכון מתחת לשכמייתו, בימינו היה מעביר קווי־שענה כחולים לרוחב תיק הפלאסטיק. מפה של אחת־לעשרים־אלף פרושה בתיקו של מינץ, והוא מצייר גיזרות־אימונים לפלוגות שתבואנה בשבוע הבא. בפיסת פלאגלית הוא מוחה את הקווים שחרגו מן הגבולות. אפשר הוא שהביא דיבתו רעה לפני המפקד.

"מיתח לא־בריא שורר בפלוגתך, סרן פלד. המשמעת, מבין אתה, קפדנית מדי, סרן פלד..."

אורי עמד מתוח, פניו אל מול המים הקולחים מלמעלה, כמַרצה גזר־דינו. בשעת רצון נוהג המפקד לקרוא לו אורי. עתה שיער כי יטיח בפניו את חטא הישארותו בשבתות בלי שנתבקש לכך, חטא תירגוליו הנוספים את חייליו, וחטא שיחותיו הפלוגתיות, בהן היה שב וחותר בקול ברור: "אין הבדל בינם לבין הנאצים. שניהם רוצים להשמיד אותנו".

"אף זאת, סרן פלד! אין כל הצדקה, שכיום, במדינת־ישראל העצמאית, נוהה את הערבים עם הנאצים, על־אחת־כמה־וכמה אסור לנו לגזור גזירה־שווה בין הנאצים לכל הגרמנים".

אורי חשב שאולי באמת עליו לצאת לחופשה ממושכת ולחשב דרכו מחדש. "אני מקווה שאינך בורח מפני משהו", אמר המפקד והתכרבל במעיל־הרוח, מפקיר פלג־גופו התחתון לצליפות המים. "צבאנו שונה מן הצבאות בכל העולם, סרן פלד. אנחנו איננו שונאים את אויבינו", היה רוקע ברגלו הנעולה נעל שחורה וגבוהה והקצף הניתז מפיו מתערב בטיפות הגשם. גבעות שוממות אלו והגשם הזולף על

השיחים והסלעים טובים היו להשמעת דבריו. משראה את עמידתו הנופיה של פיקודו, קרב אליו והניח ידו על זרועו: "סע הביתה, אורי, ותנוח, תנוח כמה ימים. תיוכח שהכל יהיה טוב". המפקד התרחק במהירות במדרון המסולע. "סע לשלום, סרן פלד", קרא מלמטה, כשהוא מאהיל בכפו כנגד הגשם, "ואם תבקש להאריך את חופשתך, צלצל אלי הביתה. יהיה טוב". אחר-כך נשמע נהם המנוע המתאמץ להיחלץ מתוך השלוליות, ויבבת הגלגלים האחוריים של הגיפ המחליקים בבוק. "יהיה טוב" היתה סיסמת המפקד כשביקש לומר: "אין זו בקשה כי אם פקודה".

ב

אסנת עיטרה את קירות ביתם בפרחי גירניום, את מראשות מיטתם בענפי איזדרכת ואת כד המים ברקפת-סלעים. את דלתם סגרה אסנת על מסגר של ייל, ואת חלונר תיהם אטמה בתריסים הירוקים הנסגרים מבחוץ. אחר-כך אמרה: "יש לנו כל מה שנחוץ". שלש שנים השחתו פריים ועתה חגגו פריחה מחדשת. גופיהם להבו וגססו ללא אתמול ומחר, ועתות היום והליל ניכרים רק באור החורייני, המסתנן מבעד להרפים. כאויב היה מתגנב בקרניים זהובות לעת בוקר ובנהרת ניאון לעת ליל. לשווא הקישו ידידים על דלתם וביקשו לדעת שלומם. אסנת היתה פורטת אצבע שובבה על שפתיו של אורי ומהסה את קולו המבקש להסגירם. אף מינץ לא ניסה לפרוץ דלתם. לו גילתה דבריה שתאמר ליילדים בשובה לעבודה בבית-הספר הממ-לכתי ה"א בשיעור למלאכת-יד: "חולה הייתי", תאמר, "ושכבתי במיטה, ומדוע לא באתם לבקרני, ילדים רעים שובבים? אפילו פרח אחד לא הבאתם למורתכם החולה, ילדים שובבים". אסנת לא תחייך בדברה. רק תשלוף תחריט של נחושת ותאמר: "עשו כמוני, ילדים". הכל היא מספרת למינץ. יום אחד תניח את מלאכתה הבזויה ותפנה אל האמנות הצרופה. לא זו שצורפים בכסף ומרפדים בזהב; אל האמנות המרקעת ריקועי רקיעים בחלל האינסוף. עיניה ליהטו בדברה סיפר מינץ באחת מאותן שעות של גילוי-נפש, כשנותרו לעת ליל בשק"ם-הקצינים השומם. מינץ היה מערה אל קרבו בקבוקי בירה קרה צהובה. עיניו מלופפות קורי שיכרות, ופיו ממלמל: "דע לך, אורי, שנפש פיוטית לרעייתך לאסנת, ואתה אינך שווה את ציפורן-בוהר-רגלה, סרן פלד. הקשב פעם לדבריה כשהיא מדברת על האינסוף". מינץ נשא עיניים אל נקודה סמויה בווליון הצהוב, העטור קורי-עכביש בסמוך לתקרה, הסיר כומתתו האדומה והחל לדקלם: "אינסוף כמו השדות השחורים הנשקפים ממרומי מגדל-המים בעין-השרון, אינסוף כמו עמק המרובה הזורם אל מרגלות הרי אפרים". יפה דיבר מינץ את דברה של אסנת, והוסיף ואמר ובגילוי-לב, כידיד-של אמת אל רע, וקולו קול-שיכורים עצוב: "אני גמרתי עם הצבא. את המלחמה ממילא פיספסתי. הם לא נתנו לי לשוב אל הפלוגה שלי בגדוד. אמרו, גם בית-הספר-ללוחמה זקוק לקצינים טובים". אורי ידע את סיפורו שהוא מזומן לספרו לכל המוכן לשמוע, כיצד הפסיד את מיבצע "קדש", ועתה מביטים עליו כאילו היה נכה. מן הצנחנים הביאוהו לכאן למען ידריך בשיטותיהם החדשות, ועתה איבד את שני עולמותיו. "אני משתחרר",

אמר מינץ, "ואם אינך חוזר בתשובה אל אשתך הקטנה הריני לוקח אותה ממך, בהך צדק של יידיד". שיכור היה מינץ, על כן נשא דבריו כמתרברב, שהרי ידע כי אסנת שלו היא, של אורי, מימי עין־השרון ועד הנה.

שלושה ימים ליהטו גופיהם וגססו ושבו לדלוק כלהבי הנרות טרם מותם. לא נזקק לדבר שבחוף. כל צרכי חיותם היו עמהם. שירי שימורים של מנות־קרב צוננות דלו באצבעותיהם מתוך קופסות־פח מבותרות ודם ידיהם הפצועות נתערב בשמן הדגים הכבושים. אוויר חדרם היה סמיך, ומימי הכד נדלחו ועליה־הרקפת הסגולים קמלו.

בחצות היום קם אורי ממיטתם ואמר: "הגיע הזמן לצאת, אסנת". הוא חש שמוכרח לבוא אל החוף. אסנת מילמלה: "לאן?" והוא השיב בהימהום: "למחנה, כלומר, לשום מקום". היא ישבה במיטה, השעינה גבה אל הקיר ושבה ושאלה: "לאן?" ולא חיכתה לתשובתו, שכבר עמדה אצל הדלת, עוטה סגיננו הצבאי הארוך, וידיה מחליקות את שערה הסתור, ועיניה רומזות: נלך. כמה קל ופשוט לצאת מכל זה. ואורי דימה ימי כליאתו כמשכים של נצח, שלא מת וקם לתחיה במערת מיטתו, והוא איננו נידון. החופש בידו, ואורי עושה בו כחפצו.

אסנת נתנה בו עיניים של קונדסות. המעיל הצבאי שינה צורתה והתפיח כרסה, והוא לא הכירה כי אם בעיניה. "נלך", לחשה בשפתיה. ידיה נתונות היו בתוך פיות השרוולים, ושיניים לא היו בשרוולי סגיננו. אריג מחוספס עשוי מעילו הצבאי, המשמש לו בן־לוויה נאמן מימי היותו מקלען במחלקת־הסיוור על־גבי הגיפיים. עם רדת הלילה היה יוצא לאבטח את הרכבת הבאה מחדרה ופניה ללוד. מגיבעת־המחצבה פעורת־הקרביים הצופה פני טול־כרם, שמבליחה באורות צהובים עוינים, דוהר הוא בגיפ לאורך מסילת־הברזל השחורה בואכה פרדסי קלקיליה—מעורסל בסגיננו, ועיניו נעוצות בחשיכה המשיבה על פניו רצועות קרות, וחמימות זורמת מידת־הברזל השחורה של מקלע המ"ג אל אצבעות ידיו הקופאות. אפילו בלילות קיץ היה עוטה לפתע סגיננו על גופו העירום, והאריג הקשה משקיט הזיותיו הטרופות.

אסנת היתה כמצפה לו שיפתח את הדלת ויוליכנה בדרך שהוא יודע, והוא לא ידע דרכו כשהתעטפה אסנת בסגיננו. הרי לא ישוב אל ביתו שבמחנה הצבאי לפני תום חופשתו. אפשר יקום ויפסע אל נחלת־חסד בה עדיין לא נמר זכרו של אביו, אף־על־פי שאביו ר' יצחק בר' אברהם לא התנחל בה מימיו.

בהחלט־פתע משך עליו את מדיו. עתה חש עצמו טוב ובטוח. בהדיפת כתף פרץ את הדלת ומשך אחריו את אסנת. היה אור אפרורי בחוף ורוח קרירה מנשבת בגבם. שילבו אצבעותיהם ואורי חש כי טוב כי טוב היום אף־על־פי שלא יום־שלישי היום כי טוב כי יום־הולדת היום של בנם יצחק בן אורי.

ילדים שבו מבתי לימודיהם כשהם שקועים זה בזה, מטפחים בילקוטיהם, מסתחררים סביב עצמם כי טוב כי טוב כי הולדתו של החופש עתה. הם נאלמו דום בראותם שנים הדבקים בסגין הירוק. הכרת־פניהם העידה על זעמם נגד השנים המגודלים, החוגגים זה בתוך זה ותרים בידיהם זה אחר זה ואינם נרתעים מפני גדוד הזאטוטים השועט

במורד וכובש את הרחוב בסערה. השנים הוקעו אל הקיר עד שחלפה-עברה סופת הילדים. עור גווה של אסנת נינוח תחת מגע אצבעותיו החמימות של אורי.

משכו במורד וגיששו דרכם כסומים ובאו בשער-הברזל הפרוץ. החוסם דרכם בזעקת-קיר: פרוצות בזויות ופושעות הלובשות כחיות ביער הסתלקו מכאן ואל תטמאו את האוויר. החנות משולשלת התריסים מולם הודיעה כי לאות אבל על שלטון המסית בארה"ק נסגרה, ועיניים חומדות של אותיות שחורות התריעו מעל-גבי כרכוב: בת ישראל זכרי כי התורה מחייבת אותך ללכת בתלבושת צנועה.

מוכנית גונן אורי על רעייתו בזרועותיו הגדולות. נשאה אליו עיניה שטרפות הגשם כמבקשת: נשוב, אורי, אני יראה. אולם עיניו נהו אחר מקום היעלמם של הילדים. "ראית את ילקוטיהם?" לחש אל שערה הבהיר המצטנף אל חזהו, "הפיאות הארוכות שלהם, כאילו לא היתה מלחמת-עולם". גרונו פלט צחקוקי מבוכה. נשא את פניו וריחרח באויר. "ריח אמא עולה באפי. היא מצפה להם במרק-הגריסים החם..." "עדיין לא נגמלת. אורי", איימה עליו אסנת באצבע. עם שהם חותרים במישור הרחוב הזרוע קולות המזמינים להתפלל וקולות המזמינים לקנות ירקות רק-היום-בזול. אורי איית לתוך שערה של אשתו, כשעיניו בולשות בקיר מנגד: מטעם רבותינו הגאונים דפעה"ק ת"ו קריאה לנשי ובנות ישראל למראה הפריצות והחציפות והשחתת המ... "נשוב, אורי", התחננה אסנת, "הרי אנו בעל ואשה. נשוב ונהיה לעצמנו מן האיטורים..."

נער אחד גזוז-ראש ומסולסל-פיאות, בלכתו לאחוריו אגב ספירתם של פתחי החנויות, נלכד ביניהם ונלבט רגע כציפור ירויה. אורי העביר ידו על כיפת האטלס הרקומה "ירושלים" ופלט: "אמא בבית?" הילד ריוח גופיהם בנגיחת-ראש, כצולל למים, ונמלט בקריאת קללה.

"עדיין לא נגמלת", אמרה אסנת בקול קשה, "נשוב". לא הירפתה מזרועו, והוא חילץ זרועו כנכאב, ואסנת ביקשה סליחתו כיודעת חטאה. ניסה לפייסה, ונמצא חותה גחלים על ראשה:

"מעולם לא היית אמא".

"באשמתך, הטיחה, אינני רוצה בן של חייל מקצועי".

"שם אני חזק", פלט. עיניו נהו אחר סיעה של נערות בפוזמקים חומים ארוכים. מעיקול הסימטה הגיחו לפתע ושטפו במעלה אגב פיטפוט עליו.

"אולי הכרת ביניהן את אחותך רגינה", התגרתה בו אסנת.

הוא נתן בה עיניים קשות והיא הרכינה ראשה.

"אתה שונא אותי", אמרה חרש. ניסה למחות בידה, אולם היא המשיכה: "אינני אשמה במותה, ולא במותם של אביך ואמך ש"ם".

"מובן שאינך אשמה, יקירתי", נשק לה על מצחה הלבן והגבוה.

"נשיקה של קין", סיננה ולא התפייסה.

"איש אינו אשם במותם, יקירתי", אמר בקול לא-לו, "לכן אני נשאר בצבא".

"הבטחת", שלפה ידה מזרועו וחסמה דרכו.

"נשוב", ביקש לעקפה, "קר פה".

"הבטחת", נגררה אחר אצבעות-הצבת שלו האוחזות בקיבורת ידה, "אתה הבטחת שלא תחתום על חוזה חדש", ביקשה בנשימה קטועה. בידה הפנויה ניסתה לשווא לגונן על פניה מפני צליפות הגשם הגוברות.

בקמרונו של שער מצאו מסתור מפני המים. "הבטחת", ביקשה לפצות פיה שוב. כף ידו חתמה שפתיה. אצבעו באה בין שפתיה כמבקשת להצמיח לשונה. טיפות דם עלו באצבעו משהסיגה לאחור. שפתיו חייכו כנגד עיניה הזועמות.

"בשורה טובה ומשמחת", שמעו קולו הדק של ילד. הם ראוהו מעוטף בחוצן מעילו השחור של איש זקן, בעל כובע רחבתיתורה, "הופיעו שלושה ספרים עתיקים", המשיך הילד לקרוא באזני הזקן, "מגדולי ישראל בית יוסף פירושי הרי"ף למסכת ביצה מהגאון הצדיק..."

"נלך", עטפה אסנת בלשונה את אצבעו הפצועה של אורי.

"ר' יוסף קופר איש פולטוסק זצ"ל מחסידי הרבי מגור", המשיך הקול הדק אחריהם.

"אסור לדחוק אצבע למקום אסור", ביקשה אסנת להסות בקולה את קולו של הילד. פניה הוורודים ושערה הסתור ניטלטלו בלאו משעשע. סגינה שנתרווח גילה שביל שדיה הלח והיא שוב היתה אסנת של טרם נישואיהם וטרם מריבותיהם וטרם השמעת הקולות מבעד למים הניגרים בחדר-השירותים, ומעולם לא טעם אותה אורי כפי שעתידי היה לטעמה בביתם אליו הם שבים מכל שביליה של נחלת-חסד.

ג

"ר' יוסף קופר זצ"ל", הגה בקול רם, כשקוט סערת דמם במיטתם הלבנה. "מה זה עלה על דעתך?" ציחקה אסנת.

"סתם כך", חייך אף הוא.

"מתי תודיע להם על שיחרורך?" נתהפכה על גבה, והיא לאה.

"ואם לא אודיע?" לא הביט בה, "הם רוצים בי שם".

אסנת עצרה בנשימתה כמבקשת לטרוד כל הפרעה בטרם תשיב. רק טיפות הגשם נקשו רכות בתריס-העץ המרקיב. לאטה, בקול ספק-בדוח ספק-רציני, אמרה: "לא יהיה ר' יוסף קופר זצ"ל".

"את לא תעשי זאת שוב", נפנה ואחו בכתפיה המגולות.

"כל אחד אדון לגופו, כך נהגת אתה לומר", קולה היה קשה.

אורי סקר גווה המצטייר בקימוריו ובשקעיו מבעד לשמיכה הדקה, והשהה מבטו בשיפולי כרסה: "אינך יכולה לעשות זאת שוב. הרי זה רצח!"

אסנת שתקה. ביקש לקרוע את הדממה ולססף באחת כל אותה נימה של קירבה. "עם מינץ את נפגשת".

"זה מה שמעיק עליך? ובכן, אנחנו שכנים".

"שכנים", פלט.

"אינכם ידידים", העמידה עיניים תמהות, "הרי בצבא..."
 אורי לא גרע עינו מפניה מוגפי-הריסים. שלש שנות נישואיהם לא לימדוהו להכירה. פניה תמיד מסכה המחפה על זו הקודמת. אפשר מפני שימיו ולילותיו הוא שרוי בשדה, בקרב חייליו. אותם ידע בשמותיהם ובתולדות חייהם ובבעיותיהם האישיות ואפילו תווי פניהם מתחת לקסדות. הכיר את עיניהם המהססות, התלויות בו בלילות מדורה ומצפות למפקדם שיחרוג משתיקותיו הנועמות. "חיילים אתם תהיו אצלי ולא ילדי שמנת-של-תנובה", הוא משנן וחוזר ושואג כנגד טרוניותיהם האילמות, "חיילים ולא תלמידי-גימנסיה מפונקים שאמא ממלאת ילקוטיכם בכריכי-גיבניה! אני מעולם לא הייתי תלמיד-גימנסיה, ולא חשוב מה הסיבה, שומעים אתם?!" בדחילו מאזינים למידברו, והוא נוגש בהם במסעות עמוסי-תרמילים, מאיץ במפגרים בפסיעותיו הרחבות, הנוקשות. אצל אסנת הוא פורק מטען שתיקותיו, ומספר עמה על אהבתו לחייליו. אהבתו את גושם המלוכד בַּמֶּרֶם לעת ערב עם שובם למאהל השדה, אהבתו לנקישות פנפותיהם בלכתם לארוחת-הערב, לשאגת הסתערותם בכידונים שלופים כשהם יורקים אש מקני רוביהם, להתקדמותם ללא הרף על הגבעה שרופת הנפלאם ומרוססת כדורי המטוסים, החולפים בשריקה יבבנית תוך ניקוב הקרקע סמוך לרגליהם, לקולו המתלהט של המג"ד הקורא בתוך מכשיר האלחוט: "קדימה אורי קדימה אורי אל תתן להם להרים את הראש קדימה אורי המשך רֶצֶף אֶשׁ אני אוהב אותך אורי המשך אֶשׁ..."

"מינץ מבקר לעתים קרובות בבית", שאל-קבע אורי.

"מאז מלחמת-סיני הוא מרבה לבקר. אין לו מה לעשות עוד בצבא, הוא אומר. המלחמה נגמרה וכולם צוחקים לו על כומתתו האדומה, הוא אומר..."
 "הוא אומר הוא אומר", חיקה אורי את קולה וביקש לזעוק, "אבל מה הוא עושה, מה הוא עושה אתך?"

"אתה שאלת ואני מספרת", אמרה בקול נעלב.

"אתם נפגשים", לא הירפה. כאלו הן. כולן. כל הנשים. כמו היא בסמטה שלשפת הים. הוא נתן באסנת עיניים של עלבון. אפשר שהיא לועגת לו כמו היא בשכבה על המיטה הדהויה והוא עומד שפל-ראש, בוש בקלון התאוותו אחר-כך שנאה על דיבוריה עמו כאילו לא היה הוא אורי פלד המתכשר לקראת תפקיד הסייר בחטיבה המהוללת במסורת של קרבות-נגב אכזריים. חגורתו בעלת האבזמים המצוחצחים, שהסיר מחגורה-הקרב, והידק בה מתניו, למען תאציל עליו מהוד זהרה, נלבטה מבישת בין אצבעותיו הרועדות. בלבו היה מקלל אותו נער בעל פנים חלקים ושער משומן שחסם לפתע את דרכו שעה שהיה משוטט בסמטה החשוכה ככלב עזוב. רוצה בחורה? כך שאל, בפשטות, כאילו דבר של-מה-בכך הוא שואל, כאילו לא הוזה אורי על גופה הנשי המקומר בלילות-השמירה הארוכים כשיללת מכאוביו נענית במקהלת תנים מרוחקת. רוצה בחורה? לא הרפה אותו צעיר, שאפשר שהוא לועג לו בשעת ערב מוקדמת זו, כשלפניו משתרע ליל חופשתו במלוא נצה שעותיו עד שתאספנו מכונית הגיי-אם-סי השבה למחנה. בוויית הארגו יצטנף ולא יספר

שיטוטיו לאורך שפת הים ההומה זוגות צוחקים ולועגים לו. סיפורי־הגבורה של החוזרים יעברו מפה לאוזן בשבתם במכוננית המשתקשקת על מהמורות הדרכים המשובשות, ובקול רם יספרו כיצד גבר קלארק גיבל על רודפיו שחורי־המגבעות, וכיצד לא החטיא האמפרי בוגארט בשלחו את כדורי־המוות משני אקדחי הקולט ארוכי־הקנה. אף ישבחו בקול של מביני־דבר את גופה הזוהב של מרלין מונרו תחת רסיסי המים של אשדות הניאגארה. ורק אורי ישתוק.

עדיין מהלך אחריו אותו עקשן בעל הקול הדק המתגרה: רוצה בחורה? ואורי לבדו בכל הסימטה הזו החשוכה, המוגהת באור החוריין של פתח בית־הקפה. קולות של גברים נצים ושיקשוק של אבני השש־בש במהלכן על־פני לוח המשולשים מתלווים אל החשיכה, ואורי אינו ירא. חייל הוא במלוא אוננו שעתה זה השלים ימי טירונותו בחטיבה הקרבית. במחי אחד של ידו המיובלת, האמונה ללפות את צוואר הרובה במחיקת־הך, יכול הוא להמית את הנער הזה המהלך... איפה יש לך בחורה? שאל בקול רם ובוטח, בלא־איכפתיות איכפתית, וידיו בכיסי מכנסיו מאוגרפים עד כאב, ובגרוננו מקפץ כדור של שמחה ושל פחד כמו בשעת המטווח הראשון, כשכדורי רובה חיים ונוצצים מונחים לצדו והוא עתיד להטעינם בשחלה ויכניס אחד ישיר בעד בית־הבליעה אל לוע הקנה הצר מעשה בן־חיל ותיק. וכי מה יש כאן לירוא רק אחוז את הרובה כשכוונותיו זקופות. הוא חש משיכה בשרוול חולצתו, נעצר בפתיעה הזיכה באגרופו. ידו ניחתה בחלל, אולם בסמוך שמע לחש, הנה היא עומדת, כאן, בשבילך. אורי הביט לאחור וראה אשה של שער שחור מקורול אשה של גוף מקומר וחצאית צבעונית מתרצדת באור צהבהב של פתח בית־הקפה. הוא נפנה אליה, והיא חייכה אליו כידידה ותיקה, כאסנת כשתראהו במדיו ובכומתתו ובתג החטיבה ובסמל החיל, והוא אמר בלבו, כה פשוט הדבר, ולך לא היה העזו לגשת אל אסנת ולומר, מה שלומך אסנת, מפני שהיא בתו של בן־צור מִרְכָּז הבנות, ובן־צור הוא מותיקי המשק, והוא בעל־הבית ואתה אי־כה אורח בלתי־קרוא מטעם עליית־הנוער, מעפיל שעדיין לא הוכיח את הווייתו הארצישראלית. ומה יעשה במדיו ובכומתתו כשיבוא הביתה לחופשה רבע־שנתית ראשונה וקירות צריפו ערומים ומדיפים ריח של חומר־ריסוס־נגד־פשפשים. הוא לא יעז לומר לאסנת בת בן־צור־מרכז־הבנות, מה שלומך אסנת...

נלך, אמרה בקול בקיא ורגיל ובתיקה הקטן ניפנפה לעבר הסימטה ולה גוף של אשה בהקיץ בו חזה בלילות הנגב הבהירים בסוף אימוני־הקיץ לאור הנר המבליח באוהל־הסיירים הדחוס. עיניו בושו להביט בה בזו המהלכת לימינו, מפסיעה בעיכוס סמוך־סמוך, ונעליה דקות־העקב טופפות וגוברות על הלמות לבו. לפתע נעצרה מול פתח אפל שנתגלה בו ספק־תריס־ספק־דלת. ידו הפכה של הצעיר הושטה מול פניו. אורי פרק לתוכה בשתיקה את שטרות־הכסף שצבר תוך התנורות מעישון סיגריות וממכירת תלושי־הנחה על מוצרי שק"ם וויתור על הליכה למועדון־החיילים בשעות לוחטות של הפסקת־צהריים.

בפרוזדור המעופש הפסיע אורי בעקבות הנערה המהלכת לפניו בחצאיתה ההדוקה.

ובפליאה היררה שעתה היא שלו והוא רשאי להאכיל בקימוריה את אצבעותיו הרעבות. בחשאי אף הושיט כפו לאחוז בגופה, אך ידה שניחתה על זרועו הטילה בו מורד. החדר הצר הוגה באור צהוב, שנשפך מבעד לאהיל מזוהם. עיניו, שהתגנבו אל המיטה הצרה, הדהויה, נרתעו בסלידה אל מתחת לעפעפיהן. בליבו היה מקלל כל אותה הרפתקה שאליה נקלע בטעות, שהרי ביקש רק להכיר את סימטותיה של יפו לעת ליל. ידידיה של אסנת נערותיהם מזומנות להם תמיד בבואם הביתה, כך מספרים הם בימי־ראשון העיפים, ורק אורי בחוץ מזדהם באהבה הקנויה שמים רבים לא ירחצוה, ואיך יבוא אל אסנת ויאמר לה...

בידיים מדולדלות עמד, ועיניו בוהות אל מהיצת־העץ החומה, שמאחריה נשמעו רחשים וקולות. העז ושאל חנוקות, איש אינו רואה אותנו? בקול יבש השיבה, פשוט בגדיך, וכבר היתה מתירה רוכסן חצאיתה. ערומה השתרעה על המיטה שנותרה עטופה בכיסוי המחוספס. תחת שבט עינה המלגלגת בערפו השיל בגדיו, וכנידון ישב בקצה המיטה. בוא, באה ידה החמימה בגבו המרעיד, אנהג כך יפה, רק תוסיף לי איזה סכום שההוא לא יידע. לא תצטער, בחורי... אחר־כך עשתה בגופו כבתוך שלה, והיא לא היתה שלו אפילו כשנאנקה תחת עקת תאוותו. כמתביישת באותה אנקה צייתה עליו להתלבש בקולה הרגיל. מוכנית ציית להוראותיה וציפה לאיזה אסון כבד שיבואנו, כבימי ילדותו הרחוקים עת נשף עשן של סיגריה ביום־השבת. התעטפה במלבושיה, וכשפנתה אל ארון־הלילה ליטול את ארנקה המונח ליד האהיל, הרימה אליו עיניים עמומות סקרניות כשואלות מה מעשיו במקום זה.

ד

"לפעמים, כשמיניץ נכנס, אנחנו יושבים ומשוחחים", אמרה אסנת ובהתה בחלל.

"משוחחים", חילחל הארס מגרונו.

"כן, משוחחים".

"ועל מה, למשל, אתם משוחחים?" משך הברותיו לאטו, מבקש בלבו לחדול משאלותיו ולאטום אזניו לתשובותיה.

"על כל מיני דברים".

"למשל?"

"על אמנות".

"ואחר־כך את שוכבת אתו".

"אל תהיה גס".

"שכבת אתו".

"אמרתי לך שלא".

"אז מה עשיתם ביום־שני עד שלש לפנות־בוקר?"

"שוחחנו על אמנות".

"ואחר־כך?"

"נפרדנו".

"התנשקתם".

"לא. רק לחצנו ידיים".

"ואילו ביקש ממך, היית שוכבת אתו".

"הוא לא ביקש. הוא ידידך".

"אבל אילו ביקש מתוך ידידות! אורי היה זועק מלוא גרונו.

"הוא אדם מעניין", אמרה בעצב.

"היית מזמינה אותו למיטה".

"אל תהיה טיפש", אמרה בשאט כשהיא מושכת בגדיה על גופה, "יש לו אשה. תמיד שוכב עם אשתו לפני שבא אלי, הוא אומר. כנגד יצר הרע. הוא אומר. אינו רוצה לפגוע בחבר. לכן, סתם שיחה אפלטונית, הוא אומר. מאז סיום המלחמה הוא מבקר לעתים קרובות ביתו". עיניה תרו אחר גרביה ומלותיה עלו מלמטה, חנוקות, זועמות. "מעולם לא היה לך פנאי בשבילי. מעט התחשבות ברגשותי. קצת התעניינות במה שאני עושה כשאתה אינך ובמה שאני הוגה כשאתה בבית", היתה זוחלת על ארבעותיה, ידיה מגששות מתחת למיטה, ופניה חבויים בקוצת שיערה, "הגרביים הארורות האלו. תמיד נעלמות. הכל למען הצבא. העם למען הצבא. הצבא למען העם. ובבית מותר להתנהג כמו בהמה", הזדקפה, הישירה חצאתיה על גופה, ישיבה בקצה המיטה והחלה למשוך גרביה על שוקה. עיניה נתונות היו באצבעותיה. "כמו תרנגול אתה רעב לבוא. עושה את שלך. ואני נשאת ככה. באמצע. אתה נרדם מיד. כי מחר מצפה לך סדרת אימונים חדשה. והיום שבת מן השדה. ואתמול היה מצב־הכך. ושלשום היית קצין־תורן, ולפני שלשום נפצע חייל בשעת האימונים וצריך היה לנסוע לבית־החולים. ואני תמיד באמצע בין שלשום למחרתיים. ובינתיים. מה אני עושה בינתיים? שוכבת עם עצמי ומנמנמת. ואני שונאת את עצמי בבוקר. ואני שונאת אותך שבעתיים", שבה והתכנסה בבגדיה מתחת לכיסוי הלבן ומבטיה נעוצים בפניו המאדימים־והולכים, "אני רוצה אותך פה ערב־ערב. אינני זקוקה למינץ. רוצה להיות אתך, אורי. אתך, אתך. ערב־ערב. יחד נשכיב לישון את רמי או את יצחק, אם רצונך ביצחק, או את יוסי. יחד נצא לקולנוע. יחד נקרא ספרים. אפילו ספרי פוֹן־קלאוזביץ שלך. אבל יחד נשכב. ערב־ערב. ויהיה לנו המון־המון פנאי. כל הלילה יהיה לנו. כי למחרת לא תסע לצבא שלך. ואני אשכב עמך כל הלילה כולו. לא בחלום. ואתה לא תמהר. בסבלנות תבוא אלי. ותנשקני בכל אותם מקומות שאני אומר לך, ואני אנשק אותך בכל אותם מקומות שאני אֶרצה, ושנינו נהיה לעצמנו, אורי. וכשרני יבכה בלילה אתה תקום אליו להסותו ערום תלך אליו ואני אביט בך כשתלך ותשוב ואתה תשוב אלי קופא מקור ואתה ואני ושנינו ויחד הו אורי אורי מה אני מבקשת בסך־הכל..."

אורי הליט את פניו בחזה כמבקש להימלט מפני קולה אל גופה. משפטיה הצליפו בגופו הערום. כאב עמום עמד בו ופחד מפני מה שיבוא. לו יכול היה הכל לשוב לקדמותו, ליום־ששי שבטרם, לאותה שעת שקיעה של ליל־שבת. הוא החנה את הגיפ המאובק סמוך לחלון ביתו. בשתי קריאות צופר הודיע על בואו, וכבר היתה

אסנת בזרועותיו. המים המהבילים זרמו בעליות אל האמבט הלבן. הלבנים היו מוכנים על המדף כמו במחסן־הבגדים של עין־השרון. מינץ ואשתו נכנסו ללגום קפה. ומיד הפליגו יחד באותו ג'יפ שחזמו לא הוצן עדיין. אצל ציגלמן התקליטים תמיד טריים, וביתם של אורי ואסנת דומם אף בשבתם בו יחד. אורי לא שעה לאיומי אשתו: לא יהיו לנו ילדים עד שתתגרש מן הצבא ותינשא לי. אך צחוק עושה לו, התבדת, עד שיום אחד שבה חירות מתל־אביב. בערב דחתה גופו מעליה. על הספה הציעה מצעו, והוא לא שאל, שהלא ענייני נשים כאן, והוא לא הסכין לענייני נשים. כשובו לאחר שבוע ימי־אימונים סיפרה לו שכיבתה כל אותם ימים במיטה וגילתה מעשים שעשה רופא תל־אביבי בגופה. אורי לא מיחה, שהרי אדונית היא לגופה. רק בלילה בלילה פלט אל החושך, "רצחת אותי", ונענה בהד חלוש, "אתה עשית זאת".

הרוח נישבה מבעד לחרכים והיתה כמחדירה עמה טיפות גשם מבחוץ. אורי קרב אל אשתו. חמימותה חלפה בו בורמים מנחמים. אפשר לא התכוונה לכל אותם דברים שאמרה. הוא הרי לא ידע קיומם בלבה. עתה יכלה לו. ידעה את קיוויו לבן, לכן הגיחה מערפו. רגע שכב כנוע, מנסה לצייר לעצמו את פני ידידיו הקצינים כאשר יאמר להם: "גמרתי עם הצבא".

"גמרתי אתם", לחש אורי, וחש איך גוף אשתו מתמסר לכפותיו, נכנע להסדי אצבעותיו, והוא יקוב בה נקמתו.

"אתה מכאיב לי", נאנקה אסנת.

יחיאל חזק: ספירת העונות

ימות השקט הבאים כמו פרשי עצבות
שוטפים את הכתלים אשר בניתי
מפריחות אביב,
ואדמה פבוית ציצים שואלת
לי אותות...

במרתפיו הקיץ מערביל את רוחותיו
מן הדרום
וממזרח השמש תסתער.
אורי בתוך תמיד, אחותי
יפה,
הפכו את הקוצים לשושנים—
ואת תבואי לשלם נשיך באלף
מתנות.
זרים של אור סביב סביב לחשך—
שלותך.
יודע את הקיץ
את שיחו באש,
עומד סוסי רוכן בערמת
שליפך.

לאט לאט ננוס אל חדרינו—
בם נשב עד שיבוא
הצל.

הפטרה לחג

איש קורא מתוך ההגדה
ובית לא היה בלי מת הבית שהיה
צבעו את הקירות בסיד חדש שנה
שנה לכן בכורים קוראים למות
שיבוא פתח הבית במלאת
ללבנה — — —

ושוב אין בית שאין בו אין בו
 עד כי ספרו בשבחו כל הלילה
 ובשחרית זכרתי כי שכחתי
 לפסח והחג גורף ערמות פבויות
 מפתחי הבית אל שערי הרחוב מול
 גגנו הנעול אחותי היפה שהכה האביב
 בתפיד

וכל-כך עליית
 מחולנו הלהיב את הקיץ שבא
 מדלג על חיים ומתים בפסיעות ארכות ואנחנו נלין
 מה נלין והכל כבר צבורים
 בכפר נאספו והגן עוד נעול מליטה את
 עיניך אחותי הן פלת המתים מסתירה
 את יפיד

את פניך קרבת אל השער לחשך
 לפתח הולך ומדלג מן החר לגבעה
 הרוכצת בפתח הבית-לכן והאור
 הלכן מסגור ועור במקלו מגשש
 על רצפת הרחוב שהחג כבר עבר בו
 גורף את בכורינו עלים שהקיץ
 יבש מן החג שהיה אחרון לאכל
 את זבחי המתים.

איש הייתי מגיד את הגדת הימים.
 כי לא היה בית שלא היה בו
 כשקרבו למלוא ימות הלבנה וכל
 המזוזות הן דם על עיני גן
 נעול מסתתרה אחותי היפה
 פלתי למתים.

שערינו פתוחים אל הגן
 שערינו פתוחים אל
 החשך — — —

בקה דובשני: בארץ־ישראל (ב)

פרק חמישי: פתח־תקוה

בינתיים פתחו סמינר־למורים בפתח־תקוה. היה זה בית־ספר דתי־מודרני, כי היה להם בית־ספר אחד של חברת איק"א שהחזיקה אותו. אביך היה בחור טוב וצעיר והציעו לו ללכת לשם. אמנם חשק גדול לא היה לו להיפרד מלימוד התלמוד שהיה רגיל בו יומם ולילה, ולא קל לעבור ללימודי הול, אבל בינתיים נולד אחיך הגדול אפרים ז"ל והוא ראה שאין לו ברירה אלא לדאוג לפרנסה. אבי הבטיח לעזור לו קצת ולתת לו נאפוליון אחד לחודש ונאפוליון אחד נתן הסמינר. אני קיבלתי על עצמי לנהל את הבית בשני נאפוליונים לחודש.

הדירה הראשונה שלנו היתה אצל איכר בשם מכנס. בסכום שעמד לרשותי היה קשה מאוד לחיות, אבל חשבתי זאת לתקופת־מעבר של שלש שנים שאחריה אבא יקבל משכורת טובה ומצבי יהיה טוב. המצב הכספי הקשה לא השפיע על לידת הילדים, כי אבא שלך היה תמיד אומר שלבוא לארץ־ישראל, להתחתן וללדת ילדים—כל זה צריך לעשות בלי חשבון. נעזוב את החשבונות האלה לריבונו־של־עולם והוא ידאג לזה. ובאמת נולדה גם אסתר.

אני כבר התאזרחתי יותר ויותר במושבה והכרתי את אנשיה, שלא תמיד היו סימ־פטיים בעיני והתנהגותם לא היתה לרוחי. הם החזיקו פועלים ערבים, ואם כבר לקחו בחורים יהודים נחמדים לעבודה לא היה אליהם שום יחס, גם לא מצד האשה, שתתן להם פעם כוס תה או קפה חם. לאיכרים לא היה איכפת לאכול כל יום תרנגולות ולראות כיצד הבורחים יושבים ואוכלים להם עם ענבים, ולא הוציאו מלה טובה מפהם. בקיצור, לא אהבתי אותם.

כך עברה שנה די קשה ואני לקחתי דירה יפה של שני חדרים באמצע העיר אצל בכר, על־יד היקב של פרידמן, והתחלתי להכין ארוחות־צהריים לסמינריסטים שלמדו בסמינר. הרווחתי מזה לא רע. ראשית, היה בבית מכל טוב וכבר לא היה חסר לילדים אוכל ובגדים, עד כדי כך שבאתי לשבת להורים שלי והצעתי להם שיעזבו את ירושלים ויעברו לגור ביפו, קרוב אלי. כשטיילתי עם אפרים, שהיה אז בגיל ארבע, ועם אסתר, שהיתה בת שנתיים, הם היו לבושים כל־כך יפה עד שבתל־אביב, שבה גרו משפחות של עשירים, שאלו אותי איך אני יודעת להלביש את הילדים בטוב־טעם כל־כך.

כך עברו שלש השנים ואבא קיבל עבודת מפקח על בתי־ספר בשלש מושבות—עקרון, רחובות וראשון־לציון—ואני עליתי לגדולה. זיייתי כבר בהריון אתך וחדלתי

להכין ארוחות־צהריים, נהייתי גברת. המשכורת היתה די גדולה וכבר לא היינו זקוקים לעזרת אבי, ואני יכולתי להרשות לעצמי ללכת ללדת אותך בבית־חולים ולא בבית, וזה עלה כסף רב. לבית־החולים הלכו רק העשירים. עברנו לדירה יפה עלי־ד אברהם שפירא, במקום יפה עם אוויר טוב.

אך כל זה לא נמשך הרבה זמן, כי מיד לאחר לידתך פרצה מלחמת־העולם הראשונה אשר פגעה בנו קשות. המנהל וכל החברה בה עבד אבא היו גרמנים, וכל העזרה הכספית שהיתה באה כנראה מגרמניה נפסקה, ומיד עם פרוץ המלחמה הם נסעו מכאן וסגרו את בית־הספר, ומובן שהמשכורת לא שולמה והמצב היה רע מאד. בהתחלה מכרנו כל מה שניתן למכור. אחר־כך שוב התחלתי לבשל והרווחתי קצת, אבל המצב הלך ורע. בפתח־תקוה עצמה לא כל־כך הרגישו, כי סוף־סוף לאיכרים היה מה לאכול—חטים ושקדים וענבים. והנה באה מפת הארבה שאכל הכל, ובאו גם מירושלים אנשים רעבים ויחפים לעזור להשמיד את הארבה, כי בירושלים היה ממש רעב ובזה יכלו להרוויח כמה בישליקים. כשאני ראיתי את הגברת וינוגרד יום אחד עם בתה ובנה, יוסף וינוגרד, באים אלי יחפים מירושלים, כמעט התעלפתי. כך עבדו אצל האיכרים, ביררו חטים, כי עשו קמח לבד. לעומתם הייתי אני מאושרת, כי אבא נתן כמה שיעורים פרטיים ותמורתם קיבלנו חטים ושמן ועוד. גותרו לי גם עוד הרבה דברים יקרי־ערך שיכולתי למכור ולהפוך אותם לכסף, כגון התכשיטים שלי שקנו לי לחתונה, הרבה כלי־נחושת ועוד. מצבם של האיכרים היה בכל־אופן טוב יותר והיה להם כסף, והם קנו.

והנה התחילו לגרש לקפריסין את כל מי שהיה לו פספורט אנגלי. גם אחותי שרה ומשפחתה נשלחו לשם. אחר־כך התחילו להרחיק את האוכלוסיה של יפו ונווה־צדק, כי מן הים הפציצו את יפו. האנשים נשלחו לפנים הארץ, לטבריה או לכפר־סבא, וגם הורי נשלחו לטבריה. אחותי שרה בנסעה לקפריסין השאירה בת אחת אצל הורי (זוהי אסתר) ואת לאה לקחו אתם. בטבריה היה החום קשה ביותר ואבי לא סבל אותו, והוא חלה ומת בגיל 60. אמי תיכף כתבה לי שאקח אותה ואת הילדים בחזרה.

אני הייתי בהריון ועמדתי ללדת את גאולה. תאר לך כמה קשה היה לי לקחת אלי גם את אמי ועמה ילדה קטנה. אמי היתה אשה חלשה והיתה זקוקה לכל הנוחיות, אפילו לסגירות, ובכל־זאת אבא שלך אמר שאין דרך אחרת ומוכרחים להביא אותן אלינו ומה שיהיה יהיה. וכך היה. מכרתי את שתי השמלות הכי יפות שלי—את שמלת־החופה שהיתה עשויה משי נהדר, שקיבלנו מתנה ממשפחת ששון בהודו. השמלה היתה תפורה אולי חמישה־עשר מטר בד, וגם את השמלה השחורה שתפרו לי לחתונה במקום הכי גדול בירושלים, ואת הכסף שלחתי לאמי כדי שתוכל לבוא. אני אומרת לך שאילו היו לי היום התכשיטים והשמלות מאז לא הייתי צריכה להתבייש בהם.

הבאתי את אמי אלי הביתה ורק אז הוקל לי. גאולה היתה ילדה טובה ונחמדה ומאד מפותחה, וכשהייתי עוברת אתה ברחובות המושבה היו שואלים אותי איך אפשר שתהיה ילדה יפה כל־כך בזמן מלחמה. אני הייתי בריאה מאד והייתי סורגת

נעליים לילדים מחבל וזה היה נראה יפה. אני גם השארתי את הילדים בבית אצל אמא שלי והלכתי להרוויח ולא היה חסר לנו.

המלחמה הלכה וקרבה לפתח-תקוה, האנגלים עברו את יפו, ועל-ידינו נלחמו התור-כים והגרמנים מצד אחד והאנגלים מצד שני. שמענו את הדי ההתפוצצויות כל הלילה וגם ביום, ובכלל נפלו רבים בפתח-תקוה. אני אמרתי לאבא שברגע שהאנגלים יפנסו למושבה אני רוצה ללכת ליפו ולהתרחק מן החזית, כי לא פעם עברה פתח-תקוה מיד ליד: פעם נכנסו התורכים ופעם האנגלים, והסבל היה איום. לתורכים לא היה מה לאכול וחיפשו אצלנו לחם, וכשהאנגלים נכנסו ביקשו משקאות חריפים.

המצב היה חמור ביותר. להורי היתה דירה בנווה-צדק ואני הפצתי לעבור לשם—כי מה המרחק בין פתח-תקוה ויפו? אבל אביך היה נורא פחדן ובשום-אופן לא רצה לזוז. האנגלים הצליחו להיפנס למושבה ודווקא קרוב למקום-מגורינו, ליד הגורן, הקימו מחנה-אהלים ונתנו לנו סוכר וביסקוויטים. אני ידעתי קצת אנגלית, וכבר לא חסרו דברים טובים לילדים שלי.

המשכתי להפציר באבא שנעבור ליפו, כי פחדתי שמא שוב יכנסו התורכים ואז אוי יהיה לנו. ההפצצות לא חדלו, ובאמת היה פחד ללכת. יום אחד נכנס לי לראש שעלי לבסות לבסוע ואולי נצליח לעבור. אבא הלך מהבית. לקחתי את אמי ואת בת-אחותי ואת ארבעת הילדים—אפרים, אסתר, אתה וגאולה, שהיתה קטנה מאד—שמתי את שני הקטנים בעגלה ושנים על-ידי והשארתי פתקה לאבא שאני מנסה לעבור ליפו. כאשר רק יצאתי מגבולות המושבה ניגש אלי אנגלי אחד ושאל אותי: "לאן הולכת אשה עם ילדים קטנים במצב כזה?" אמרתי לו שיש לי דירה ביפו וכאן אני סובלת ומפחדת מהתורכים שמא חסוֹשֶׁלוֹם ישובו ואני רוצה הביתה. ידעתי לדבר אנגלית, והוא תיכף הושיב את כולנו בטנדר ולאחר זמן קצר ביותר היינו בבית הורי בנווה-צדק.

פרק ששי: ירושלים שניה

כשנכנסנו לדירה שמחנו מאד, כי ביפו ובתל-אביב ונווה-צדק הרגישו כבר את החופש יותר מבכל מקום אחר. אמנם הכל היה ביוקר, ועדיין לא היה כסף, אבל היו תקוות יפות וטובות. תל-אביב היתה עוד קטנה, ואדון לב הזקן נתן הלוואות קטנות. מובן שגם אני הייתי זקוקה להלוואה. לווייתי אצלו חמש לירות ובוזה התחלתי לעשות כסף. אפיתי כל מיני עוגות שהאנגלים ממש חטפו אותן, והרווחתי יפה. באתי מפתח-תקוה כשבידי לירה אחת והיה עלי לתת אוכל לשבע נפשות, והנה לא חסרתי דבר. עבדתי קשה מאד—בלילה לאפות את העוגות ובבוקר ללכת לקמפים למכרן; בבית היו לי ארבעה ילדים ואם זקנה ובת-אחות, וכולם צריכים לאכול.

אבא עוד נשאר בפתח-תקוה, הוא חשב שאולי ייפתח שם בית-הספר, כי המלחמה כבר קרבה לקצה. אני עבדתי קשה אבל הייתי מרוצה, כי אתה הרי יודע כמה אהבתי לתת תענוגות לילדים שלי. יום אחד כשטיילתי אתם פגשתי חברה שלי שהיתה לה בת בגיל שמונה-עשרה, שקטה ונחמדה, והיא אינה יודעת במה להתחיל להרוויח

ופשוט אין להם לחם בבית. אמרתי לה: "את יודעת מה? את גרה בנווה-שלום, והדירה שלך פונה לרחוב כמו חנות. בואי נפתח בשותפות את הדלת של ביתך ונעשה מזונן שיהיו בו תה ועוגות!" היה לה מיחם גדול, והיא שמחה מאד על ההצעה. ובכן, אני אפיתי עוגות, והיא ובתה עמדו כל היום בחנות למכרן. לי לא היה זמן, רק לפעמים הלכתי לראות איך העסק מתנהל, וראיתי שמרוויחים יפה. או הגיע גם אבא וכל-כך מצא הדבר חן בעיניו עד שלקח חנות בת שני חדרים ברחוב הראשי על-יד בית הממשלה של יפו. שם התחלנו גם לטגן ביצים ולהגיש ארוחות מכל טוב. חברתי היתה טובה וישרה מאד וחשבנו להמשיך בזה, והנה באותו זמן אסרו על הצבא האנגלי ללכת למזוננים פרטיים; הותר להם לקנות רק בקאנטינה שלהם ונסתם מקור הריזח שלנו.

אבא עסק בפתיחת בית-ספר "תחכמוני" בתל-אביב והתחילו לבוא ולרשום ילדים, ואני חיפשתי דירה גדולה בתל-אביב כי חפצתי לפתוח פנסיון יפה. ראיתי שזה מכניס יותר ממשכורת של מורה. אני גם אהבתי את העבודה הזאת, ואבא הלך אתי לחפש דירה. למזלי השחור פגשנו את האי מרדכי אילן מירושלים שהיה מעוניין במורים, בפרט כאלה כמו אבא שלך, שרק עכשיו גמר את הסמינר-למורים והיה צעיר ויפה ומתאים לו. ומה אגיד לך, בני?—זו היתה התחלה של סבל. הוא השפיע על אבא לעבור לירושלים ולהתחיל לעבוד שם ב"תחכמוני".

הדבר שבעיקר השפיע על אבא לעבור לירושלים היה פתיחת האוניברסיטה העברית, כי הוא מאד רצה ללמוד בה וכל כמה שהתנגדתי לא הועיל לי הדבר. אני כל-כך לא רציתי לעזוב את תל-אביב! תמיד אהבתי את הים, והייתי מאושרת ללכת עם הילדים לים. וכי מה היה לי בירושלים? משפחתי הענפה לא היתה לפי טעמי. אך כל התנגדותי היתה לשווא. לאבא היה נימוק כל-כך רציני כמו לימודים, ואני הרי תמיד הייתי בעד לימודים. ראיתי שאין לי ברירה, והסכמתי.

אבא נסע יחד עם אדון אילן לתפש דירה. ביקשתי אותו שיקח דירה ברחוב החבשים, כי לא רציתי לחזור לשכונות שהכרתי אותן מקודם. אבל אבא שלך דווקא אהב את המקומות האלה, והוא שכר דירה ברחוב מאה-שערים וכתב לי לבוא עם כל המשפחה לירושלים, כי יש לו כבר דירה יפה ואני אוכל כבר להיות בעלת-בית ולא לעבוד בפנסיון. "כאן", כך אמר, "תהיי גברת על-יד משפחתך, והם כל-כך שמחים שאַת באה". העיקר שעשה לי מצב-רוח טוב. אני אף פעם לא הייתי עקשנית. לקחתי את כל המשפחה שלי, את אמי ואת בת-אוזותי שהיתה עוד קטנה, ובאנו לירושלים.

בירושלים היו החיים קשים הרבה יותר. מים לא היו, ואני כבר התרגלתי למים בפתח-תקוה ובנווה-רצדק. בירושלים השתמשו במי גשמים שנאגרו בבורות בימות החורף. אם היה החורף גשום היו הבורות מתמלאים והספיקו לכל השנה. את המים היו מעלים מן הבור בדלי הקשור לחבל, וקרה לא פעם שהחבל היה נקרע. היה מין מכשיר כזה עם כעין מזלגות אשר באמצעותו היו מוציאים את הדלי מן הבור. בעל-הבית היה מחלק את המים לפי מספר הנפשות.

אנחנו גרנו בקומה שלישית (לצד הרחוב זו היתה קומה שניה), ובית-השימוש היה

למטה. חוסר המים ממש הרג אותי, כי יום-יום הייתי רוחצת את הילדים. היה חשוב אז מאד לשמור על הנקיון, ולא פעם סחבתי פחמים ממרחק רב כשפבור שלנו כבר לא היו מים. ולא פעם באתי עם שלושה ילדים קטנים חולים מ"הדסה" ולא היו מים בבית. פעם לא היה עוד פניצילין ולא התרופות האנטי-ביוטיות כמו שיש היום, וכדי להוריד את החום הגבוה היה צריך לעשות סדינים קרים. אני לא אשכח איך באתי הביתה והנה אין מים להרטיב את הסדינים. רצתי לרחוב השלישי עד שהשגתי לקנות פח מים ורק אז יכולתי לטפל בילדים החולים וכן להכין את השבת. במים היו משתמשים בחשבון: קודם לרחוץ את הילדים, אחר-כך לעשות באותם מים כביסה, ורק אחר-כך להשתמש באותם מים לניקוי הרצפה, ובסופו של דבר לשפוך אותם לבית-השימוש.

תאר לך כמה קשה היה לגדל ילדים בתנאים אלה, ובאמת במקום שהאשה לא היתה כל-כך חרוצה כמעט לא היה בית שלא יהיו בו חלאים ומוות. כמעט לא קרה שידגלו כל הילדים שנולדו במשפחה. כשאני הייתי באה ל"הדסה" היו הרופאים ניהנים ממני, ד"ר כגן, רופאת-הילדים, היתה אומרת תמיד: "תראו אשה עם ארבעה ילדים וכמה הם נקיים, גם לה אין מים". אני הייתי בריאה בגופי מאד, אך לא רק זה; אני חושבת שאני מאד אהבתי את הילדים והרגשתי את עצמי מאושרת שיש לי ילדים יפים ושבעלי מורה וגם לומד וקיויתי שפעם נגיע למשהו. (לפי ההשגות של המכרים והמשפחה שלי, כבר הגענו אז...)

מה אגיד לך, בני! תמיד הייתי שמחה ועליזה ומלאת-חיים. ואמנם אצלנו בכל שבת היה הבית מלא אורחים. תמיד באו, ותמיד היה כיבוד כפי שאז היה נהוג לכבד—עוגות טובות, תה, קפה, בטנים, גרעינים ופירות. לא היה צריך לעשות הזמנות מיוחדות; מי שרצה לבוא, בא. הבית היה פתוח לכולם.

התרגלתי שוב לחיות בידידות עם בני-משפחתי. בכל יום אחר-הצהריים הייתי לוקחת את הילדים הקטנים והולכת לביקור אצל בני משפחתי, בבת-אונגריין בעיקר, אצל משפחת דייטש, והיינו יושבים על הספה ומבלים שם—זה היה במקום שפת-הים. כוונתי היתה גם שיהיה שקט בבית כדי לא להפריע לאבא, שיוכל ללמוד בשקט.

בירושלים היו החיים קשים. הילדים סבלו מדלקת-עיניים. כל ירושלים היתה מלאה חולי-עיניים. ד"ר טיכו היה רופא-העיניים הכי גדול, וקשה היה להגיע אליו כי הוא לקח הרבה כסף. אבל לי היה מזל גדול אצל רופאים. חוץ מזה שהוא לא לקח אצלי כסף (אף אחד לא היה מאמין לדבר כזה!) אני גם אף פעם לא חיפיתי שם בתור. חדר-ההמתנה היה תמיד מלא אנשים וכשהוא רק ראה אותי עם הילדים הקטנים מיד נתן הוראה להכניס אותי. כולם חשבו מייודע כמה אני משלמת. ואולי אתה עוד זוכר, מנשה, שפשהיית צריך לנסוע לפראג הוא נתן לך מכתב-המלצה לאחיו שיראה מה אפשר לעשות בשבילך. הם העריצו אותי בגלל הילדים היפים, ובעיקר בגלל הטיפול הטוב שנתתי להם. ובזה ב"ה הצלחתי. כל הילדים היו נחמדים, וזה נתן לי את האומץ לעבוד ביום ובלילה בכל עבודות-הבית, לרבות תפירת בגדים לילדים. כל זה היה מתוק וטוב והמתיק את החיים הקשים בירושלים.

מים עדיין לא היו במידה מספקת. היו מביאים מים מן העיר העתיקה על-גבי המורים, בנאדות (קירבע בערבית) או בפחים. אחר-כך הכניסה הממשלה מים ומכרו אותם מברזים בשכונות. היה צריך לעמוד בתור עם הפחים, בשכונת בית-ישראל או בבתי-אונגריין, וזה היה די קשה לסחוב את הפחים הביתה. בביתי כמעט לא היה מי שיעזור. כל אחד היה עסוק בשלו, וכמעט תמיד הוטל עלי לסחוב את המים הביתה. ברזים לא היו בבית, והבישול נעשה על פחמים. רק כשחנה נולדה קיבלתי מאבא במתנה פרימוס ופתיליה, ואז חדלתי לבשל במשך השבוע על פחמים ורק לשבת היה צריך לעשות חמין על הפחמים.

הבנים גדלו, ועמדנו לקחת דירה גדולה בשכונת-הבוכרים, כי שם היו דירות עם חדרים גדולים וגם היה בחצר ברז מים מחוץ לבור הגדול בחצר. זאת ודאי גם אתה זוכר, כי אתה היית האחראי על המים והיית מחלק בכל יום לשכנים מים.

בדירה הזו בשכונת-הבוכרים נולד כבר בני יהודה. חיים, נחמה וחנה נולדו בדירה שברחוב מאה-שערים. ביום בו עברנו לדירה החדשה הגיעו ארצה גברת גיטלה רוטשטיין ובעלה מפולגניה. הם היו האורחים האחרונים של משפחת אבא. מקודם באה חנה-מלכה (פרייז). היא גרה אצלנו שנה שלמה. אחר-כך בא הדוד יצחק (איצ'ה) ואחר-כך בנו פישלה ומאוחר יותר כל משפחתו, ואחרי שעברנו לשכונת רוחמה בא הדוד שמואל ומשפחתו. כל האורחים הללו גרמו לי עבודה רבה וסבל לא מעט, אבל זאת אין אני רוצה אפילו להזכיר, כי אבא אמר שצריך לעזור למי שבא לארץ-ישראל ובפרט לבני משפחה, ומכיון שאין הוא יכול לעזור בכסף כי אין לו, עליו לכל הפחות לתת מקום לישון ואוכל לאכול, ולא חשוב כמה אני אעבוד בשל כך. היו רגילים לראות אותי תמיד עובדת—לא מתי אני קמה ולא מתי אני הולכת לישון.

כך עברו שנים והילדים הלכו וגדלו, עד שפרצו מאורעות 1929. אפרים היה כבר בחור גדול והלך לשמור במקומות המסוכנים ביותר. אני יכולה להגיד שאז התחילו הצרות הגדולות ממש, כי אז התחלתי לא לישון בלילות ולדאוג. ובאמת קרה שפעם אפרים שמר בליל-חורף על הר-הצופים והביאו אותו באמצע הלילה חולה מסוכן: היתה לו התקפת-כליות קשה (זאת אתה ודאי כבר זוכר). אחר-כך הוטב מצבו והוא נסע לחוץ-לארץ, שם התחתן, חזר ארצה עם אשתו והביא שני בנים לעולם, שהם נחמתי לאחר מות בני-בכורי שהיה כה אהוב עלי. אולי דמיוני מטעה אותי, אך אני רואה בהם את בני אפרים עדין-הנפש.

פרק שביעי : אם הבנים

כאשר גדלו הילדים וגאולה היתה כבת 16 היא לא חפצה להמשיך בלימודיה בגמנסיה. בעלי לא הקפיד כל-כך בלימודים ביחס לבנות. הוא אמר שאם היא לא רוצה ללמוד בגמנסיה, שתלמד פקידות ותתחיל לעבוד. אז התחילה לבוא העליה מגרמניה ונפתחו משרדים והיו דרושים פקידים. וכך היה. היא למדה בירושלים כתיבה-במכונה, קצרנות ואנגלית. אני הייתי במקרה בתל-אביב ועברתי ברחוב אלנבי וראיתי שלט

שדרושות בנות לעבודה וללימודים. תיכף קראתי לגאולה, והיא מצאה חן ונתקבלה לעבודה. בחודש הראשון קיבלה לירה אחת לחודש. סידרתי אותה אצל אחותי שרה שגרה בתל-אביב בשכונת "העובד", שילמתי לה עוד לירה לחודש ונוסף לזה כסף-כיס לגאולה, וכך התחילה את הקריירה שלה. בחודש השני הרוויחה לירה וחצי ובשלישי שתיים ואחר-כך שלש, וכבר היה לה גם להלבשה. אחרי כמה חדשים קיבלה-תי מכתב שגאולה קיבלה משרה בוועד-הפועל של ההסתדרות ושכרה יהיה שמונה לירות לחודש. אני כמעט התעלפתי משמחה. אבל שמחתו של בעלי לא היתה שלמה, כי הוא היה דתי ולא היה מרוצה שנכנסה לעבוד אצל הפועלים. הוא אמר לי: "את שמחה שיהיו לה חיים טובים, ולא איכפת לך שהיא נכנסת לידיים לא טובות, היא כבר לא תהיה שלנו, היא תתקלקל שם כי זה מקום חפשי ומי-יודע מה תהיינה התוצאות", ובאמת כך היה. לא עבר זמן רב ואנחנו פתאום שומעים שגאולה כבר מסתור-בבת עם בחור פועל-בנין. היה לנו חושך בעיניים לשנינו, גם לבעלי וגם לי, כי חששנו שהוא מבוגר ממנה בעשר שנים ויש לו נסיון עם בחורות והיא כלי-כך צעירה ויפה ויש לה משרה טובה ולא חפצנו שהיא תתחתן איתו. טיפסנו עצה מה לעשות, כיצד להשפיע עליה, במכתבים ודאי זה לא יועיל. חשבנו שזה קרה רק מפני שאין לה בית, ואז החלטנו לקחת דירה בתל-אביב ולגור שם שנה לנסיון, אולי נצליח להניא את גאולה מללכת עם הפועל הזה.

אי-אפשר לתאר בכלל כמה קשה היה הדבר. אמי גרה בחדר עם בתי אסתר. לאסתר היה חדר ברגע שהתחילה לעבוד בתור מורה והיתה באה הביתה רק כדי לאכול. היא לא סבלה את הרעש בבית. בקיצור, בעלי אמר שבזה הוא יציל את גאולה. ראשית, הוא בכלל מתנגד לחתונה, כי היא היתה הרביעית בין הילדים—לפניה אפרים ואסתר ומנשה, אז מה-פתאום היא צריכה להתחתן ראשונה, ועוד עם מי? עם פועל-בנין? באתי לתל-אביב והעליתי את הרעיון בפני מנשה וגאולה שבמקום ללכת למסעדות ולשלם שכר-דירה בעד חדר (כי גאולה ומנשה לקחו יחד חדר) שיתנו לי את הכסף ואבא ישלח מירושלים קצת כסף ואני אגור בתל-אביב שנה, ונראה: אם זה יהיה מוצלח, אז אולי יבקש אבא העברה לתל-אביב ונגור כאן—ומכיון שאני כל חיי רציתי לגור בתל-אביב יותר מאשר בירושלים, שמחתי לרעיון הזה מאד.

לקחנו דירה ברחוב הרצל, כי זה היה קרוב לאחותי שגרה בשכונת-העובד והעברנו מה שהיה נחוץ לנו ביותר. את חנה השארנו בירושלים עם אמי, ובעלי היה אתם כל השבוע ובכל שבת היה בא לתל-אביב. לפעמים היתה גם אסתר באה ומביאה את חנה, ואני הייתי צריכה להכין שבת לכל המשפחה.

מבחינה כלכלית היה זה נסיון מאד לא מוצלח, כי שילמנו שכר-דירה גבוה וניהול שני בתים עלה כסף רב. אבל הטעם העיקרי היה שגאולה תעזוב את מאיר, אלא שפל זה היה לחינם, הדבר לא הועיל. היא התרגלה אליו ולא רצתה לשמוע מאתנו מלה. ראינו שאין תועלת בדבר, עזבנו את הדירה באמצע השנה וחזרנו לירושלים. בתל-אביב היה לי קשה מאד גם מעוד בחינה. חיים ויהודה ובנימין היו ילדים קטנים,

ואבא רשם אותם בבית-ספר "תחכמוני" בתל-אביב (בנימין עוד הלך לגן). בית-הספר "תחכמוני" בתל-אביב שייך ל"מזרחי", לא כמו "תחכמוני" של ירושלים שהיה שייך לרשת הכללית. ובכן, בבית-הספר דרשו מהם ללבוש ארבע-כנפות עם ציציות, ולא חיים ולא יהודה לא הסכימו ללבוש ציציות. לא הצלחנו להשפיע עליהם לא בטוב ולא ברע. על חיים עוד אפשר היה איך-שהוא להשפיע: הוא הלך לשכונת-העובד ולייקה זיידמן תפרה לו את הבגד הזה והבעל של שרה—הרשל—עשה לו את הציציות והוא היה לובש אותן כמה שעות בבית-הספר ובבואו הביתה מיד הוריד אותן. אבל יהודה הסתובב ימים שלמים בחוץ ולא רצה להיכנס לבית-הספר עם הארבע-כנפות.

ברגע שראינו שזו עובדה קיימת, לא התנגדנו ולא דיברנו אף מלה. קיבלנו אותם יפה מאד, וכעבור זמן קצר קיבלנו הזמנה לחתונה. החתונה נערכה אצל אמא של מאיר. היא עשתה את החתונה ולי לא היה במה לעזור. החתונה היתה יפה מאד ודווקא אבא, שכל-כך לא רצה שהיא תחתן, שמח ורקד והשלים עם המצב—אבל אני הצטערתי, כי אסתר עדיין לא התחתנה. הגם שלאסתר היו בחורים מאד נחמדים ומלומדים וגם בעלי-עמדה, היא לא רצתה להתחתן. העיקר שמאיר מאד התקרב למשפחתנו ותמיד היה למענו בית פתוח וכן היה ביתו פתוח בשביל כל המשפחה. אף-על-פי ששנים רבות היתה דירתם קטנה, בכל-אופן כל אחד מבני-הבית מצא מקום אצלם ותמיד קיבלו את כולם יפה מאד.

לא עבר זמן רב מן החתונה של גאולה עד לחתונה של אסתר. גם היא יצאה לגור בתל-אביב לאחר נישואיה עם עודד. כשעודד התחיל לבקר אצל אסתר היו ימי מאורעות והיה עוצר, אסור היה ללכת בלילה ועודד ממש סיכן את חייו והיה הולך בכל לילה בשעה מאוחרת לבית-הכרם, כי ברגע הראשון שפגש את אסתר בחדר-המורים (הם עבדו בבית-ספר אחד) הוא התאהב בה. הלב משך אותם זה לזו והם היו נפגשים יום-יום, וכשהייתי שואלת אותה: "מה את צריכה כל-כך הרבה פיתה וגבינה וכל מיני דברים לחדרך?" היתה אמי, שהיתה מאד פיקחית, אומרת לי: "מה את שואלת, את לא מבינה שבוודאי נמצא אצלה הבחור מבית-הכרם שמסתובב כאן?" העיקר שהם החליטו להתחתן ואני עשיתי את החתונה; ליתר הדברים הם כבר דאגו בעצמם. והנה הנישואים היו דווקא מאד מוצלחים ויתן ד' שיודקנו ביחד ושיזכרו תמיד את האהבה הקודמת. זה נעים מאד לזכור דברים כאלה.

ובינתיים הגענו למלחמת-העולם השניה והתגייסותם של נחמה, חיים ויהודה, והגענו גם למלחמת-השיחורור. אנחנו היינו בבית בירושלים עם חיים שיחיה ויהודה הנחמד שלי ועם בנימין שיחיה. אני לא הייתי רגילה למשפחה כל-כך קטנה והתחיל לשעמם לי בבית, כי הילדים כבר היו גדולים ולרוב לא היו בבית. חיים עבד אז בחיפה ויהודה בתל-אביב, ורק בנימין היה בבית. המצב הכספי הוטב, שילמנו את כל החובות שהיו לנו והתחלנו לחשוב על שיפון, על דירה נוחה יותר בלי מדרגות, כי אנחנו הולכים ומזדקנים.

אבא התחיל לטפל בשיפון בשביל המורים, שתהיינה להם דירות משלהם, ואז החליט

לרשום גם אותנו לשיכון והתחלנו לחלום על חיים טובים יותר ולקוות לזקנה טובה כדי שנוכל ליהנות לאחר כל החיים הקשים שעברו עלינו. אבל המצב בארץ התחיל להיות מתוח יותר מיום ליום והתחילו העניינים של האצ"ל וההגנה. צער רב היה לראות כמה שהבחורים שלנו מסכנים את חייהם ויוצאים לפעולות מסוכנות, בפרט בירושלים ששם היה עצוב מאד. הפחד היה לא לעצמך כי לכל אחד היו בנים גדולי, ובפרט לי היו שלושה בחורים בגיל צעיר ופחדי לא היה פחד-שווא. חיים היה אז בתל-אביב במקומות סכנה. אפילו בנימין, שהיה רק בן שש-עשרה, נמשך עם הזרם ותמיד היה עסוק ואף פעם לא היה בבית. היו שולחים אותו לכל מיני מקומות מסוכנים ואני כבר לא ידעתי חיים, רק צרות וצרות, עד שהגיע הרגע הגורלי שבו שלחו את שני הבנים, יהודה ובנימין, לגוש-עציון.

לעולם לא אשכח את היום בו נסעה השיירה לגוש-עציון. כל אנשי ירושלים הלכו לראות אותם. אני לא יכולתי להסכים עם הרעיון ששני בנים כאלה נחמדים, ששמרתי עליהם מכל משמר ואהבתי אותם כל-כך, יישלחו למקום כל-כך מסוכן. ידעתי לאן הם הולכים, וכולם ידעו ששם מקום מסוכן מאד. טענתי לפני יהודה למה נשלחו שניהם למקום אחד; אז הוא אמר לי: "אל תדאגי, אמא, אני הולך עם בנימין מפני שהוא עוד צעיר כל-כך ואני אשמור עליו..."

אני זוכרת איך הודיעו לי בני שיבואו לאכול אתנו בצהריים לפני נסיעתם לגוש-עציון. רצייתי לעשות משהו טוב ורציתי אל השוחט וביקשתי שימכור לי חצי תרנגול-לת שאוכל להכין משהו טוב לכבוד שני הבנים. שילמתי לו ככל שדרש ממני והוא אמר שאבוא לביתו ואשתו תתן לי את המבוקש. מרגע שבני יצאו מהבית ונשארת רק אני עם בעלי לא הכנתי שום דבר מיוחד כי למי היה חשוב האוכל בזמן כזה. העיקר שמשש בבוקר עד שתיים-עשרה רצתי מאשתו לבית-הכנסת החסידי (מקום שם הוא התפלל) ובחזרה. בקיצור, באתי לאשתו, שהיא קרובה שלי, ואמרתי לה ששילמתי לבעלה בעד חצי תרנגולת והוא הבטיח לי שזה יימצא אצלה בבית. והיא בשלה: "בעלי יבוא מבית-הכנסת ואז יגיד לי אם לתת לך או לא. אני לא יודעת". השעה היתה כבר אחת-עשרה ועוד מעט ויבואו, ומה אוכל לתת להם לאכול? ביי-קשתי ממנה רחמים, כי דבר אחר לא בישלתי, סמכתי על זה וכבר שילמתי ופה אני רואה שהיא הזמינה את כל הבנים לסעודת-פורים וכולם לבושים חגיגות והיא עומדת ומבשלת מכל טוב ולי היא בשום-אופן לא רוצה לתת. ממש התחננתי לפני שנתן לי לפחות רבע עוף רק שאוכל לתת איזה דבר לבני היוצאים למקום כל-כך מסוכן. עמדתי ודמעות נוזלות לי מהעיניים, ואני חושבת: למה מגיע להם חיים כאלה כשאף אחד מהם לא הולך להגן במקום שבני הולכים לשם, למה? מדוע זה אני ובעלי נשב ונבכה והם ישמחו בפורים?

בקיצור, באתי הביתה בלי התרנגולת וכמעט התעלפתי מרוב צער וייסורים. מובן שבישלתי מעט עדשים, וגם זה לא אכלו, כי בסופו של דבר לא נתנו להם בכלל ללכת הביתה. ואחרי שהם נסעו חיי כבר לא היו חיים, רק אז הרגשתי מה זה צער אמיתי, וכשהתחיל שם הטבח הגדול והחלו ההפגזות על ירושלים, כשלא יכלו

לצאת מן הבית ואני ואבא היינו לבדנו בבית, לא שמנו לב לפצצות משום שידענו איפה הילדים שלנו. היינו רצים לכל מקום שאפשר היה לקבל איוז ידיעה מהם. הפצצות נפלו ממש על הראש, אך לי לא היה איכפת. לא איכפת היה לי חוסר האוכל וחוסר המים. אנשים נהרגו בעת עמידתם בתור לקבלת נפט או מים, אך כל זה ממש לא נגע לנו, רק דאגתנו ליהודה ובנימין היתה העיקר. ידענו שפולם אינם יושבים בבטחון, אך בשום מקום לא היה כל-כך מסופן כמו בגוש-עציון. לא פעם הגעתי לידי ייאוש ורציתי להפיל את עצמי מהגג, כי חשבתי למה לי חיים. ואז אבא היה אומר: "תראי שהכל יהיה בסדר, לא יקרה להם דבר. הם שניהם יחזרו חיים". והנה נפוצה שמועה שמכל הגוש לא נשארה נפש חיה. תאר לך מה היה באותו יום-ששי בבוקר בשעה שש, כאשר דפקו בדלת ומישהו בא מהמפקדה בשנלר להודיע לנו ששני הבנים שלי חיים ואפילו לא פצועים. תאר לך איוז שמחה היתה לאבא ולי. הדלקתי מיד את המכונה ובישלתי לשבת מה שהיה לי לבשל ואבא רץ לבית-הספר להודיע לחבריו וגם אני רצתי להודיע למשפחתי, כי כולם היו בטוחים שהם כבר אינם בחיים.

אבל, אויה לי, השמחה הזו נמשכה רק יום ולילה אחד. למחרת בבוקר באו להגיד לי שיהודה איננו עוד. הוי, מה-אומללה הרגשתי אז וכמה רע ומר היה לי. היינו לבדנו בבית, אבא ואני, אף בן או בת לא היו בירושלים שיבואו לנחם אותנו. בכינו יומם ולילה. באו כמה ידידים, וכשבאו מבני-משפחתי בירושלים לנחמנו היה גדמה לי שהם כאילו שמחים לאסון שלי ולא יכולתי להביט בפניהם. כל העולם חשך עלי, ומי-יודע מה היה יכול לקרות לי.

באותו יום נורא באה שושנה הולצמן בעצם ההפגזות ואמרה לנו שלא תתן לנו להיות לבדנו בבית ודרשה בכל תוקף שנעבור לביתה. אבא לא רצה להתרחק מ"תחכמוני" אף-על-פי שבית-הספר היה סגור, כי ילדים לא יכלו לצאת מן הבית, ישבו רוב הזמן במרתפים ובמקלטים מפחד ההפגזות. אבל שושנה לא זוה ולא עזבה אותנו. היא הביאה מכונית והושיבה את שנינו ולקחה אותנו אליה לשכונת רוממה. שם היה כאילו יותר בטוח, שם לא הפגיוו כל-כך הרבה. אמרו שהם לא רוצים להרוס את הבתים ברוממה שהיו ברובם בתים של ערבים. שושנה הביאתנו לביתה ונתנה לנו את חדר-השינה שלהם כדי שלא נהיה לבדנו.

הקרבות בירושלים נמשכו כחודש ימים עד ההפוגה הראשונה. לביתה של שושנה היו באים בחורים משנלר והיו מבשלים קצת תה על עצים, כי נפט לא היה. כל היום היו מחכים לחדשות. לשם היו גם באים בחורים ממשפחת הולצמן, שאחדים מהם לחמו בעיר העתיקה לפני שנכנעה, והיו מספרים ומדברים ומעסיקים אותנו בדבריהם, ובכל פעם שקיבלתי היסטריה של בכי לא נתנו לי לבפות. עם בוא ההפוגה נסענו הביתה.

לאחר מספר ימים בא מאיר דרך כביש-בורמה ולקח אותנו לבית של גאולה לתל-אביב. בתל-אביב נשארו הרבה זמן. לא היה בי כוח נפשי לחזור לירושלים. כל הבנים שלי היו מחוץ לירושלים, ועד שבנימין לא חזר מהשבי בעבר-הירדן לא חזר-

תי אף אני הביתה. כשחזר בנימין מהשבי רצה לשוב לירושלים כדי להתחיל ללמוד באוניברסיטה. הוא היה עצבני מאד וכל הלימודים לא מצאו חן בעיניו. ראיתי שהוא זקוק לשינוי המקום בו סבל. לא ידעתי אם ילמד בחוץ-לארץ או לא, רק רציתי שיסע לשנה מהארץ. גם אני הייתי מאד עצבנית לאחר שאיבדתי בן כמו יהודה ואחר-כך בא האסון השני עם מותו של אפרים. לבנימין אמנם לא היה חסר בבית דבר, היה לו חדר טוב וגם כסף כבר לא היה חסר, אבל כל זה לא הועיל; הוא היה במצב-רוח ירוד ביותר. שותחתי עם אבא, והוא הבין שזה רעיון נכון. מובן שבנימין קפץ על הרעיון הזה והוא נסע לפאריז.

בינתיים קמה המדינה ושמחנו, אך עברו עלינו ימים קשים מאד. גם בני היקר אפרים היה קרבן של המלחמה שלנו, וגם יהודה שלי היקר, שנפל בגוש-עציון, ובני הקטן בנימין, שהיה בשבי בעבר-הירדן. גם בני חיים היה תמיד בסכנות בצבא הבריטי במלחמת-העולם ואחר-כך במלחמת-השיחורור ואתה, מנשה, בשמירות ובצבא וב"ה שנשאתם בחיים. עברתי הרבה מאד, ואולי גם מותו הפתאומי של בעלי היה קשור בזה שלא היה לו הכוח להתגבר על האסונות שלנו. כנראה אי-אפשר לקחת ארץ בלי קרבנות, ואני בתור אשה שמדברת הרבה יכולתי להישאר בחיים אחרי האסונות ודווקא הוא, הגבר, החזיק את הפאב בלבו ולא דיבר על כך—עד שהלך לעולמו. אני התגברתי אפילו כשמת בני בכורי אפרים. הלוויות היתה ביום-הששי וכשחזרנו מבית-הקברות, כולנו הרוגים ושבורים, וראיתי איך כל בני המשפחה חיורים כסיד ומתישבים ואינם מוציאים מלה, בכל-זאת אמרתי בלבי שעלי להתגבר ויהי-מה. גכנסתי למטבח ועשיתי את כל השבת שיהיה לכולם מה לאכול.

בדיוק באותו יום שאפרים מת נולד לבתי חנה בן, יהודה. על האסון נודע לה מן העתון בשכבה בבית-החולים, ודבר זה השפיע עליה מאד. ברית-המילה של הבן התי-קיימה ביום שקמנו משבוע האבל, ואמרתי לבעלי לקום ולהתרחץ ולנסוע לחיפה לברית, כי גם לה גדול הפאב שאיבדה אח כזה אבל בכל-זאת היום הוא יום שמי-חתה שילדה בן ואחנו צריכים לקחת חלק בשמחתה. וכך היה. נסענו, בעלי ואני, לברית, ושתינו "לחיים", וביקשתי שלא תבכה כי בין-כה-רוכה לא יועיל, שפכה זה בעולם. אמרתי לה שעליה לשמוח שעברה את הלידה ויש לה בן בריא. אני לא בכי-תי. נשארתי אצלה כמה שבועות כדי לעזור לה. מי שחי צריך להמשיך לחיות כי אין לו ברירה וגם אין לו הרשות למרר את החיים לכל הסובבים אותו.

פרק שמיני: ירושלים שמתל-אביב

זה כבר שנה רביעית שאני גרה אצל בני חיים בתל-אביב ואני מרגישה שזה לא בשבילי ועלי לשוב לעת זיקנה בחזרה לירושלים, למקום שבו גרתי כמעט כל חיי. אינני אומרת שאין בתל-אביב אנשים דתיים, אבל אפילו אני מרגישה שאני צריכה לנהל את חיי כמו שהייתי רגילה כל ימי-חיי, ששבת זו שבת וכשרות זו כשרות ותגים הם חגים ושתהיה בבית הרגשה של מסורת, וזה אין לי כאן, בין הבנים שלי

שיחיו, וכדאי לי לוותר על הרבה דברים חיצוניים שיחסרו לי שם, כי אין לי עכשיו אף בן או בת בירושלים, אבל יש דבר אחד: שארגיש שאני ממשיכה את חיי לפי הרצון של אבא שלך.

סקט בבית, ערב־שבת, כולם הלכו לבלות—זאת־אומרת, לחפש איפה לבלות, אם כפי האפשרות או אפילו יותר מכפי האפשרות, לא חשוב, כולם מסתובבים בתל־אביב. מובן שזה מפריע קצת ליום־השבת ולחיי־המשפחה, כי בערב מתחילה המתיחות, שהילדים יאכלו מהר ושיילכו לישון. אני עוד זוכרת כמה טוב היה במוצאי־שבת לשבת עליידי אמא עד שאבא שב מבית־הכנסת והיא היתה מספרת כל מיני סיפורים. לסבתא היה תמיד תפקיד לספר סיפורים, והנכדים שמעו ברצון ובשמחה. אבל כיום, בזמננו, הורידו מן הסבתא את "העול" הזה, יש לנו ב"ה סופרים צעירים שכותבים סיפורים די יפים ולסבתות אין עוד מה לספר. רק זכרונות יש להן...

הייתי זמן־מה אצל גאולה באפקה. שם אוויר טוב ואוכל טוב ומצב־הרוח בבית ב"ה טוב ואני שמחה שיכולתי להחליף קצת את המקום, אבל לא חל שום שינוי בכוחות שלי. עלי ללכת שוב לרופא לשאול אם זה קשור בנפילה שלי או זה באמת חולשה של זיקנה. עד עכשיו לא הרגשתי כך.

בתי נחמה, מכיון שכתבתי לך על הנפילה שלי כשהייתי חולה אני רוצה גם לספר על חלום שחלמתי בהיותי חולה. אף פעם אינני חולמת, רק פעם אחת לפני שילדתי את יהודה אחיך, זכרונו לברכה. עכשיו כשנפלתי והרופא אמר לי שנחוץ לשכב, ושכבתי וגם ישנתי הרבה, אולי מהתרופות שנותנים להרגעה, פתאום אני רואה שאבא מסתובב בחדר ממקום למקום ואלי אינו ניגש. אני לא מבינה איך זה שאבא כל־כך יתרחק ממני, הלא זה לא רגיל. אני יודעת שהוא אוהב אותי ולא עבר רגע שלא ימצא משהו לדבר אתי ולפעמים גם לחבק אותי, ועכשיו הוא סתם מסתובב ואינו ניגש למיטה שלי. אני מתחילה כבר להתרגז ורוצה להגיד לו: "מה יש, אני כבר לא מעניינת אותך?" בכל־זאת, אני חושבת שזה לא לכבודי לבקש יחס. אני חולה אז הוא צריך לגשת אלי, ובדיוק ברגע שאני רוצה להתחיל בכל־זאת הוא נעלם.

אני קמה ולוקחת את הסודר שסרגתי ומתעטפת בו, כי זה היה ליל־חורף ובחוף היה גשם ואני אומרת: "אלך אחריו". אבא אהב מאד את הסודר הזה. כשהייתי יושבת על הכורסה ביום קר בירושלים בסודר הזה הוא היה ניגש ומחבק אותי ואומר לי: "רבה'לה, אני כל־כך אוהב אותך, את כל לבי את ממלאת". ואני חושבת על כל העבר, ואני רצה—נדמה לי שזה בעיר העתיקה—מסימטה לסימטה, וחושך וקר ואני לא פוגשת אף בן־אדם, ואני חושבת: "הלא אסור ללכת לעיר העתיקה, לכי הביתה". אבל את הדרך בחזרה לא מצאתי, ואני רצה בלי כוחות. אני מפחדת. אני לא יודעת לאן אני הולכת, אבל אין ברירה. לבסוף פגשתי איזה איש זקן ואני שואלת אותו אם ראה בן־אדם אחד לא כל־כך זקן, אז הוא עונה לי באידיש: "אשה, לאן את הולכת?" ואז אני אומרת לו שאני מחפשת את בעלי. אז הוא אומר לי שוב באידיש: "גייט וייטר וייל איך וייס גיט די וועג", זאת־

אומרת: לכי הלאה. ושוב אני הולכת עד שבאתי לחדר המואר במנורה גדולה בעל קירות גבוהים ורואים אנשים—זה מתקן נעליים וזה מבשל קפה וזה אופה פיתות, כמו שהיה בעיר העתיקה פעם, ותיכף ניגש אלי בן-אדם ושואל אותי: "מי הביא אותך לכאן ואת מי את רוצה?" אז אני מספרת לו שאת בעלי אני רוצה והוא קצת מחייך ועונה: "את בעלך לא תמצאי, כי כולנו מחכים ללכת לאן שהלכו הקודמים. הוא כבר רחוק-רחוק מכאן". אז אני אומרת לו: "אולי אתה יודע את הדרך בחזרה?" והוא אומר לי: "מכאן לא יוצאים לבד עד שבאים לקחת אותך". ואני מתחילה לחשוב שזה מקום טוב מאד ורוצה לשבת לנוח קצת, ופתאום אני מרגישה שמישהו שם את ידיו על עיני ואומר ושואל: "את יודעת מי אני?" ואני צועקת: "כן, זה אתה, יוסף, אני מחפשת אותך!" אז הוא אומר לי: "עוד לא הגיע הזמן, אני אבוא אתך הביתה", ואני לא רוצה. ובן-רגע אני נמצאת על-יד הפינה בירושלים במקום שקיבלתי ממנו את הנשיקה הראשונה, ואני עומדת ורועדת וקר לי ואני מפחדת ואין לי רצון שוב להתחיל לחיות בלי אבא, שוב להסתובב כמו צל ברחובות של תל-אביב בלי חבר על-ידי. ובזה התעוררתי וראיתי שזה חלום. על-ידי עמדה מוכנה כוס חלב שאיקה הכינה. שתיתי אותה ושוב שכבתי בשקט.

דבורה קוזווינר: הבטחות

ביום בהיר אחד נתקיימה
 לי הבטחה.
 שתילים רפים יצאתי לראות
 שתילים רפים שנטעתי
 לפני עדנים
 במדרונות בזלת בטרשי ההר
 שתילים רפים לא ראיתי שם
 היתה שם חרשה—
 הבטחה שקיימה.
 הלא נאמר ושוב נאמר
 (תמיד בט"ו בשבט)
 שעוד שנה ועוד שנה
 ויהיה פה חרש.

החרש צמח—
 נהרה ירקה זורמת
 אל סודות וגזעים
 מזמנת למצהלות ילדים
 לטיולי שבת בהמון
 לאגדות חדשות
 על בנות היער.

נותרו לי מתי הבטחות עתיקות
 שנתנו בימים רחוקים:
 חלומות של בדלח
 אהבות של תכלת
 כוכבי-פז על מגש-כסף
 הבטחות עתיקות לפרעון.
 אני לומדת גזרה שנה
 לקוות.
 שהבדלח לא יתנפץ לרסיסים
 שהתכלת לא תתענן באפר
 וכוכבי-פז ירדו לי
 משמים גבוהים
 ביום בהיר אחד.

חנוך גיא : החום הזה

החם הזה
בא עד גרם.
נוקב ופורס
רצועות רצועות.
החם הזה
בא בי עד יקוד דם.
וקשכר סוכב
רצוא ושוב
בתעלות הראש.
מלחך מצח וצדע
ובא בשרי בבשרו
ושלנה בי עד מות.

מעוף הצרעות
מעוף הצרעות
מעופך
שקט וארסי.
עד באת בקרבני.
דקור גחון וכנף
אתפתל
עד הסף
אצלך גף
עד
ידהו בבשרי
הצהב והחום.

צוק
צוק
בין עמקים.
עתות שרב לו
וצער גבהים.
יקוף כספיקס.
חתום בין מסתרי צללים.
קשוב לרחיפות עננים.
מגביה כתף
לרוחות מנסרות.
ואל לע מוליך
שבילו היחיד.

ספרות ונורי ברוסיה

כשלושים עמודים מן החוברת הזאת של "קשת" הוקצו לנושא שאפשר לכנותו ספרות-של-מרי או מרי-של-ספרות ברוסיה הסובייטית בשנים אלו, או אף בתקופה האחרונה ממש.

מן המפורסמות הוא שרוב היצירות בעלות המשקל האמנותי והרוחני כאחד הנכתבות כיום בתחומי השלטון הסובייטי הן אלו שאינן זוכות לברכתו של המשטר. תכופות יותר הן זוכות לקללתו המורתחת, לחרמותיו ולאיסוריו. ידה המתה של צנזורה נטויה עליהן, המימסד ה"ספרותי" המודרך והמאורגן מפעיל נגדן "דעת-קהל" בהמית, מערכת השיפוט והענשים של המפלגה והמדינה ערוכה ודרוכה למלא את חובתה נגדן ונגד יוצריהן.

הלקט המובא בזה אינו מתימר כלל, לא בהיקפו ולא בטיבו, לשקף את המתרחש בתחום זה. רחוק מכך. אין הוא בא אלא להדגים, על קצה המזלג, התפתחות שרקעה הכללי מופר לכולנו מתוך התנגשויות גלויות שהגיעו לידיעת הציבוריות הבינלאומית ותכופות מאד הנחילו לגיבוריהן סבל ומכאור-בים—שבצדם הוקרה נפעמת (ויהי שוויה אשר יהיה) מצד שוחריי-החופש והמאמינים ברוח האדם, הן בארצות הקומוניזם הן מחוצה להן.

החטיבה העיקרית בלקט זה מקיפה שנים-שלושה מסמכים הנוגעים למאבקו של אלקסנדר סולז'ניצין, שהוא אולי גדול הפרוזאיקנים הרוסיים בימינו, על חופש-היצירה שלו ושל ספרותו הלאומית בכללותה. מסמכים אלה, כרבים כל-כך זולתם, כולל קומץ היצירות המתלוות אליהם באסופתנו זו, הגיעו-אף יוסיפו להגיע-אל מחוז לגבולותיה של ס.ס.ס. בדרכים שהן עצמן המשך למסורת רוסית מפוארת מלפני 1917.

עוד באסופה זו: שיר של יוסף ברודסקי (ר' ע' 4), שני שירים של בוריס סלוצקי, שני פרקים מספרה של יבגניה ס. גינזבורג, "הנתיב התלול" (крытой маршрут), שני סיפורים קצרים ביותר, חריפים במגמתיותם, של מספר צעיר בשם ניקולאי קאראגוז'ין, וצרור "מחשבות-פתע" של אברם טרץ (הוא אנדריי סיניאבסקי).

ה"תיק" אלקסנדר סולז'ניצין

סולז'ניצין אל הוועידה ה־4 של הסופרים הסובייטים

אל הנשיאות וצירי הוועידה, אל חברי אגודת הסופרים הסובייטים, ואל עורכי העיתונים וכתבי־העת הספרותיים:

הואיל ולא גיתנה לי זכות לגשת אל במת הקונגרס הזה, הנני לבקש שידון הקונגרס בדברים הבאים:

א. הדיפוי ששוב אין לשאתו, בצורת צנזורה, אשר ממנו סובלת ספרותנו זה עשרות־שנים ואשר אגודת־הסופרים שוב אינה יכולה להשלים עמו.

תחת התווית המערפלת "גלאוולטי", צנזורה זו—שקיומה אינו גובע מן התחוקה ולפיכך היא בלתי־חוקית, ואשר בשום מקום אין היא נקובה בשמה בפומבי—מטילה עול על ספרותנו ונותנת לאנשים שאינם בקיאים בספרות פיקוח שרירותי על סופרים. הצנזורה, שיוזר של ימי־הביניים, הצליחה להתקיים כמין מתושלח כמעט עד למאה ה־21. חשיבותה בת־חלוף, אבל היא מנסה ליטול לעצמה את התפקיד של הזמן שאינו בן־חלוף—להבדיל בין ספרים טובים לרעים.

להלכה אין לסופרינו זכות, לא הוענקה להם הזכות, להביע חוות־דעת של אוהרה על חייהם המוסריים של אדם וחברה, או להסביר על־פי דרכם את הבעיות החברתיות והנסיון ההיסטורי שהוחשו בארצנו בצורה כה עמוקה. יצירות שתוכלנה לבטא את מחשבתו הבשלה של העם, שתוכלנה להשפיע השפעה ברוכה ובריאה על תחום הרוח או על התפתחותו של מצפון חברתי, נדונות לגניזה או לסילוף על־ידי הצנזורה על סמך שיקולים שהם קטנוניים, אנוכיים—ומן הבחינה הלאומית, קצרי־ראות. כתבי־יד מצוינים של מחברים צעירים, שעדיין אינם יודעים כל־עיקר, נדחים כיום על־ידי העורכים אך־ורק מן הסיבה ש"לא יתקבלו". הרבה מחברי האגודה [של הסופרים], ואפילו הרבה מן הצירים בקונגרס הזה, יודעים איך נכנעו הם עצמם ללחצי הצנזורה ועשו ויתורים במבנה ובתפיסה של ספריהם—שינו פרטים, עמודים, פסקות או משפטים, והכתירו אותם בשמות בלתי־מזיקים—רק למען יראום סוף־סוף בדפוס, גם אם היה הדבר כרוך בסילוף שאין לו תקנה. סגולה מובנת היא בספרות שיצירות מחוננות סובלות פגיעה הרסנית [ביותר] מכל הסילופים האלה, בו־בזמן

שביצירות חסרות-כשרון אין הם פוגעים לרעה. אכן, מיטב הספרות שלנו רואה אור בריסוק-אברים.

בינתיים מתברר שהתוויות הפסלניות ביותר—"מזיק מבחינה אידיאולוגית", "מסואב" וכן הלאה—הן קצרות-ימים ומשתנות, [למעשה] הן משתנות לבגד עינינו ממש. היה זמן שבו לא היו מפרסמים בארצנו אפילו את דוסטויבסקי, פאר הספרות העולמית (עוד כיום אין מפרסמים את יצירותיו במלואן); הוציאו אותו מתכנית-הלימודים בבתי-הספר, פסלו אותו לקריאה, והשליכו עליו שיקוצים. כמה שנים היה יסנין נחשב "קונטר-מהפכני"?—אפילו אנו אותו למאסר בגלל ספריו. האם לא קראו למאיאקובסקי "בריון פוליטי אנארכיסטי"? משך עשרות-שנים נחשבה שירתה בת-האלמות של אכמאטובה אנטי-סובייטית. ההדפסה הזהירה הראשונה של צ'כטאיבה-המדמה, לפני עשר שנים, הכריזו עליה שהיתה "משגה מדיני חמור". רק אחרי עיכוב של עשרים או שלושים שנה החזירו לנו את בונין, בולגאקוב ופלאטונוב. בהכרח יבואו בדרך הזאת גם מאנדלשטם, וולושין, גומילב וקליוויב—שלא לציין שבזמן זה או אחר יוכרו אפילו זאמיאטין ורימזוב.

רגע מכריע [בתהליך הזה] מגיע עם מותו של סופר טרדני. כעבור זמן ארוך או קצר מחזירים אותו לנו בצירוף "הסבר השגיאות [שלו]". משך ימים רבים אסור היה להגות בקול את שמו של פסטרנק; אבל אחרי-כן מת האיש, ומאז הופיעו ספריו ומצטטים אפילו את שירתו בטכסים.

באמת מתקיימים דבריו של פושקין: "רק את המתים מסוגלים הם לאהוב". אבל פירסומם המאוחר של ספרים ו"מתן הכשר" [ריהביליטציה] לשמות אין בהם משום פיצוי על ההפסדים החברתיים או האמנותיים הנגרמים לעמנו כתוצאה מן העיכובים המחרידים האלה ומדיכוי המצפון האמנותי. (ואכן היו בשנות ה-20 סופרים כפילניאק, פלאטונוב ומאנדלשטם אשר בשלב מוקדם מאד הצביעו על ניצניו של פולחן [=האישיות] ועל הקווים המוזרים באפיו של סטאלין; אבל תחת שישמעו לסופרים אלה, השתיקו אותם והשמידום). אין ספרות יכולה להתפתח בין הקטני-גוריות של "מותר" ו"אסור", "על כך אתה רשאי לכתוב" ו"על כך אינך רשאי לכתוב". ספרות שאיננה נשמת-אפה של החברה בת-זמנה, שאינה מעזיה למסור את הפאבים והפחדים של אותה חברה, שאינה מזהירה מבעוד-מועד מפני סכנות מוסריות וחברתיות הנשקפות לה—ספרות כזאת אינה ראויה להתקרא ספרות; אין היא אלא העמדת-פנים. ספרות כזאת מקפחת את אמונו של העם, ויצירותיה המתפרסמות משמשות נייר-פסולת ולא חומר-קריאה.

הספרות שלנו קיפחה את תפקיד ההנהגה שאותו מילאה בסוף המאה שעברה וברא-שית המאה הזאת, וניטל ממנה זוהר הנסיוניות שבו הצטיינה בשנות ה-20. בעיני העולם כולו החיים הספרותיים של ארצנו נראים עתה משעממים, פחות-ערך ונחותי-דרגה יותר מכפי שהינם באמת—[אן] מכפי שהיו לולא הגבילים וכלאום. ההפסד נגרם הן לארצנו—בעיני דעת-הקהל העולמית—והן לספרות העולמית עצמה. אילו היתה לעולם גישה אל כל פירותיה של ספרותנו כהוויתם, אילו העשירתו החוויה

הרוחנית שלנו, כי אז היתה כל התפתחותו האמנותית מתנהלת בדרך אחרת, והיא היתה רוכשת לה יציבות חדשה ומגיעה אפילו אל מפתן אמנותי חדש.

אני מציע שהקונגרס יקבל החלטה שתדרוש ותבטיח את ביטולה של כל צנזורה, בין גלויה ובין סמויה, על כל הספרות היפה, ותפטור את בתי-ההוצאה מן החובה לקבל רשיון לפירסומו של כל דף מודפס.

ב. חובותיה של האגודה כלפי חבריה.

חובות אלו אינן מוגדרות בבירור בתקנות של אגודת הסופרים הסובייטים (תחת הסעיפים "הגנה על זכויות-היוצרים" ו"אמצעים להגנה על זכויות אחרות של סופרים"), ועצוב הוא למצוא כי זה שלושים שנה ויותר אין האגודה מגינה לא על הזכויות ה"אחרות" אף לא על זכויות-היוצרים של סופרים נרדפים.

רבים הם הסופרים שנדונו בימי-חייהם לשימצה ולעזו בעתונות ומעל בימות ציבוריות בלי שיעניקו להם את האפשרות הפיזית להשיב לחורפיהם דבר. יתר על כן, הם סבלו מאלימות ומרדיפות אישיות (בולגאקוב, אכמאטובה, צבטאיבה, פסטרונק, זושצ'נקו, פלאטונוב, אלקסנדר גרין, ואסילי גרוסמן). אגודת-הסופרים לא די שלא יצאה להגנתם, אלא שבאמצעות ההנהגה שלה היתה תמיד ראשונה לרודפים, שמות שפיארו את שירתנו במאה ה-20 נמצאו ברשימת המגורשים מן האגודה, או שאפילו מלכתחילה לא נתקבלו אל שורותיה. במרוך-לב הפקירה הנהגת האגודה לצרה שפיארו את שירתנו במאה ה-20 נמצאו ברשימת המגורשים מן האגודה, או שאפילו מלכתחילה לא נתקבלו אל שורותיה. במרוך-לב הפקירה הנהגת האגודה לצרה ומצוקה אנשים אשר בשבילם הסתיימו הרדיפות בגירוש, במחנות-עבודה ובמוות (פאבל ואסיליב, מאנדלשטם, ארטם ויסולי, פילניאק, באבל, טאבידזה, זאבולוצקי ואחרים). יש להפסיק את הרשימה ב"ואחרים". לאחר הוועידה ה-20 של המפלגה נודע לנו כי למעלה מ-600 סופרים הסגירה האגודה צייתנית לגורלם בבתי-הכלא ובמחנות. ואולם הרשימה ארוכה עוד יותר, ולעולם לא תחזינה עינינו ולא תוכלנה לחזות בסופה. היא מכילה שמות של פרוזאיקנים ומשוררים צעירים שאולי הכרנו אותם רק באקראי מתוך פגישות אישיות ואשר כשרונותיהם נמחצו במחנות בטרם יספיקו ללבלב, שכתביהם מעולם לא יצאו מבין כתלי המשרדים של שירות-הבטחון-הממלכתי בימי יאגודה, יו"ב, בריה ואבאקומוב.

מבחינה היסטורית אין כל צורך שההנהגה החדשה של האגודה תהיה שותפת עם קודמותיה באחריות לעבר.

אני מציע שכל הערובות להגנה על חברי-אגודה המולעזים ונרדפים על לא עוול בכפם תוגדרנה בבירור בסעיף 22 של תקנון האגודה, כדי שלא יישנו מעשים בלתי-יחוקיים מן העבר.

אם לא תקבל הוועידה את דברי בשוויון-נפש, הריני לבקש גם שתתן דעתה על האיסורים והרדיפות אשר ידעתי אני עצמי.

(1) עוד מעט תמלאנה שנתיים מאז נטלו ממני שלטונות הבטחון הממלכתי את הרומן שלי, "המעגל הראשון" (המחזיק 35 גליונות-דפוס),¹ ובכך מנעו את מסירתו למו"ל. תחת זאת, בעוד אני בחיים, למרות רצוני ואפילו בלי ידיעתי, "פורסם" רומן זה במהדורה "סגורה" שלא-כדרך-הטבע לקריאה בחוג מובחר שאין לזהותו. [כך] עומד הרומן שלי לרשותם של פקידים-ספרות אבל מסתירים אותו מרוב הקוראים. לא עלה בידי להשיג ויכוח חפשי על הרומן בתוך איגודי-סופרים ולמנוע שיי-מוש-לרעה וגניבה ספרותית.

(2) יחד עם הרומן הזה נלקחו ממני ניירותי הספרותיים מתקופה של 20—15 שנה, דברים שלא נועדו לפירסום. והנה, גם קטעים מגמתיים מן המסמכים האלה "פורסמו" בחשאי והם מופצים באותם חוגים עצמם. המחזה, "משתה המנצחים", שכתבתיו בתרוזים מתוך הזכרון בהיותי במחנה, מקום שם הייתי מופר על-פי מספר בעל ארבעה ספרות—מקום שם היינו נדונים למיתת-רעב, ונשכחים מן החברה, ואיש מחוץ למחנות לא יצא נגד מעשי-דיכוי [שכאלה]—את המחזה הזה, שעתה נשאר הרחק מאחרי, מיחסים לי כאילו היה יצירתי החדשה ביותר.

(3) זה שלש שנים מתנהלת נגדי מערכה מופקרת של הוצאת-לעז, אדם שכל ימות המלחמה נלחם כמפקד-סוללה וזכה לאותות-הצטיינות צבאיים. אומרים עלי שהייתי אסור כפושע פלילי, או שהסגרתי עצמי לאויב (מעולם לא הייתי שבוי-מלחמה), "שבגדתי" במולדתי ו"שירתי את הגרמנים". באור כזה מציגים עכשיו את אחת-עשרה השנים שעשיתי במחנות ובגולה על שום שמתחתי בקורת על סטאלין. את הלעז הזה מפיצים בהנחיות סודיות ובאסיפות של אנשים הנושאים משרות רשמיות. לשווא ניסיתי לשים קץ ללעז על-ידי פנייה אל ועד אגודת הסופרים של ר.ס.פ.ס.ר. ואל העתונות. הוועד אף לא הגיב, ואף עתון אחד לא הדפיס את תשובתי למלעיוזים. אדרבה, הלעז נגדי מעל בימות הציבור גבר והוסיף רישעות משך השנה האחרונה, תוך שימוש בחומר מסולף ממסמכים שהוחרמו אצלי, ואין לי כל אפשרות להשיב.

(4) הרומן שלי, "אגף הסרטן" (המחזיק 25 גליונות-דפוס), אשר חלקו הראשון אושר לפירסום על-ידי המחלקה-לפרוזה של ארגון-הסופרים-המוסקבאי, גם הוא אינו יכול להתפרסם לא בפרקים—חמישה כתיב-עת דחו אותו—ולא בשלמותו, שכן נדחה על-ידי נזבי מיר, זוזודה ופרופטור.

(5) המחזה, "האייל והביקתה הקטנה", שנתקבל ב-1962 על-ידי התיאטרון סוב'רמניק, לא אושר עד כה להצגה.

(6) התסריט, "הטנקים יודעים את האמת"; המחזה, "האור אשר בך"; [קבוצה של] סיפורים קצרים בשם "היד הימנית"; הסדרה, "נשיכות קטנות"—[כל אלה] אינם יכולים למצוא להם לא מפיק ולא מו"ל.

(7) סיפורי שראו אור בנובי מיר מעולם לא פורסמו מחדש בספר, כי בכל מקום דחו אותם—בבית-ההוצאה-לסופר-הסובייטי, בבית-ההוצאה-הממלכתי-לספרות, ובספריית אוגוזניוק. לפיכך עדיין אין לקהל-הקוראים הכללי גישה אליהם.

(8) כן גם נמנעה ממני האפשרות לקיים מגעים אחרים עם הקוראים על-ידי קריאות

פומביות של יצירותי (בנובמבר 1966 בוטלו ברגע האחרון תשע מתוך אחת-עשרה הופעות שנקבעו) או באמצעות קריאות בראדיו. אפילו המעשה הפשוט של מסירת כתבי-יד ל"קריאה והעתקה" נעשה עתה פשע פלילי (מושכיעט רוסים קדמונים הורשו לעשות זאת לפני חמש-מאות שנה).

הנה כך הוחנקה יצירתי סופית, עוותה והושמצה. גוכח פגיעות משוועות כל-כך בזכויות-היוצרים שלי ובזכויותי ה"אחרות", האם תהיה הוועידה הרביעית מוכנה להגן עלי—כן או לא? נדמה לי כי ההכרעה גם אינה נטולת חשיבות לגבי עתידם הספרותי של כמה וכמה מן הצירים. מובן שלבי סמוך-ובטוח שבכל המסיבות והתנאים אמלא חובותי—מתוך הקבר אפילו ביתר הצלחה ותוקף מאשר בימי-חי. אין איש יכול לגדור את הדרך אל האמת וכדי לקדם אותה מוכן אני אפילו לקבל את המוות. אך שמא ילמדונו סוף-סוף לקחים חוזרים-ונשנים שלא לעצור בקולמוסו של הסופר בעודנו בחיים? מעולם לא הוסיף דבר זה רוממות להיסטוריה שלנו.

א. אי. סול'ניצין

16 במאי 1967

אל אגודת-הסופרים

אל המזכירות של ועד אגודת הסופרים של ס.ס.ר.—כל המזכירים אף-על-פי שתמכו בו למעלה ממאה סופרים, לא פורסם מכתבי אל הוועידה הרביעית של אגודת-הסופרים ולא זכה לתשובה. קרה רק זה ששמועות מופצות להרגעת דעת-הקהל. שמועות אלו—שהן אחידות מאד וניכר בן שהן באות ממקור אחד מרכזי—מספרות כי מדפיסים עתה את "אגף הסרטן" ועוד ספר אחד של סיפורים [משלי]. בשיחה אתי ביום 12 ביוני 1967 הצהירו [אחדים מן] המזכירים של ועד אגודת-הסופרים של ס.ס.ר.—ג. מארקובי, ק. וורונקוב, ס. סארטאקוב ול. סובולייב—שהוועד של אגודת-הסופרים רואה חובה לעצמו להכחיש בפומבי את הדיבה השפלה שהופצה עלי ועל עברי הצבאי. ואולם לא די שהכחשה זו לא באה אלא שהדיבות נמשכות: באסיפות-הסברה, באסיפות של פעילים ובסמינרים, מפיצים צרור חדש של דברי-הבל דמיוניים על-אודותי—[למשל] שברחתי לרפובליקה הערבית או לאנגליה (רוצה הייתי להבטיח למלעיוזים כי קרוב יותר לוודאי שהם יהיו הבורחים). אישים בעלי-משקל חוזרים ומביעים את צערם על שלא הלכתי לעולמי במחנה, על ששחררתי. (דרך-אגב, אותה נימה נשמעה סמוך לאחר הופעתו של "איואן דניסור ביץ". בחשאי מוציאים עכשיו את הספר הזה מן המחזור בספריות [ציבוריות]).

1. "גליון-דפוס" הוראתו ברוסיה גליון בן 40,000 סימני-דפוס, שלפיהם מחשבים את שכר-הסופרים.

אותם מזכירי הוועד הבטיחו לפחות "לבדוק את השאלה" של [אישור] פירסומו של הרומן החדש שלי, "אגף הסרטן". אבל משך שלושה חדשים—רבע שנה—לא נעשה שום צעד גם בכיוון הזה. משך שלושת החדשים האלה לא יכלו 42 מזכירים של הוועד להעריך את הרומן או להגיש המלצה לגבי פירסומו. באותו מצב מוזר ודור משמעי—לא איסור מפורש, לא היתר מפורש—שרוי הרומן הזה למעלה משנה, מאז הקיץ של 1966. אף כי כיום היה כתבהעת נובי מיר רוצה לפרסם את הסיפור, אין לו רשות לכך.

כלום סבורה המזכירות שהרומן שלי ייעלם לו בשקט כתוצאה מן העיכובים האלה שאין להם סוף, שאני אסתלק מן העולם, וכי [על כן] לא תוצרך המזכירות להחליט אם להכליל אותו בספרות הסובייטית או להוציאו מתוכה? תוך כדי כך מוצא לו הסופר קוראים לתיאבון בכל מקום. מחמת דרישת הקוראים כבר הופיע במאות העתקים מודפסים במכונת-כתיבה. באסיפת ה-12 ביוני מסרתי למזכירות שעלינו להודור בפירסום הרומן אם רצוננו שיראה אור ברוסית תחילה, כי בתנאים הנוכחיים לא נוכל למנוע את הופעתו במערב ללא היתר.

לאחר הדיחוי חסר-הטעם, הנמשך זה חדשים הרבה, הגיעה השעה להודיע כי אם אמנם יקרה כדבר הזה תהיה זו בבירור אשמתה (או אולי משאלתה?) של מזכירות הוועד של אגודת-הסופרים של ס.ס.ס.ר.

אני דורש שהסיפור שלי יפורסם ללא דיחוי.

סולז'ניצין

12 בספטמבר 1967

פגישת המזכירות עם סולז'ניצין

פרטי-כל ישיבת המזכירות של אגודת הסופרים הסובייטים, 22 בספטמבר 1967

בישיבה השתתפו לערך 30 מזכירים של אגודת-הסופרים וכן החבר מלנטייב ממחלקת-התרבות של הוועד המרכזי. ק. א. פדין ישב ראש. הישיבה, שדנה במכתבים שכתב סולז'ניצין, החלה בשעה 1 ונסתיימה לאחר 5 אחה"צ.

פדין: המכתב השני של סולז'ניצין זיעזע אותי. נדמה לי כי אין יסוד לסענתו שהדברים הגיעו לנקודת-קיפאון. הרגשתי שהיה זה עלבון לקולקטיב שלנו. שלושה וחצי חדשים בשום-פנים אינם פרק-זמן ממושך לבדיקת כתבה-היד שלו. חשתי איזה קורטוב של איום [במכתב]. אני רואה בכך פגיעה! נראה כאילו מכתבו השני של סולז'ניצין דוחק בנו שניטול את כתבי-היד שלו בתכלית החיפזון ונוציאם לאור מיד. המכתב השני ממשיך בקו של הראשון, אבל הראשון דיבר בצורה מוחשית יותר וביתר-להט על גורלו של הסופר, ואילו השני, לפי הרגשתי, היה פוגע. היכן אנו עומדים בקשר לשאלה המורכבת של פירסום דבריו של סולז'ניצין? איש מאתנו

אינו מכחיש שהוא מוכשר. [אף-על-פי-כן] נעימת המכתב נוטה לכיוון שאין להרשותו. מכתבו דומה לסטירת-לחי: הרי זה כאילו רשעים אנחנו ולא נציגי האינטליגנציה היוצרת. בסופו של חשבון, הוא עצמו מעכב את בדיקת השאלה בדרישות האלו. אינני מוצא בכתביו את רעיון החברות הספרותית. אם נרצה ואם לא נרצה, חייבים אנו להיכנס היום לדיון ביצירותיו של סולז'ניצין, אבל נדמה לי שבכללו של דבר ראוי שנדון במכתבים.

סולז'ניצין מבקש רשות לומר מלים אחדות על נושא הדיון. הוא קורא מן הכתב: נודע לי כי לקראת הדיון ב"אגף הסרטן" קיבלו מזכירי הוועד הוראה לקרוא את המחזה "משתה המנצחים", שאני עצמי ניערתי חצני ממנו מכבר; זהו עשר שנים לא קראתי אפילו. השמדתי את כל העתקיו פרט לזה שהוחרם והועתק עתה. לא פעם הסברתי כי מחזה זה נכתב לא על-ידי סולז'ניצין, חבר אגודת-הסופרים, אלא על-ידי האסיר האלמוני ש-232 באותן שנים רחוקות שבהן לא היתה שיבה אל החופש לנאסרים על-פי הסעיף המדיני, בתקופה שלא היה אדם בציבור, כולל ציבור הסופרים, שקם בדיבור או במעשה נגד הדיכוי, אפילו כשהיה דיכוי מעין זה מכון נגד עמים שלמים. כיום אני אחראי למחזה הזה לא יותר משסופרים רבים אחרים נושאים באחריות לנאומים וספרים שכתבו ב-1949 אלא שלא היו עשויים לשוב ולכתבם כיום. מחזה זה טבוע בחותם הייאוש של המחנות בשנים הללו כשהיתה הוויתו המודעת של אדם נקבעת על-ידי הוויתו החברתית וכאשר לא היתה ההוויה המודעת מתעלה בשום-פנים על-ידי תפילות לשלום הנרדפים. מחזה זה אין לו זיקה כלשהי ליצירותי הנוכחיות, וניתוחו הבקרתי הוא סטייה מזוונת מדיון ענייני ברומן, "אגף הסרטן".

יתר על כן, הרי זה למטה מן האתיקה של סופרים לדון ביצירה שהוחרמה בצורה כזאת מדירה פרטית. בקורת הרומן שלי, "המעגל הראשון", היא ענין נפרד ואין היא צריכה לשמש תחליף לבקורת על הסיפור שלי, "אגף הסרטן".

קורנייצ'וק: שאלה לי אל סולז'ניצין. מה דעתו על התעמולה הבורגנית המופתרת שעורר מכתבו [הראשון]? מדוע אין הוא הופך עורף לה [לתעמולה]? מדוע הוא משלים אתה בשתיקה? איך אירע הדבר שמכתבו שודר בראדיו במערב עוד לפני תחילת הוועידה?

פדין קורא אל סולז'ניצין ששיב. סולז'ניצין משיב שאינו תלמיד החייב לקפוץ ולענות על כל שאלה, שהוא יסמור גלוי-דעת בדומה לאחרים. פדין אומר שרשאי סולז'ניצין להמתין עד שתהיינה שאלות אחדות ואז יענה על כולן בבת-אחת.

בארוזדין: אף-על-פי שסולז'ניצין מוחה נגד הדיון ב"משתה המנצחים", יהיה עלינו לדון במחזה הזה, אם יאבה ואם ימאן.

סאלניסקי: רוצה הייתי שגייד לנו סולז'ניצין על-ידי מי, מתי ובאיזה מסיבות נלקחו הכתובים האלה. האם ביקש המחבר את החזרתם? אל מי פנה בבקשתו?

פדין מבקש את סולז'ניצין לענות על השאלות האלו. סולז'ניצין חוזר ואומר שיענה עליהן כאשר יסמור את הודעתו.

פדין: אבל המזכירות אינה יכולה להתחיל בדיון בטרם תהיינה לפניה התשובות על שאלות אלו.

קולות: אם סולזניצין רוצה לסרב בכלל לדבר אל המזכירות, יגיד כך.
 סולזניצין: טוב-יפה, אני אענה על השאלות האלו. אין זה נכון שהמכתב שודר בראדיו במערב לפני הוועידה: הוא שודר אחרי שנבעלה הוועידה, וגם אז לא מיד. (מכאן מילולית: עושים כאן שימוש רב-משמעות ועזיבטוי מאד במלה "חוץ-לארץ", כאילו המכוון הוא לאיזו רשות נעלה שאת דעתה מוקירים מאד. אולי מובן הדבר לאנשים המוציאים הרבה מזמנם היוצר בנסיעות בחוץ-לארץ, לאנשים המציפים את הספרות שלנו ברשימות על החיים בחוץ-לארץ. אך לי זה הדבר. מעולם לא הייתי בחוץ-לארץ, אבל יודע אני כי בשארית ימי לא יספיק לי הזמן ללמוד על החיים שם. אינני מבין איך יכול אדם להיות רגיש כל-כך למה שחושבים בחוץ-לארץ ולא למולדתו שלו, לדעת-הקהל הפועמת כאן. כל ימי-חיי היתה קרקע מולדתי תחת רגלי; רק את הכאב שלה אני שומע, רק עליה אני כותב.

מדוע הוזכר המחזה, "משתה המנצחים", במכתב אל הוועידה? הדבר גלוי מתוך המכתב עצמו: כדי למחות נגד ה"פירסום" וההפצה של המחזה הזה שלא-כחוק, בניגוד לרצון המחבר ובלי הסכמתו. ועכשיו, בנוגע להחרמת הרומן שלי והגנוז שלי, כן, החל מ-1965 אמנם מחיתי כמה וכמה פעמים בכתב על הענין הזה לוועד המרכזי. אך באחרונה המציאו גירסה חדשה לגמרי על החרמת הגנוז שלי. הסיפור הוא שטיאוש, האדם שהיה מחזיק בכתבי-היד שלי, היה לו איזה קשר לאיש אחר שאין נוקבים בשמו, שזה האחרון נאסר בשעת בדיקת-מכס (אין אומרים היכן), וכי דבר זה או אחר נמצא ברשותו (אין אומרים מה); לא היה זה משהו משלי, אבל החליטו להגן עלי מפני קשרי-היפרות שכזה. כל זה הוא שקר. חברו של טיאוש נחקר לפני שנתיים, אך לא העלו נגדו כל האשמה שכזאת. הפריטים שאותם החוקתי למש-מרת נתגלו כתוצאה מעיקוב [משטרתי], האזנה ומיתקן-ציתות. וכאן הדבר המופלא: אך מופיעה הגירסה החדשה [של מעשה ההחרמה], ומיד היא צצה בכל מיני מקומות בארץ. עתה-זה השמיע אותה המרצה פוטמקין לפני אסיפה גדולה בריגה; ואחד המזכירים של אגודת-הסופרים העביר אותה לסופרים במוסקבה, בתוספת בדיה משלו—שאני הודיתי כביכול בכל הדברים האלה בישיבה האחרונה במזכירות. ואולם אפילו דבר אחד מן הדברים האלה לא הועלה לדיון. אין לי כל ספק שבקרוב אתחיל לקבל מכתבים מכל פינות הארץ על הפצתה של גירסה זו.

קול: האם המערכת של נובי מיר דחתה או קיבלה את הרומן, "אגף הסרטן"?
 א ב ד ו מ ו מ ו נ ו ב: איזה מין רשות נחוצה לנובי מיר כדי לפרסם סיפור, וממי היא באה?

טווארדובסקי: בדרך-כללי, ההחלטה לפרסם או לא לפרסם דבר מסוים היא ענין להכרעת המערכת. אבל במצב שהתפתח סביב שמו של הסופר הזה, חייבת מזכירות האגודה להחליט.

ורונקוב: אף פעם לא פנה סולזניצין במישרים אל המזכירות של אגודת-הסופרים. אחרי מכתבו של סולזניצין לוועידה הביעו כמה מן החברים במזכירות רצון להיפגש אתו, להשיב על שאלות, לשוחח [אתו] ולעזור. אבל אחרי שהופיע המכתב בעתונות הבורגנית המזוהמת וסולזניצין לא הגיב בשום צורה...

טווארדובסקי (משמע): בדיוק כמו אגודת-הסופרים!

ורונקוב: ...דעך הרצון הזה. ועכשיו בא המכתב השני. הוא כתוב בצורה של אולטימטום; הוא פוגע והוא מעליב את ציבור הסופרים שלנו. הנה עכשיו רמז סולזניצין על "אחד המזכירים", שדיבר לפני אסיפה מפלגתית של הסופרים המוס-קבאים. אני הייתי המזכיר ההוא. (אל סולזניצין): אנשים הזדרזו לספר לך אבל לא סיפרו כהלכה. באשר להחרמת הדברים שלך, הרי הדבר היחיד שאותו ציינתי היה זה שבישיבה האחרונה הודית שהדברים שהוחרמו היו שלך ושלא נערך חיפוש בביתך. מובן, אחרי מכתבך אל הוועידה, ביקשנו אנו עצמנו לקרוא את כל יצירותיך. אבל אין אתה צריך להתחסס בגסות כל-כך לאַחֵיך לעמל ולכתיבה! ואתה, אלקסנדר טריפונוביץ' [טווארדובסקי], אם אתה מוצא לנחוץ לפרסם את הסיפור הזה, ואם המחבר מקבל את התיקונים שלך, אדרבה, קום ופרסם אותו בעצמך! למה צריכה המזכירות להיות מעורבת בדבר?

טווארדובסקי: ומה קרה במקרה של בֶּק? גם אז היתה המזכירות מעורבת בענין והגישה את המלצותיה, ובכל-זאת לא נתפרסם דבר.

ורונקוב: המעניין אותי יותר מכל עכשיו הוא דמות-האזרח של סולזניצין: מדוע אין הוא נותן תשובה לתעמולה הבורגנית הזדונית? ומדוע יחסו אלינו הוא מה שהינו?

מוספירוב: גם לי יש שאלה. איך יכול הוא בכלל לכתוב במכתבו: "אישים בעלי-משקל המתעקשים להביע צער על שלא הלכתי לעולמי במחנה?" איזו זכות יש לו לכתוב דבר כזה?

ש א ר י פ ו ב: ובאיזה צינורות יכול היה המכתב להגיע למערב?

פדין מבקש את סולזניצין להשיב על שאלות אלו.

סולזניצין: עוד איזה דברים אמרו עלי? אדם התופס עמדה רמה מאד בשעה זו ממש הכריז בפומבי שהוא מצטער שלא היה אחד מן השלושה ששפטו אותי ב-1945, שהוא היה גוזר להוציא אותי להורג תיכף-ומיד! כאן [במזכירות] מפרשים את מכתבי השני כאולטימטום: אם לא תדפיסו את הסיפור, הוא יידפס במערב. אך לא אני הוא המגיש את האולטימטום הזה למזכירות; החיים מציגים את האולטימטום הזה לכם ולי כאחד. אני כותב שמדאיגה אותי הפצת הסיפור במאות—זה מספר משוער—במאות העתקים במכונת-כתיבה.

קול: איך קרה הדבר?

סולזניצין: יצירותי מופצות רק בדרך אחת: אנשים מתעקשים ומבקשים לקרוא אותן, ולאחר שקיבלו אותן לקריאה, הם מעתיקים אותן בזמנם הפנוי או בכספם שלהם ואחר-כך הם נותנים אותן לאחרים לקריאה. עוד לפני שנה קראה כל

הסקציה המוסקאבית [של אגודת-הסופרים] את החלק הראשון של הסיפור, ואני מופתע שהחבר וורונקוב אמר כאן שלא ידעו היכן להשיג אותו ושאלו מן הק.ג.ב. לפני כשלוש שנים הופצו באותה מהירות ממש ה"סיפורים הקצרים" או השירה בפרוזה שלי: מיד אחרי שמסרתי אותם לאנשים לקריאה הגיעו במהירות לערים שונות בברית-המועצות. ואחר-כך קיבלו עורכי נובי מיר מכתב מן המערב שמתוכו התברר לנו שהסיפורים האלה כבר נתפרסמו שם.² כדי שלא תאונה דליפה כזאת ל"אגף הסרטן" פניתי במכתבי במפגיע אל המזכירות. לא-פחות מכך אני מופתע על שהמזכירות לא הגיבה באיזו צורה שהיא על מכתבי אל הוועידה בטרם יגיב המערב. ואיך זה לא השיבה על כל דברי-הלעז המקיפים אותי? החבר וורונקוב השתמש כאן בביטוי הנפלא "אחים לכתיבה ולעמל". ובכן, העובדה היא שהאחים האלה לכתיבה ולעמל עומדים ומסתכלים זה שנתיים-וחצי בשקט איך מדכאים אותי, רודפים אותי ומלעיזים עלי...

טווארדובסקי: לא כולם היו אדישים.

סול ז'ניצין: ...ועורכי עתונים, גם הם כאחים, מסייעים למכסת השקרים הנארגת מסביבי על-ידי כך שאינם מפרסמים את הכחשותי. (מלה-במלה): אינני מדבר על העובדה שאנשים במחנות אינם מורשים לקרוא את ספרי. הוא נאטר במחנות, חיפשו אחרי, ואנשים הוכנסו לתאי-ענשים על שום שקראו אותו אפילו משך אותם חדשים שבהם היו כל העתונים מעלים על נס בקול גדול את "יום אחד בחייו של איואן דניסוביץ'" ומבטיחים היו כי "דבר זה לא יקרה שוב". אבל באחרונה מוציאים בחשאי את הספר גם מספריות שמחוץ [למחנות]. מכל מיני מקומות קיבלתי מכתבים המספרים לי על איסור הפצתו של הספר: הפקודה היא לומר לקוראים שהספר נמצא בכריכה, שאזל, או שאין גישה אל המדפים [שבהם הספר מוחזק], ולסרב להפיצו. הנה מכתב שנתקבל לא מכבר ממחוז קראסנוגווארדייסקי בקרים: בספריה המחוזית נמסר לי בסוד (אני מן הפעילים בספריה הזאת) על פקודה להוצאת ספריך מן המחזור. אחת העובדות בספריה רצתה לתת לי את "יום אחד" כתביעת כמתנה, הואיל והספריה שוב אינה זקוקה לו, אבל מיד עצרה אשה אחרת בחברתה הנמרת: "מה את עושה, אסור! משעה שהוקצה הספר ל"מדור המיוחד", מסופן לתת אותו במתנה".

אינני אומר שהספר הוצא מכל הספריות; פה-ושם עדיין אפשר למצוא אותו. אבל אנשים שבאו לבקר אצלי בריאזאן לא יכלו להשיג את ספרי בחדר-הקריאה הגלילי של ריאזאן! תירצו להם כל מיני תירוצים, אבל את הספר לא קיבלו... מעגל השקרים מתרחב והולך ואינו יודע גבולות, ויש הטופלים עלי אפילו שנפלתי בשבי ושיתפתי פעולה עם הגרמנים. אבל אין זה הכל! בקיץ הזה, בסמינרים להשכלה מדינית, כגון בבולשבו, אמרו לתעמלנים שברחתי לריפובליקה הערבית והחלפתי את אזרחותי. כמובן, כל זה נרשם בפקסים ומופץ מאה פעם ואחת. וזה קרה מרחק לא יותר מכמה פרסות מן הבירה! והנה עוד גירסה. בסוליקאמסק (ת. ד. 389) הכריז המאיר שסטאקוב שברחתי לאנגליה באשרה של תייר. זה הממונה על העניינים המדיניים—מי יעז שלא להאמין לו? פעם אחרת הודיע אותו

אדם: "על סולז'ניצין אסרו רשמית לכתוב". טוב, כאן לפחות הוא קרוב יותר אל האמת.

הנה הדברים שאומרים עלי מעל דוכני הנואמים: "הוא שוחרר קודם זמנו, ללא סיבה". אם היתה סיבה או לא, זאת אפשר לראות בהחלטת המחלקה הצבאית של בית-המשפט-העליון, מחלקת הריהביליטציה. היא הוגשה למוכירות...

טווארדובסקי: היא מכילה גם את הגליון הקרבי של הקצין סולז'ניצין. סולז'ניצין: ובביטוי "קודם זמנו" משתמשים בהנאה גדולה! אחרי שפסקו לי שמונה שנות מאסר עשיתי חודשימים בבתי-סוהר למגורשים, אך מובן שלחרפה ייחשב להזכיר פרט פעוט שכזה. אחרי-כן, בלי משפט, הוגליתי לכל ימי-חיי. שלש שנים עשיתי בגירוש באותה הרגשה נצחית שנגזר עלי אבדון. רק בגלל הוועידה ה-20 יצאתי לחפשי—ולזה קוראים "קודם זמנו"! הביטוי טיפוסי כל-כך לתנאים ששררו בתקופת 53—1949: אם לא מת אדם ליד גל-אשפה במחנה, אם יכול היה לצאת אפילו בוחילה מן המחנה, היה פירוש הדבר ששוחרר "קודם זמנו"—אחרי הכל היה גזר-הדין לעולם-ועד וכל מה שקדם לכך היה "קודם זמנו".

המיניסטר לשעבר סמיצ'אסטני, שהיה אוהב לדבר על שאלות ספרות, גם הוא לא פעם ייחד לי תשומת-לב. וזאת היתה אחת מהאשמותיו המדהימות, ואפילו המגור חכות: "סולז'ניצין תומך בפועל-ממש בעולם הרכושני; שאם לא כן מדוע אין הוא תובע את זכויותיו [ז.א. גובה את שכרו] מגורם זה או אחר בעד ספרו המפורסם?" מובן, הכוונה היתה ל"איואן דניסוביץ", כי שום ספר אחר משלי לא יצא לאור [בעת ההיא]. והנה אם ידעתם, אם קראתם באיזה מקום שהוא שאני חייב בהחלט להוציא את הכסף מידי הרכושנים, מדוע אפוא לא מסרתם לי על כך? זוהי בדיחה: כל מי שנטול שכר מן המערב, נמכר לרכושנים; כל מי שאינו נוטל את השכר, מסייע להם בפועל-ממש. והאפשרות השלישית? לעוף לשמיים. אף כי סמיצ'אסטני כבר איננו מיניסטר, רעיונו לא מת: בהרצאות של האגודה הכל-סובייטית להפצת אינפורמציה מדעית המשיכו בו עוד. דרך משל, ב-16 ביולי השנה חזר על הרעיון המרצה א. א. פרייפלד בקירקס של סברדלובסק. אלפיים איש ישבו שם והתפעלו: "איזה עוף ערמומי הוא, אותו סולז'ניצין! בלי לעזוב את ברית-המועצות, בלי שתהיה קופיקה אחת בכיסו, התחכם לעזור בפועל-ממש לרכושנות העולמית". זו באמת מעשיה שראוי לספר אותה בקירקס.

היתה לנו שיחה ב-12 ביוני, כאן במוכירות. השיחה היתה שקטה ושלווה. נדמה היה שאנחנו מתקדמים. עבר זמן קצר, ולפתע התהלכו שמועות בכל רחבי מוסקבה. כל מה שאירע למעשה סולף, החל בבדיה שטווארדובסקי צעק ואיים עלי באגרופו. אבל כל מי שהיה כאן יודע שלא היו דברים מעולם. אם כן, לשם מה השקרים האלה? ובשעה זו עצמה כולנו שומעים בעת-יובעונה-אחת מה שנאמר כאן, אבל היכן הערוך בה לכך שאחרי ישיבת המזכירות היום לא יחזרו ויסלפו שוב את הכל? אם באמת אתם "אחים לכתובה ולעמל", הרי בקשתי הראשונה היא שכאשר תדברו על הישיבה של היום לא תבדו ולא תסלפו דברים.

אני אדם אחד; מלעייני הם מאות. מובן שמעולם אין בכוחי להגן על עצמי, ומעולם אין אני יודע מפני מי עלי להתגונן. לא אופתע אם יכריזו עלי שאני חסיד השיטה הגיאוצנטרית ושהייתי הראשון שהעלה אש במוקד של ג'ורדאנו ברוני.³

סאלינסקי: אני אדבר על "אגף הסרטן". אני סבור שצריך להדפיס אותו—זה דבר מלא חיים וכוח. ודאי, יש בו תיאורי מחלות במונחים פאתולוגיים, ובעל-כרחו מפתח לו הקורא פחד ביחס לסרטן—פחד שממילא הוא כבר נפוץ במאה שלנו. באיזו דרך שהיא יש לעקור [צד] זה [של הספר]. יש לעקור גם את הסגנון הדוקרני, האקטואלי-הסאטירי. עוד קו שלילי הוא שגורלותיהם של כל הטיפוסים כמעט קשור רים בצורה זו או אחרת במחנה או בחיי המחנות. דבר זה אפשר שהוא במקומו אצל קוסטוגלוטוב או רוסאנוב, אבל מדוע חייב הוא לחול על ואלים, על שולובין, ואפילו על החייל? ממש בסוף מתברר לנו שאין הוא חייל פשוט מן הצבא, שהוא שומר במחנה. [אף-על-פי-כן] מגמתו הבסיסית של הרומן היא לדון בסופו של העבר הקשה. ועכשיו, מלים אחדות על הסוציאליזם המוסרי [מושג המועלה ברומן]. לדעתי, אין זה כלל דבר ביש כל-כך. ביש היה הדבר אילו הטיף סולז'ניצין לסור ציאליזם בלתי-מוסרי. אילו הטיף לנאציונל-סוציאליזם או לזן הסיני של הנאציונל-סוציאליזם—זה היה דבר ביש. כל אדם הוא בן-חורין להגות דעות משלו על הסור ציאליזם והתפתחותו. כשלעצמי סבור אני שהסוציאליזם נקבע על-ידי חוקים כל-כליים. אבל יש, כמובן, מקום לוויכוח. אם כן, מדוע לא להדפיס את הסיפור? [לאחר-מכן הוא קורא למזכירות לפרסם הודעה המכחישה החלטית את הדיבות נגד סולז'ניצין].

סימנוב: אני אינני מקבל את הרומן, "המעגל הראשון", ואני מתנגד לפירסומו. אשר ל"אגף הסרטן", אני בעד פירסומו. לא כל מה שבסיפור הוא לטעמי, אבל אין הוא חייב למצוא חן בעיני הכל. אולי כדאי שיקבל המחבר כמה מן ההערות שהושמעו, אבל מובן שאינו יכול לקבל את כולן. כן גם מחובתנו להכחיש את הדיבה על-אודותיו. זאת ועוד, יש להוציא לאור את ספר הסיפורים שלו. המבוא לספר אחרון זה יהיה מקום טוב לפירסום הביוגרפיה שלו, ובצורה זו תדעך הדיבה מאליה. גם אנחנו וגם הוא יכולים, וחיילים, לשים קץ להאשמות-שווא. אני לא קראתי את "משתה המנצחים", וגם אין בי רצון לקרוא אותו, מאחר שהמחבר אינו רוצה בכך.

טווארדובסקי: מצבו של סולז'ניצין אינו מאפשר לו להוציא גילויי-דעת. עלינו, על האגודה, לפרסם גילויי-דעת המכחישים את הדיבה. בתוך כך עלינו להזהיר את סולז'ניצין בתוקף מפני הצורה הלא-נסבלת, הלא-נעימה אשר בה פנה אל הורעי-דה. מערכת נוכי מיר אינה רואה כל מניעה להוצאת "אגף הסרטן", בתיקונים מסויי מים, כמובן. רוצים אנו רק לקבל את הסכמת המזכירות, או לפחות לשמוע שהמזכיר רות אינה מתנגדת. [הוא מבקש מוורונקוב להמציא את טיוטת ההודעה של המזכיר רות, שהוכנה עוד בחודש יוני].

[וורונקוב רומז כי אינו ממהר להמציא את ההודעה. בתוך כך נשמעים קולות]: הם עדיין לא החליטו. יש מתנגדים!

פדין: לא, לא כך. לא על המזכירות לפרסם משהו או לפסול משהו. האם באמת אשמנו באיזה דבר? הייתכן, אלקסנדר טריפונוביץ', שאתה חש אשמה?
טווארדובסקי (במהירות, בהטעמה): אני?? לא.

פדין: אין אנו צריכים לחפש איזו עילה חבוטה למסירת גילוי־דעת. שמועות סתם אין בהן משום יסוד מספיק לכך. יהיה זה ענין אחר אם סולזניצין עצמו ימצא דרך לצאת מן הסבך. הדרוש הוא גילוי־דעת פומבי מאת סולזניצין עצמו. [אל סלזניצין: צין:] אבל עיין בדבר, אלקסנדר איסאייביץ'—לטובת מה נפרסם את המחאות שלך? אתה צריך למחות בראש־וראשונה נגד הניצול המזוהם שמנצלים את שמך אויבינו במערב. כמובן, אגב כך גם תהיה לך הזדמנות לתת ביטוי לכמה מן התלונות שהשמעת כאן היום. אם יתברר שזו תעודה מוצלחת ובעלת־טאקט, נדפיס אותה ונעזור לך. דווקא מן הנקודה הזאת צריך הזיכוי שלך לצאת, ולא מיצירותיך, או מן המיקוח הזה בשאלה כמה חדשים אנו זכאים לבדוק את כתב־היד שלך—שלושה חדשים? ארבעה חדשים? וכי אמנם זה נורא כל־כך? נורא הוא הרבה יותר ששם, במערב, מנצלים את יצירותיך למטרות השפלות ביותר.

(הסכמה מצד אחדים מחברי המזכירות).

קורנייצ'וק: לא הזמנו אותך הנה כדי לידות בך אבנים. קראנו לך כדי לעזור לך להיחלץ ממצב מעיק ודור־משמעי זה. הוצגו לפניך שאלות, אבל אתה סירבת לענות. עלי־די יצירותינו אנחנו מגינים על ממשלתנו, על מפלגתנו, על עמנו. כאן דיברת על נסיעות לחוץ־לארץ בעוקצנות כאילו היו אלה טיולים נעימים. אנחנו נוסעים לחוץ־לארץ כדי לנהל את המאבק. אנו חוזרים הביתה מחוץ־לארץ, יגיעים ותשושים אך בהרגשה שעשינו את חובתנו. אל תחשוב שנפגעת מן הדברים בנוגע לרשימות־מסע. אני אינני כותב אותן. אני נוסע בענייני מועצת־השלום־העולמית. ידוע לנו שסבלת הרבה, אבל אינך היחיד. היו עוד הרבה חברים במחנות מלבדך. קצתם היו קומוניסטים ותיקים. הם הלכו מן המחנות אל החזית. העבר שלנו אינו כולל רק מעשים של הפרת־חוק; היו גם מעשים של גבורה—אבל אתה לא הבחנת בהם. יצירותיך כל־כולן האשמות בלבד. "משתה המנצחים" הוא מרושע, נפשע, מעליב! והדבר המתועב הזה מופץ ברבים, ואנשים קוראים אותו! מתי אסרו אותך? לא ב־1937. ב־1937 עבר עלינו הרבה, אבל שום דבר לא עצר בנו! קונסטנטין אלקסנדרוביץ' צדק כשאמר שעליך לקום בפומבי ולצאת בתוקף נגד התעמולה המערבית. הילחם באויבי אומתנו! האם אתה תופס שקיימים בעולם כלי־נשק תרמו־גרעיניים ושלמרות כל מאמצי־השלום שלנו עלולה ארצות־הברית להשתמש בהם? איך אפוא נוכל אנחנו, הסופרים הסובייטים, לא להיות חיילים?

סולזניצין: חזור וחזור הצהרתי כי אין זה הוגן לדון ב"משתה המנצחים", ואני דורש שהטיעון הזה יוצא ממסגרת הדיון שלנו.

סורקוב: אינך יכול למנוע שום איש מדבר.

קוז'בניקוב: הזמן הממושך שעבר בין קבלת מכתבו של סולזניצין לדיון של היום הוא, למעשה, ביטוי למידת הרצינות שבה המזכירות ניגשת למכתב. אילו

עסקנו בו בזמנו, כשעדיין היה הברזל חם, היינו מטפלים בו ביתר-חומרה ובפחות שיקול-דעת. אנו עצמנו החלטנו לברר בדיוק איזה מין כתבי-יד אנטי-סובייטיים הם אלה, והשקענו בקריאתם זמן רב. שירותו הצבאי של סולזניצין נתאשר בתעודות מתאימות; ואולם לא בקצין אנו דנים עכשיו אלא בסופר. היום, זו פעם ראשונה, שמעתי את סולזניצין מזים את התיאור המלעזי של המציאות הסובייטית ב"משתה המנצחים", אך עדיין אינני יכול להתגבר על הרושם הראשון שקיבלתי מקריאת המחזה הזה. לגבי, עדיין אין הרגע הזה שבו סולזניצין מתכחש ל"משתה המנצחים" סותר את הציור שנצטייר לי המחזה. אולי זה מקרה שגם ב"המעגל הראשון" וגם ב"אגף הסרטן" ישנה אותה הרגשה של נקם על סבל בעבר. ואם המדובר בגורל היצירות האלו, הרי חייב המחבר לזכור שהוא חב תודה לגוף שגילה אותו. לפני זמן-מה הייתי הראשון שהביע חשש בנוגע ל"ביתה של מאטריונה".⁴ השקענו זמן בקריאת כתב-היד האפור שלך, שלא העזת אפילו למסרו לשום מערכת. "אגף הסרטן" מעורר סלידה מחמת גודש הנאטוראליזם, מחמת ההגזמה בכל מיני זוועות. ועם זאת הרי מגמתו היסודית איננה רפואית אלא, בעצם, חברתית.... ונראה הדבר כי ממנה שאוב שם היצירה. במכתבך השני אתה דורש את פירסום סיפורך, שעודו טעון עיבוד נוסף. האם דרישה כזאת יאה לסופר? כל הסופרים שלנו מקשיבים בחפץ-לב לדעות העורכים ואינם מאיצים בהם.

סולזניצין (מלה-במלה): למרות הסברות ונימוקי ההתנגדות שלי, למרות חוסר-הטעם הגמור שבדיון ביצירה שנכתבה לפני 20 שנה, בתקופה אחרת, במצב שונה ללא כל השוואה, עלידי אדם אחר—ולא עוד אלא יצירה שמעולם לא פורסמה ואיש לא קרא אותה, ואשר נגנבה מתוך מגירה—ריכזו אחדים מן המדברים את תשומת-ללבם ביצירה זו דווקא. הרי זה חסר-טעם הרבה יותר מאשר—כמו, למשל, בוועידת הסופרים הראשונה—קיטרוג על מקסים גורקי בשל "מחשבות שקודם זמנן" או על סרגייב-צנסקי בגלל מכתבי אוסוואגובסקי,⁵ שפורסמו 15 שנים תמימות קודם. קורנייצ'וק הודיע כאן כי "דבר שכזה מעולם לא קרה ולעולם לא יקרה בתולדות הספרות הרוסית". בדיוק כך!

אזיוב: התברר שהמכתב לוועידה היה מעשה חסר-אחריות מבחינה מדינית. קודם-כל, המכתב הגיע לידי אויבינו. היו בו דברים בלתי-נכונים. זאמיאטין הוטל לערימה אחת יחד עם סופרים שנגזנו שלא בצדק. באשר לפירסום "אגף הסרטן", יכולים אנו לעשות הסכם עם נובי מיר שהדבר יידפס רק אם יתוקן כתב-היד והתיקונים יובאו לדיון. יש עוד איזו עבודה חשובה מאד שצריך לעשותה. הסיפור הוא בלתי-אחיד באיכותו. יש בו מעלות וחסרונות. יותר מכל מעוררת התנגדות הנטייה להפרכת סיסמות ולקאריקאטורות. אני הייתי מבקש להשמיט מספר דברים, דברים שפשוט אין לנו פנאי לדון בהם עכשיו. תורת הסוציאליזם המוסרית איננה נחלתו של הגיבור בלבד. מורגש שהמחבר מגן עליה. זאת אין להרשות.

סורקוב: גם אני קראתי את "משתה המנצחים". הלך-הרוח שלו הוא: "יקח השד את כולכם!" גם "אגף הסרטן" חדור אותו הלך-רוח. לאחר שסבלת כה הרבה רשאי

היית לכעוס כיצור־אנוש, אלקסנדר איסאייביץ, אבל אחרי הכל הרי אתה גם סופר! אני הכרתי קומוניסטים שנשלחו למחנות, אך דבר זה לא השפיע אף כמלוא נימה על השקפת־העולם שלהם. לא, הסיפור שלך אינו ניגש אל בעיות־יסוד במונחים פילוסופיים אלא במונחים מדיניים. ואחרי־כן יש [הרמז אל] אותו אליל בכיכר התיאטרון, אף כי בעת ההיא עדיין לא הוקמה האנדרטה של מארקס.

אם יתפרסם "אגף הסרטן" ישתמשו בו נגדנו, והדבר יהיה מסוכן יותר מזכרונותיה של סווייטלאנה. כן, ודאי טוב יהיה למנוע את פירסומו במערב, אבל זה דבר קשה. למשל, בזמנו הייתי מקורב אל אנה אַנדרייבנה אכמאטובה. אני יודע שנתנה את [השיר שלה] "רקוויאם" לקריאה לאנשים אחדים. כמה שבועות עבר השיר מיד ליד, ואחר פתאום הופיע במערב. כמוכן, הקורא שלנו כיום מפותח וחכמי כל־כך עד ששום ספרון משודף לא ירחיק אותו מן הקומוניזם. אף־על־פי־כן, יצירותיו של סולז'ניצין מסוכנות לנו יותר מאלו של פסטרנק: פסטרנק היה אדם תלוש מן החיים, ואילו סולז'ניצין, שהוא בעל מזג נסער, לוחם, אידיאולוגי, הוא איש־עקרונות. אנו מיצגים את המהפכה הראשונה בדבריימי האנושות שלא החליפה לא את סיסמותיה ולא את דגליה. "סוציאליזם מוסרי" הוא סוציאליזם פיליסטרי [בורזיאזני]. הוא ישן ופרימיטיבי, וכן [פונה בדברו אל סאלינסקי] אינני מבין איך יכול היה להימצא אדם שלא יבין זאת, איך יכול היה מישוהו למצוא בו דבר־מה.

ס א ל י נ ס ק י: אינני מגן עליו אף־כהוא־זה.

ר י ו ר י ק ו ב: סולז'ניצין סבל מידי מלעיוזו, אבל הוא סבל גם מידי אלה שהכפירו עליו שבחים ותלו בו מה שאין בו. אם סולז'ניצין מתכחש למשהו, הרי עליו להתכחש לתואר "ממשיך הריאליזם הרוסי". התנהגות המרשל רוקסובסקי והגנרל גורבאטוב הגונה יותר מזו של גיבוריו? מקור כוחו של הסופר הזה טמון במרירות וזעם. כיצור־אנוש, יכול אדם להבין זאת. [אל סולז'ניצין:] אתה כותב שהדברים שלך אסורים, אבל אפילו אחד מן הרומנים שלך לא צונזר. אני מתפלא שטווארדובסקי מבקש רשיון מאתנו. אני, למשל, מעולם לא ביקשתי מאגודת־הסופרים רשות לפרסם או לא לפרסם. (הוא מבקש מפולז'ניצין שיתחשב בהמלצות של גובי מיר ומכתיבי הערות ד־ד־ף על "אגף הסרטן" מאת "כל אחד מן הנוכחים").

ב א ר ו ז ד י ו: במקרה אני אחד מאלה שמלכתחילה לא הלכו שבי אחרי יצירותיו של סולז'ניצין. "ביתה של מאטריונה" כבר היה חלש הרבה יותר מן הדבר הראשון ["יום אחד בחייו של איואן דניסוביץ"]. "המעגל הראשון" חלש הרבה יותר, כה תמימים ופרימיטיביים עד־לחמלה הם התיאורים של סטאלין, אבאקומוב ופוסקר־בישב. אבל "אגף הסרטן" הוא יצירה אנטי־הומאניטרית. סופו של סיפור־המעשה מוליך למסקנה ש"צריך היה ללכת בדרך אחרת". האם באמת האמין סולז'ניצין כי מכתבו, "במקום נאום", ייקרא [מעל במת] הקונגרס? כמה מכתבים קיבלה הוועי־וורונקוב: 500 בערך.

ב א ר ו ז ד י ו: יפה! וכי אמנם אפשר היה לעבור עליהם בחפזון? אני אינני מסכים עם ריוריקוב: ראוי הוא ששאלת הרשות תובא לפני המזכירות. המזכירות שלנו

צריכה למלא לעתים קרובות יותר תפקיד יוצר ועליה להיות מעוניינת במתן עצה לעורכים.

אבדומונוב: טוב מאד סולז'ניצין מצא אומץ בלבו לנער חצנו מ"משתה המנצחים". הוא גם ימצא בלבו את האומץ לחשוב על דרכים להגשמת הצעתו של קונסטאנטין אלקסנדרוביץ' [פדין]. אם נפרסם את "אגף הסרטן" שלו, יהיו הרעש והנוק גדולים עוד יותר ממה שגרם מכתבו הראשון [אל הוועידה]. דרך-אגב... בסיפור נמצאים הרוסאנובים והמעונים הגדולים מן-המחנה—אבל האם זה הכל? והיכן החברה הסובייטית? אין צורך לגדוש את הסאה-כך ולשוות לסיפור אופי קודר כל-כך. יש הרבה קטעים, פניות ותמונות נאטוראליסטיות שהם פשוט משע-ממים—את כל אלה צריך להוציא.

אבאשידזה: אני הספקתי לקרוא רק 150 עמודים מ"אגף הסרטן" ולכן אין בידי למסור הערכה יסודית. אף-על-פי-כן לא קיבלתי את הרושם שאין לפרסם את הרומן. אבל אני חוזר ואומר, אינני יכול לתת הערכה יסודית. אפשר שהדברים החשובים ביותר הם עוד בהמשך הספר. כולנו, כסופרים ישרים ומוכשרים, נלחמנו נגד קישוט ויפוי אפילו כשאסרו זאת עלינו. אבל סולז'ניצין נוטה להגיע לקיצור ניות השניה: יש ביצירתו חלקים שהם בעלי אופי מסאי, הרצאתי טהור. האמן דומה לילד, הוא מפרק מכונה כדי לראות מה יש בתוכה. אבל אמנות-אמת ראשיתה בהרכבת הדברים יחדיו. ראיתי שהוא שואל את האיש היושב על-ידו לשמו של כל אחד מן הדוברים. מדוע אין הוא מכיר אף אחד מאתנו? מפני שמעולם לא הזמנו אותו. הצעתו של קונסטאנטין אלקסנדרוביץ' היתה נכונה: יענה סולז'ניצין עצמו, אולי קודם-כל לטובתו הוא.

ברובקה: גם בבלורוסיה יש רבים שנאסרו. למשל, סרגיי גראכובסקי גם הוא היה בכלא 20 שנה. אף-על-פי-כן הבין כי לא העם, לא המפלגה ולא השלטון הסור בייטי הם שהיו אחראיים למעשים בלתי-חוקיים. הבריות כבר עמדו על רשימותיה של סוויטלאנה—אותו פיטפוט של מוכרת-דגים—והם צוחקים להן. אבל כאן עומד לפנינו כשרון מוכר ברבים, ובכך טמונה סכנת הפירסום. כן, אתה חש בכאבה של ארצך, אפילו במידה יוצאת-מגדר-הרגיל. אבל אין אתה חש בשמחותיה. "אגף הסרטן" הוא קודר מדי ואין צורך לפרסמו. (בדומה לכל הדוברים שלפניו ושלאחריו, הוא תומך בהצעתו של פדין שיקום סולז'ניצין עצמו נגד הדיבות שמוציאים כמערכ בנוגע למכתבו).

יאשן: לא איצדק מיסר את המחבר; מוטב לומר שהוא ספוג רעל של שנאה. בני-אדם זועמים על כי יש סופר כזה בשורותיה של אגודת-הסופרים. אני הייתי רוצה להציע שיגרשו אותו מן האגודה. הוא אינו היחיד שסבל, אבל האחרים מיטי-בים להבין יותר ממנו את הטראגדיה של התקופה. אפשר להבחין ביד של אמן ב"אגף הסרטן". המחבר מיטיב להכיר את הנושא יותר מכל רופא או פרופיסור. אשר למצור לנינגראד, הוא מאשים עכשיו "עוד אחרים" מחוץ להיטלר. את מי? אין אנו יודעים. את בריה? או את המנהיגים הבולטים של היום? עליו לקום ולדבר

דברים ברורים. (עם כל זאת, תומך הדובר בהחלטתו האמיצה של טווארדבסקי לעבור על הסיפור עם המחבר, אגב הערה שאז אפשר יהיה להראותו למספר מצומצם של בני-אדם).

קרבא באייב: אני קראתי את "אגף הסרטן" בהרגשה של מורת-רוח גדולה. כל אדם הוא אסיר-לשעבר, הכל קודר, אין אף מלה אחת של המימות. ממש גועל-נפש לקרוא. ורה מציעה לגיבור את ביתה ואת חיבוקיה, אבל הוא הופך עורף לחיים. ואחר-כך באה [האמירה], "עשרים-ותשעה בוכים ואחד צוחק"—איך עלינו להבין זאת? האם הדברים מכוונים לברית-המועצות? אני מסכים עם מה שאמר חברי קורנייצ'וק. מדוע הסופר רואה רק את השחור? מדוע אין אני כותב על השחור? אני משתדל תמיד לכתוב רק על דברים משמחים. אין די בזה שהוא מתכחש ל"משתה המנצחים". אני הייתי רואה בזה גילוי של אומץ-לב אילו התכחש ל"אגף הסרטן". אורז הייתי מחבקו כאח-לי.

שאר יפוב: אני לא הייתי מתחשב בשום דבר במקרה שלו—אני הייתי מגרש אותו מן האגודה. במחזה שלו לא רק כל דבר סובייטי אלא אפילו סובורוב מוצג באור שלישי. אני מסכים בהחלט: שינער את חצנו מ"אגף הסרטן". הריפובליקה שלנו גאלה אדמות-בתולים ואדמות-זיבורית והיא הולכת מחזיל אל חזיל.

נוביצ'נקו: המכתב הכולל אותה פנייה בלתי-נסבלת נשלח לוועידה מעל לראשו של המועץ הרשמי. אני מסכים עם דבריו התקיפים של טווארדבסקי שעלינו לשלול החלטית התנהגות מסוג זה. אינני מסכים עם הדרישות העיקריות של המכתב: אי-אפשר להניח לכל דבר להידפס. כלום לא יהיה פירוש הדבר גם פירסומו של "משתה המנצחים"? באשר ל"אגף הסרטן" יש לי רגשות מסובכים. אינני ילד, יבוא זמני למות. אולי בחבלי-ייסורים דוגמת אלה של גיבורי סולז'ניצ'ין. אבל אז תהיה השאלה הגורלית: היא המצפון שלך? מה העתודות המוסריות שלך? אילו הצטמצם הרומן בדברים האלה, הייתי רואה צורך בפירסומו. אבל כאן באה ההתערבות השפלה בחיינו הספרותיים—תמונת-הקאריקטורה עם בתו של רוסאנוב, שאינה הולמת את המסורות הספרותיות שלנו. המשמעות הרעיונית והמדינית של הסוציאליזם המוסרי היא שלילת המארקסיזם-לניניזם. כל הדברים האלה אינם יכולים כלל להתקבל עלינו, על החברה שלנו ועל עמנו. אפילו היו נותנים לרומן הזה איזה מין צורה, לא היה זה רומן של ריאליזם סוציאליסטי אלא סתם יצירה בעלת-כשרון.

מארקוב: זה היה דיון בעל-ערך. (הדובר מציין שעת-הזה חוזר מפיכיריה, מקום שנאם המש פעמים לפני קהל-המונים). עלי לומר כי בשום מקום לא עורר שמו של סולז'ניצ'ין כל התרגשות מיוחדת. רק במקום אחד נמסר לי פתק. אני מבקש את סליחתכם, אבל בדיוק כך היה כתוב: "מתי סוף-סוף יחדל סולז'ניצ'ין זה [ככה!] מלהשליך שיקוצים על הספרות הסובייטית?" אנו מצפים לחשובה ברורה לגמרי מסולז'ניצ'ין על הלעז הבורגני; אנו מצפים לגילוי-הדעת שלו בעתונות. הוא חייב להגן על כבודו כסופר סובייטי. אשר להצהרתו ביחס ל"משתה המנצחים", הרי הסיר נטל מעל לבי. אני רואה את "אגף הסרטן" באותו אור כמו סורקוב. אחרי הכל, יש

לדבר איזה ערך שהוא על מעין מישור מעשי. אבל את הרקע החברתי והמדיני שבו איני יכול לקבל בשום-פנים. האשמים שלו נשארים אלמוניים. הודות לשיתוף-הפעולה המצוין שנוצר בין נובי מיר ובין אלקסנדר איסאייביץ אפשר לגמור את הסיפור הזה, גם אם יצריך עבודה רצינית מאד. אבל מובן שאי-אפשר יהיה להביאו לדפוס כיום. ובכן מה הלאה? [הרשוני להעלות איזו] עצה קונסטרוקטיבית: שיכין אלקסנדר איסאייביץ גילוי-דעת לעתונות מן הסוג שעליו דיברנו. זה יהיה דבר טוב מאד דווקא ערב הפגרה.⁸ אחר-כך אפשר יהיה לפרסם איזו הודעה מטעם המזכירות. עם כל זאת, עדיין אני רואה בו את חברנו. אבל, אלקסנדר איסאייביץ, הרי זו אשמתך ולא אשמתו של איש זולתך שאנחנו נמצאים במצב המסוכן הזה. אשר להצעות בנוגע לגירוש מן האגודה—בשים לב לתנאי החברות השוררים להלכה, אל לנו להיחפו יתר על המידה.

סול'ניצין: כמה פעמים כבר דיברתי היום נגד הדיון ב"משתה המנצחים", אבל יהיה עלי לעשות זאת שוב. בחשבון אחרון, יכול אני לגנות את כולכם על שאינכם דבקים בתורת-ההתפתחות, אם ברצינות אתם סבורים שבתקופה של עשרים שנה, ונוכח שינוי גמור בכל המסיבות, אין אדם משתנה. אבל שמעתי כאן גם דבר רציני עוד יותר: קורגנייצ'וק, בארוזדין ועוד מישהו העירו כי "הבריות קוראים את 'משתה המנצחים', כאילו מפיצים את המחזה הזה". אדבר עכשיו באטיות רבה; תירשם בדיוק כל מלה היוצאת מפי. אם מפיצים או מדפיסים את "משתה המנצחים" בקנה-מידה רחב, הרי אני מצהיר חגיגית כי מלוא האחריות רובצת על הארגון שבידו הטופס היחיד שנשאר—טופס שאיש לא קרא בו—והוא ניצל אותו ל"פירסום" המחזה בעודי בחיים ולמרות רצוני; הארגון הזה הוא המפיץ את המחזה! זה שנה וחצי אני מזהיר וחוזר ומזהיר שהדבר מסוכן מאד. אני מתאר לעצמי שאין כאן חדר-קריאה, שאדם מקבל את המחזה ולוקח אותו הביתה. אבל בבית יש בנים ובנות, ומגירות המכתבה לא תמיד הן נעולות. אני כבר השמעתי אזהרה, ואני חוזר ומשמיע אותה היום!

ועכשיו, באשר ל"אגף הסרטן", מותחים עלי בקורת בשל עצם השם [של הסיפור], שאומרים כי אינו עוסק במקרה רפואי אלא באיזה מין סמל. אני משיב שהסמל הזה באמת מזיק אם יכול לתפוס אותו רק אדם שהתנסה בעצמו בסרטן ובכל שלבי הגסיסה. העובדה היא שהנושא הוא בפירושו ובפועל-ממש הסרטן, [נושא] שמש-תמטים ממנו בספרות אלא שלנפגעים בו הוא מוכר ביותר מתוך נסיון יומיומי. הרי זה כולל את קרובים—ואפשר שבקרוב מישהו מתוך הנוכחים יוכנס לאגף של חולי-סרטן, ואז יבין איזה מין "סמל" הוא זה.

בהחלט אינני מבין מדוע מאשימים את "אגף הסרטן" שהוא אנטי-הומאניטרי. ההיפך הגמור הוא האמת—החיים מנצחים את המוות, העתיד מנצח את העבר. מעצם טבעי, הרי לולא כך היה הדבר לא הייתי ניגש לכתוב זאת. אבל אינני חושב שתפקיד הספרות, ביחס לחברה או ליחיד, הוא להסתיר את האמת או לרפך אותה. אני סבור דווקא שתפקיד הספרות הוא להגיד לבני-אדם את האמת-לאמתה כפי שהם מצפים

לה. יתר על כן, אין זה מתפקידו של הסופר ללמד זכות או לקטרג על אופן זה או אחר של חלוקת התוצר החברתי, או ללמד זכות או לקטרג על צורה זו או אחרת של הארגון השלטוני. תפקידו של הסופר הוא לבחור שאלות אוניברסליות ונצחיות יותר, [כגון] סודות לבו ומצפונו של האדם, העימות בין החיים והמוות, הנצחון על תוגת הרוח, החוקים בהיסטוריה של האנושות שנולדו בנבכי־קדומים ואשר יעברו מן העולם רק כשתחלל השמש מלתת אורה.

מטרידה אותי העובדה ש [כמה] חברים פשוט לא קראו בתשומת־לב קטעים מסוימים של הסיפור, ומתוך כך נוצרו אצלם רשמים בלתי־נכונים. למשל, "עשרים־ותשעה בוכים ואחד צוחק" היתה מימרה מקובלת במחנות שהיתה מכוונת לאדם מן הסוג שהיה מנסה לקפוץ לראש התור. קוסטוגלוטוב יוצא במימרה הזאת רק כדי שאפשר יהיה להכירו, זה הכל. ומכך מוציאים בני־אדם את המסקנה שהמשפט הזה מוסב כביכול על כל ברית־המועצות...

סורקוב הפתיע אותי. בתחילה לא יכולתי אפילו להבין מדוע הוא מדבר על מארקס. היכן נכנס מארקס לסיפור שלי? אלקסי אלקסנדרוביץ', אתה משורר, אדם בעל טעם אמנותי רגיש, ואף־על־פי־כן במקרה הזה הוליד אותך דמיוןך שולל. אתה לא תפסת את משמעותו של מעמד זה. שובין מצטט את דעותיו של בייקון ומשתמש במונחים שלו. הוא אומר "אלילי השוק", וקוסטוגלוטוב מנסה לצייר לעצמו כיכר־שוק ובמרכזו אליל אפור; שובין אומר "אלילי התיאטרון", וקוסטוגלוטוב מצייר בנפשו אליל בתוך תיאטרון—אבל זה אינו פועל, ולכן חייב זה להיות אליל בכיכר־תיאטרון. איך יכולת לצייר לעצמך שהדבר מכוון למוסקבה ולאנדרטה למארקס שעדיין לא נבנתה אפילו?...

החבר סורקוב אמר שרק שבועות אחדים לאחר שה"רקוויאם" [של אכמאטובה] הועבר מיד ליד נתפרסם בחוץ־לארץ. אם כן, "אגף הסרטן" (חלק א') מהלך ברבים זה למעלה משנה. וזה הדבר שמדאיג אותי, ומשום כך אני מאיץ בזכירות. עוד עצה אחת נתן לי החבר ריורינקוב—שאתכחש לריאליזם הרוסי. אני שם ידי על לבי ונשבע שלעולם לא אעשה זאת.

ריורינקוב: לא אמרתי שעליך להתכחש לריאליזם הרוסי אלא בעצם [שעליך להתכחש] לתפקידך כפי שהוא מתפרש במערב.

סולז'ניצ'ין: ועכשיו בנוגע להצעתו של קונסטנטין אלקסנדרוביץ'. ובכן, מובן שאינני מקדם אותה בברכה. הפירסום הוא בדיוק הדבר שאני משתדל בלי רתיעה להשיגו. זמן רב למדי הסתרנו דברים—שבענו את הסתרת נאומינו וכתבי־היד שלנו מאחרי שבעה מנעולים. והנה, כבר היה לנו דיון [קודם] ב"אגף הסרטן". מדור הפרוזה החליט לשלוח רישום של הדיון למערכות מעוניינות. לא דובים ולא יער! הסתירו אותו; בקושי הסכימו לתת העתק לי, המחבר. אשר לרישום של היום, קונסטנטין אלקסנדרוביץ', האם מותר לי לקוות לקבל העתק? קונסטנטין אלקסנדרוביץ', שאל: "מה תועלת תצמח מזה שידפיסו את מחאותיך?" לפי הערכתי הרי זה ברור: תועלת תצמח לספרות הסובייטית. אף־על־פי־כן מוזר הדבר שקונסטנטין

אלקסנדרוביץ' אומר שעלי למצוא פתרון למצב. אני כפות בידי וברגלי ופי סתום— איך עלי למצוא פתרון למצב? נדמה לי שיהיה זה ענין קל יותר בשביל אגודת-הסופרים האדירה. כל שורה שכתבתי נגנזה, בעוד העתונות כולה בידיה של האגודה. ועם זאת, אינני מבין ואינני תופס מדוע לא קראו את מכתבי בוועידה. קונסטנטין אלקסנדרוביץ' מציע שינוהל המאבק לא נגד הסיבות אלא דווקא נגד התוצאות ונגד הסופה שקמה במערב מסיבב למכתבי. רצונך שאפרסם הכחשה— של מה, בעצם? אינני יכול למסור שום גילוי-דעת בנוגע למכתב שלא פורסם. החשוב ביותר הוא שמכתבי מכיל חלק כללי וחלק אישי. האם עלי להתכחש לחלק הכללי? אם כן, העובדה היא שדעתי עדיין כמו שהיתה אז, ואינני חוזר בי אפילו ממלה אחת. אחרי הכל, במה המכתב עוסק?

קולות: בצנזורה.

סול ז'ניצין: לא הבינותם מאומה אם אתם סבורים שהוא עוסק בצנזורה. המכתב הזה עוסק בגורלה של ספרותנו הגדולה, שפעם כבשה ושבתה את העולם אלא שכיום קיפחה את מעמדה. במערב אומרים: הרומן [הרוסי] מת, ואנו מעווים העוויות ונושאים נאומים לאמור שלא מת. אבל במקום להשמיע נאומים ראוי לנו שנפרסם רומנים—רומנים שלנכחם ימצמו בעיניהם כמו למראה אור מזהיר, ואז ימות "הרומן החדש" ואז ייעלמו ה"ניאור-אוואנגארדיסטים". אין לי שום כוונה להתכחש לחלק הפללי של מכתבי. אם כן, האם עלי להצהיר ששמונה הנקודות בחלק האישי של מכתבי הן עוול שקר? אבל כולן צודקות. האם עלי לומר שאחדות מן הנקודות [שכנגדן מחיתין] סולקו או תוקנו? אבל אף אחת מהן לא סולקה ולא תוקנה. ובכן, מה אני יכול להצהיר? לא, עליכם החובה לפלס לפחות משעול צר לגילוי-דעת שכזה: ראשית, פרסמו את מכתבי, פרסמו את ההודעה של האגודה בנוגע למכתב, ופרשו איזה משמונה הנקודות מתקנים עכשיו. אר-אז אוכל לפרסם את גילוי-הדעת שלי, בחפץ-לב, אם תרצו, תוכלו לפרסם גם את גילוי-הדעת שלי היום בנוגע ל"משתה המנצחים", אף-על-פי שאינני מבין לא את הדיון במחזות גנובים ולא את הכחשתם של מכתבים שלא פורסמו. ב-12 ביוני, כאן במוזכרות, הובטח לי שההודעה תפורסם ללא תנאי, ואף-על-פי-כן כיום מעמידים תנאים. מה נשתנה [במצב]? ספרי "איואן דניסוביץ'" נאסר. מפיצים נגדי דיבות חדשות-לבקרים. אתם יכולים להכחיש אותן, אבל אני אינני יכול. נחמתי היחידה היא שלעולם לא אקבל התקפת-לב מן הלעז הזה מפני שחושלתי במחנות הסטאליניסטיים. פדיון: לא, אין זה הסדר הנאות, אתה צריך לפרסם את גילוי-הדעת הפומבי הראשון. מאחר שקיבלת חוות-דעת חיוביות כה רבות על כשרונך ועל סגנונך, הרי תמצא את הצורה הנאותה, אתה יכול לעשות זאת. הרעיון שלך, שאנחנו נפעל תחילה ואחר-כך אתה, אין לו בסיס הגיוני.

טווארדובסקי: והאם אגב כך יפורסם המכתב עצמו?

פדיון: לא, את המכתב צריך היה לפרסם מיד. עכשיו שארצות-חוץ אכפו זאת עלינו, למה לנו לפרסמו?

סולז'ניצין: מוטב באיחור מאשר לעולם לא. אם כך, לא ישתנה דבר ביחס לשמונה הנקודות שלי?

פדין: זאת נברר אחר-כך.

סולז'ניצין: ובכן, אני כבר עניתי ואני מקווה שהכל נרשם בדייקנות.

סורקוב: עליך להודיע אם אתה מסתלק מתפקידך כמנהיג האופוזיציה המדינית בארצנו—התפקיד שמיחסים לך במערב.

סולז'ניצין: אלקסיי אלקסנדרוביץ', באמת תוקף אותי גועל לשמע דבר כזה—ודווקא מפידך אתה: אמן של מלים ומנהיג של האופוזיציה המדינית? איך הדברים

האלה עולים בקנה אחד?

באות כמה הצהרות קצרות, בתביעה שיקבל סולז'ניצין מה שאמר פדין.

קולות: ובכן, מה אתה אומר?

סולז'ניצין: אני חוזר ואומר שאין ביכלתי למסור גילוי-דעת שכזה. הואיל והקורא הסובייטי לא יהיה לו כל מושג במה הדברים אמורים בכלל.

הערות

1. רומן מאת אלכסנדר בק אושר תחילה לפירסום, כפי שנמסר, ואחרי-כן נפסל לפירסום בחוברת מאי 1968 של נובי מיר.
2. ארבעה שירים בפרוזה מאת סולז'ניצין נתפרסמו בניולידר (ניו-יורק) ב"18 בינואר 1965.
3. פילוסוף מן המאה ה"ז. שהועלה על המוקד על-פי צו האינקוויזיציה בעבור שעירער על מספר דוגמות כנסייתיות, ובכללן התפיסה של יקום גיאוצנטרי.
4. תרגום אנגלי הופיע ב"אנקאונטר" (לונדון), במאי 1963.
5. הטור של גורקי, "מחשבות קודם-זמנן", שהופיע בעתון נובאיה ז'יון (פטרובגראד) במשך 18-1917, ביקר את המהפכה כ"מוקדמת" והזהיר שמדיניותו של לנין עלולה להביא לידי שיבה ל"ברבריות" ו"עריצות מזרחית". גם סרגייב-צנסקי הביע תחילה חששות בנוגע למהפכה, אף כי ברבות הימים כתב באופטימיות גוברת והולכת על התקפה הסובייטית.
6. השיר הוקדש לזכר קרבנותיו של סטאלין; הוא הופיע בברית-המועצות בצורה מצונזרת ביותר.
7. זכרונות הגנרל גורבאטוב הופיעו באנגלית בשם "שנות חיי", ניו-יורק, נורטון, 1967.
8. הדברים מכוזנים ליובל ה-50 למהפכת-אוקטובר.

ניקולאי קאראגוז'ין: שני סיפורים על סטאלין

קסמו של סטאלין

היה הדבר לפני זמן רב, שנים קודם המלחמה, כשהיה סטאלין בתפארתו. אי-אפשר היה להפריד בין המלים "סטאלין" ו"גדול". "סטאלין" בלי "גדול"? היה הדבר ממש כאילו התהלכת בלי מכנסיים—אותה מידה של חוסר-נימוס.

אמת, האינטליגנציה בוססה בכבודת לכאן ולכאן, בנסיון להציל את פירסומה האינטלקטואלי. את פירסומה ההיסטורי. שתמורתו שולמה בדם הדיקאבריסיטים.

אבל מדוע מזלנו ביש כל-כך? אבותינו—יורשיו של ראדישצ'ב—השכילו אי-כחה להציל את כבודם. אך אנחנו? מדוע חייבים אנחנו לגחול חרפה ובוז, מדוע לא אירע הדבר מוקדם יותר, מאוחר יותר, לא לאיזה דור אחר אלא לנו? מה יאמרו יורשינו שלנו?

בושה! התרפסות, ליחוד-פנפה, "כניעה לאדון!" גועל-נפש! כלום יש איזה מקום להשוואה להווה? שיקוצים, שיקוצים, שיקוצים, כך היינו תמיד וכך נהיה תמיד. איך נוכל להביט בעיני ילדינו? הוי, עינינו חסרות-הבושה! הוי, משרתי-חצר שפמותנו!

נבואת-לב עמומה לסיכסוך בין אבות ובנים לעתיד-לבוא.

הרפש עבר על גדותיו, האינטליגנציה בוססה בה—רטנה וסיפרה בדיחות על העריץ. "שמע, חבר ראדק, מספרים לי שאתה ממציא עלי סיפורי-מעשיות. חדל מזה, בבקשה: אתה יודע שאני מנהיג גדול".

"אני לא המצאתי שום בדיחות".

הצעירה היתה אינטלקטואלית תורשתית טיפוסית. על קירות חדרה, בין ציורי לנינגראד בצבעי-מים של אוסטרומובה-לבדייבה, תלויים היו תצלומים טובים של שני קציני-צי: שמ'ט, ואבא שלה.

הצעירה היתה אמנית—באלרינה.

בדומה לחבריה-לגורל—שהדיכוי השפילם וזגות אינטלקטואלית השביעתם חרפה—כך מצאה גם היא ניחומים בקמצה אגרופים בכיסה.

לבוז לה?

יש ימים שבהם הצללים מסתמנים בחדות על-פני האדמה—כמו תחום שהתווה חוט-משיחה מתוח של נגר. עד כאן, תחום של אור; מכאן, תחום החשיכה.

האמנית עדיין היתה על צד האור.

אין כל צורך לבוז לה.

סטאלין אהב לערוך קבלות-פנים מפוארות בקרמל. לפעמים פסנתרנים, לפעמים סטאקאנובאים, לפעמים אלופי-קציר, לפעמים רבי-אמנים. הבאלרינה נקלעה לאחת מקבלות-הפנים ההן.

בשובה ממוסקבה שונתה תכלית-שינוי. אי-אפשר היה להכירה. משהו קרה שם, משהו רציני. אור חדש האיר בנשמתה. אי-אפשר היה לדעת אם זה אורו הבהיר של יום או אור אחר מאוים יותר, אבל אור חדש נשקף ויקד מפניה הפחושים, וניצנוץ של פלדה היה בעיניה השותקות.

איש לא העז לומר מלה של דופי על סטאלין. היתה בה תחושה של עליונות. משל כאילו היתה לה אמונה חדשה, מסירות-נפש חדשה, סוד שאין הנבערים חושדים בקיומו—ולפניה נגלה. הוי, כמה בזה לנבערים!

"מדוע אתם מדברים כך אם לא ראיתם אותו מעולם? אני ראיתי אותו, ממש כמו שאני רואה אתכם."

"ומה בכך, יקאטרינה דימיטרבנה היקרה?"

"הנה כך. אילו הכרתם אותו מקרוב ממש... אתם אינכם יודעים, אבל אתם מדברים!"

"מה יש לדעת, קאטיה? כלום אין זה אותו דבר—מרחוק או מקרוב ממש? הוא איננו אנדרטה, את יודעת, אלא אישיות מדינית."

"הרבה אתם מבינים בפוליטיקה! האם דיברתם פעם עם סטאלין? אני כן!"

"את דיברת עם סטאלין?"

"כן, דיברתי. ממש כמו שאני מדברת אתכם עכשיו!" ובבוז שלא יובע במלים הביטה האמנית באנשי-שיחה, כשהיא מודדת כמדומה את המרחק המבדיל בין אותם פחותי-ערך לבין תועפות-הווי שזכתה לראותן, למולה.

"על מה דיברת אתו, יקאטרינה דימיטרבנה?"

"הה, כלום אפשר לבטא זאת במלים? זה היה פשוט נס."

"אבל קאטינקא, מדוע אין לבטא זאת במלים? זה דבר שאי-אפשר להבינו."

"יש דברים שאי-אפשר להבינם. צריך לראות, להרגיש, לשמוע את הטעמות קולו. לא, אינכם יכולים לתאר לעצמכם איזה אדם נבון הוא! וכמה הוא שופע אהבה! הוא פשוט... אבי, לכל העם... אבי!"

לשמע הדברים האלה נשמעו קריאות הוי ואהה; רגשי העדנה, הכרת-הטובה והאהבה המציפים את לבה של האשה היו גלויים לעין למדי, אבל המובן והתוכן של השיחה שתוללה תהפוכה כזאת בלב הבאלרינה עדיין היו סתומים כבתחילה.

וכאשר שככה מעט סערת ההתלהבות שניצתה בה, ושוב היתה האמנית מסוגלת לדבר דברים על אופניהם, בא הסבר.

בעיצומו של המשתה בקרמל החל המנהיג להתהלך בין השלחנות. הוא שהה דקה אחת בחברת כמה מן הקרואים; על-פני אחרים עבר כשהוא מחייך במאור-פנים. הבאלרינה היתה בת-מזל. הוא נעצר ליד כיסאה. אפשר שהיה עלול להמשיך בדרכו, אבל מישהו הודרו והואיל לומר לו את שמה. סטאלין הושיט ידו ואמר שלום.

"שלום, חבר סטאלין!" אמרה האשה במבוכת-נפש גדולה: סמוך על-ידה עמד האישי

העושה היסטוריה, האיש האגדי, האיש שעליו שרים ומחברים מנגינות, האיש הנעלם והמפורסם, הנסתר והגלוי לכל עין, האיש המעורר פחד ואהבה, כבוד ושנאה, האיש שעליו קראה בספרים ואשר אותו שמעה בכל יום ויום בראדיו, האיש שעליו הלכה רכיל.

"שלום, יוסף ויסארינוביץ'!" אמרה, בלי שתסלק את ידו מתוך ידה.

סטאלין היה צריך להתאמץ. משחילץ את ידו העיף עין בדמותה של הבאלרינה, הירהר רגע ואמר, "מדוע את רזה כל-כך?"

"אינני יודעת", לחשה האשה, נבוכה, מבולבלת, וכבר מאוהבת.

"אהה, רע מאד!" ניענע סטאלין בראשו. "צריך לאכול יותר", סיכם המנהיג הגדול, והמשיך בדרכו אל הקרואים האחרים.

זה היה הכל. כל השיחה כולה. אך די היה בדבר בשבילה, האיש חצה את קו הגר, ברור על-פני האדמה.

גדול קסמו של שלטון.

חיובו של סטאלין

הוא הצטרף לשיחה לפתע, אבל דומה היה כאילו מצפים היו לו. הוא הפסיק את דיבורם של האחרים, ואי-אפשר היה לעצור בו. שיחו היה קל ושוטף, כמספר לפי תומו. אכן, אולי היה זה סיפור. ואולי נהג ערמומיות, אולי תמימות.

"כיום אומרים על סטאלין הרבה דברים שאינם שייכים לענין, דברים רעים. אין זה הוגן. איש לא יחלוק על כך שהוא היה אכזר, לפעמים כמו חייט-טרף, אבל עם אנשינו אתה חייב להיות כך שאם לא כן אתה אבוד. ואף-על-פי-כן היה בו משהו תמים ואנושי. לא לחינם אהבו אותו. ואין זה סוד שאהבו אותו עד כדי סגידה.

"פוסקרבישב היה אדם קרוב אליו מאד. התואר שלו, כמין מזכיר ראשי, היה 'מזכיר פרטי'. זכויות נכבדות היו לו ויכול היה לראות את סטאלין בכל עת ובכל שעה בלי ליטול רשות. המנהיג, שהיה בעל עין חושדת וחוששת, לא היו לו שום ספקות ביחס לפוסקרבישב והוא נתן בו אמון גמור, בלי לפשפש במעשיו.

"לפעמים היה סטאלין נותן לו פיסת-נייר, אולי נייר קמוט מתדר-הרחצה, ועל הנייר שמות. לפעמים משורבטים בעפרון, לפעמים בדי; שני שמות, שלושה, אולי תריסר. וסטאלין היה מוסיף את המלים הקטנות, 'לטיפול'. פוסקרבישב ידע שאת הרשימה צריך להביא אל יז'וב, או אחרי שטיפלו ביז'וב, אל בריה. המזכיר הפרטי היה צוחק ודאי אילו נשאר מי מהיצורים העלובים הללו בארצות-החיים לאחר ש'טיפלו' בו.

"לעתים כה קרובות קרה הדבר, וכה הורגל בכך פוסקרבישב, עד ששוב לא היה סקרן לדעת מה השמות שניתנו לו. כשהיה קורא לפעמים את הרשימה—וכי במה נחשב הדבר? הוא היה קשור אל סטאלין בעקשנות יותר מאשר אל כל אדם זולתו

עלי-אדמות. כל השאר לא היו אלא עשבי-פרא בערוגת-פרחים, שהגנו הגדול חייב לנפשם ללא לאות.

"ובכל-זאת, פעם אחת נכשל פוסקרבישב וכמעט סטה מן הקו הכללי בו דבק במרי-רות כה רבה כל ימי-חייו—שמא נאמר במסירות-נפש כל-כך ?

"יום אחד קיבל פיסת-נייר, יצא את המשרד, כשהוא מחווה קידה בצאתו, ובצעדים מאוששים פנה ללכת אל בריה, או אולי אל י'ז'ב, אינני זוכר בדיוק. ממש על סף הדלת המאוימת נתן מבט בוהה בנייר, ואחר התנוודד על עקביו. הוא, פוסקרבישב, איש בעל-זכויות ומהימן כמוהו, נרתע ליד דלתו של בריה ונסוב לאחור.

"הרשימה לא היתה ארוכה, אך היה בה השם 'פוסקרבישב'.

"אשתו!

"לא, לא האור המנחה אותו—סטאלין! אשתו הרי היתה חלק מנשמתו הנכבד, אי-אפשר שאותה יקחו! מי-יודע, לולא היא, לולא אהבתה שאינה יודעת מצרים, התמפרתה בזרועותיו, המשפכת את כאבו, סלחנותה האמהית—לולא אלו אפשר מאד שהיה תולה את עצמו בלילה אפל אחד...

"בפחד נסוג פוסקרבישב מן הדלת הדוממה-כמוות ושב אצל סטאלין.

"בפתח צנח-נפל אפיים—על הרצפה המכוסה שטיחים. בהתייפח זחל וזחל אל מנהיגו, בזחילה עבר את הפסיעות המרובות, תפס את מגפו של סטאלין בידי הרועדות, לחצו אל פניו. מחמת הלחות הצורבת הועם זיוו של המגף המצוחצח-למשעי.

"'רחם!' שמע סטאלין בין גניחה לגניחה, אבל החריש, פוסקרבישב נשק את המגף, כמו שנשק לאשתו בימי-נעוריו בלהט תשוקתו... לבסוף התרומם מן השטיח, ובלק שיעו לשאת עיניו אל האדון פסע לאחור, שחוח, אל הדלת.

"אבל סטאלין לא זו משתיקתו.

"אמרה עממית הפציעה במוחו הנואש, הקפוא של פוסקרבישב, והציתה בו תקוה קלושה ששתיקה כמוה כהודאה. הוא מחק את שם אשתו מן הרשימה. את האחרים הניח לבריה—לטיפול.

"ושוב היה משמש לפני סטאלין, מנהל את ענייני הממלכה הסבוכים.

"סטאלין לא זו משתיקתו.

"אבל ביום השלישי, כשסיים את הדין-וחשבון שלו, כשהיה פוסקרבישב מתכוונן לעזוב את המשרד, עצר בו סטאלין ומילמל בחיוך רך, מסתורי: 'אבל אתה יודע שאמרת לי שהדבר הוא לטיפול'.

"וכך הוצרך פוסקרבישב לכתוב בעצם ידו את שם אשתו על פיסת-נייר ולשלחה ועד-מהרה, כדת-וכדין, הופיעו הללו—הקצינים חסרי-הפרצוף—ולקחה עמהם.

"והחיים נמשכו במסלולם; לא פסקו. עבודה רבה צריך היה לעשות למען המנהיג הגדול. פוסקרבישב אהב את מלאכתו ודבר לא נאמר ביניהם על המעשה שאין לו תקנה. המזכיר הפרטי לא השתנה אף כמלוא גימה, כשם שכלב טוב אינו משתנה רק על שום שאדוניו מכה אותו בשל דבר זה או אחר. הם חיו, אפשר לומר, בהרמונית גמורה. האדון היטיב לדעת יותר מכל.

"הראשון שהפר את השתיקה היה סטאלין.

"פישפשנו קצת במעשיך, חבר פוסקרבישב. לך הביתה, אשתך מחכה לך.
 "לבו של פוסקרבישב ניתר משמחה, ובלי דעת את נפשו חש-אץ הביתה. "עוד מן
 הפרוודור החיצון יכול לשמוע קולות מוזיקה, השיר החביב עליו מנוגן בפסנתר.
 האם ריפאו אותה? תמה פוסקרבישב. (בשנה האחרונה לא ניגנה אשתו כלל; אצבעור-
 תיה החלו להצטפד). פירוש הדבר שמצאו תרופה! היררה, ונחשול חם של אושר
 הציפו. הו, סטאלין!

"בחדרו היתה אשתו יושבת וגבה אל הדלת. בשמלה חדשה, בתסרוקת חדשה. ושערה
 היה שחור. האם מרטו הספרים הפיקחים הללו את שערות השיבה?
 "היא נסובה וקמה על רגליה. פוסקרבישב קפא על עמדו. לא היתה זו אשתו כלל!
 היא היתה צעירה, עינייה שחורות ונפחדות, גיזרתה דקה—בחורה שיפיה אינו יופי
 רוסי, פרח-אלפים.

"איך הגעת לכאן?" שאל פוסקרבישב כאיש נדהם. "היכן אשתי?"
 "אבל אני אשתך!" קראה הנערה וכרכה זרועותיה על צווארו, מרעידה כעלה-עשב
 ומתפוגגת בדמעות.

"לא", סיים המספר, "יגידו על סטאלין מה שיגידו, הוא היה אדם עמוק, אדם שמוחו
 בקדקדו. הוא לקח אותנו האיכרים בידיים, מי יוכל להכחיש זאת?"

בוריס סלוצקי: שני שירים

כולנו הילכנו בצל האלוה
בצל האלוה, ממש עד לנגוע...

על המאוזוליאום עת עמד,
חזק ומרושע יותר היה,
חכם יותר ממנו, מן ההוא,
הוא אשר נקרא שמו יהוה,
הוא אשר אותו כילה,
הכפיש, ערף עדי-פחם,
ואחר-כך מתוך התהום שלה
ופינת-גג נתן לו ושולחן.

כולנו הילכנו בצל האלוה
בצל האלוה, ממש עד לנגוע...

אני הלכתי פעם באררט.
האלוה בחמש מכוניות שעט.
כמעט מגובנה מחרדה—
במעיליה, אפורים כעכברים—
עמו שם האזכראנה רעדה.
מאוחר היה וגם מוקדם.
האפיר. הבוקר אז האיר.
והאלוה, אכזר וגם חכם, הישיר
מבט אשר הכל יפתור
ועין אשר כל תחדור...

כולנו הילכנו בצל האלוה
אפילו בצדו עמדנו, עד לנגוע.

1

היהודים אינם זורעים קוצרים.
 היהודים בחנויות מוכרים.
 היהודים לפני הכל הם מקריחים.
 היהודים יותר גונבים ומבריחים.

היהודים הם בני־אדם רעים.
 היהודים הם חיילים גרועים:
 איואן לוחם בעוז בחפירה,
 אברם בקופרטיב מוכר סחורה.

אני כל זאת שמעתי מילדות
 ועוד מעט אזקינה, שהדי,
 ובאשר אלך מנוס לי אין ופדות
 מצעקת "היהודים, היהודים!"

לא מכרתי לא סחרתי מעולם,
 בגניבה יד לא שלחתי מעודי,
 אך תמיד אשא כנגע־מחלה,
 את הגזע הארור היהודי.

את גופי החטיאו כדורים,
 למען ייאמר בלא־כזב:
 "היהודים כולם חיים חוזרים!
 היהודים אינם נופלים בקרב!"

2

ואנו היהודים שפר חלקנו.
 בלי דגל רמייה, בלי הולכת־שולל,
 הרשע בלי מסווה זחל עלינו,
 בטוב ובמועיל לא התימר בכלל.

עוד לא התחילו ויכוחים, ידענו,
 בארץ החוגגת־אטומה,
 אבל אנחנו, מוצמדים אל החומה,
 נקודת־משען הן בה מצאנו.

(מרוסית: יעקב שרת)

יבגניה ס. גינזבורג: הנתִיב התלול

אין טיפש כחכמים

חותנתי, אַבדוּטיה ואסילייבנה אַקסיוֹנובה, איכרית פשוטה ונבערת שנולדה בימי הצמיחות*, היתה לה נימה עמוקה של פילוסופיה בנשמתה, וסגולה מופלאה להגיע עד שורשם של דברים. מדברת היתה בנעימה המזמרת של הדרום ומרבה להשתמש במשלים ומימרות. בדומה לשלמה המלך שהיה אומר ברגע משבר "מה שהיה כבר הוא", כך גם היתה סבתא נוהגת לומר, בשמעה על איזה מאורע יוצא־מגדר־הרגיל: "כן, זה כבר קרה..."

זכור לי כמה נדהמנו כאשר, בהיותנו מסובים כולנו אל השולחן, אמרה על רציחתו של קירוב:

"זה כבר קרה, יודעים אתם".

"מה זאת אומרת?"

"פשוט, קרה. הרגו את הצאר, לא כן?" (מתכוונת היתה, בבקשה מפם, לרציחתו של אלכסנדר השני). "כמובן, הייתי אז נערה צעירה. הפעם נראה כאילו לא פגעו באיש הנכון. הרי סטאלין הוא הצאר עכשיו, ובכן למה לירות בקירוב? הו טוב, נראה מה יקרה..."

לפרטי־פרטים זכור לי יום ה־1 בספטמבר 1935, כאשר, לאחר שפיטרוני ממשרת ההוראה שלי, הסתגרתי בחדרי וייסורי־טנטלוס עברוני. כל ימי־חיי הייתי תלמידה או מורה, והיום הראשון לשנת־הלימודים תמיד היה חשוב לי אף יותר מראש־השנה. וכאן ישבתי לי לבדי, אי־חפץ־בי, בעוד מן הרחוב עולים הקולות המזכירים של בתי־ספר ואוניברסיטאות הניעזרים שוב לחיים ככלות הקיץ. קאזאן, עיר סטו־דנטים, היתה רוחשת פעילות. אך אני לעולם לא אעבור עוד בכניסת־העמודים של האוניברסיטה שלי.

סבתא היתה מדשדשת ברגליה בקול שאון וגונחת מנהמת־לבה ליד הדלת. אבל אותו רגע לא הייתי מסוגלת לראות איש, אף לא את הילדים. יחידה הייתי לנפשי ממש כרובינזון קרוזו.

כך ישבתי עד לשעת הסעודה כאשר נשמע צילצול רם בדלת, ואני שמעתי את קולה של סבתא רהט ואומר:

"זה בשבילך, ז'ניה, צאי רגע..."

בפתח עמד נער-שליח שמעולם לא ראייתו לפני כן. הוא מסר לי צרור של פרחי-סתיו נוגים, אסטרות, ובו פתק שעליו כמה מלים של חיבה מתלמידי בשנה שעברה.

דבר זה כבד היה עלי משוא, ועוד בטרם יסתלק הנער רצתי בגניחות-בכי עזות, עד שהייתי מצווחת ומלילת כאיפריה, וחישי-מהר התלוותה אלי סבתא, עונה אחרי וחוזרת ואומרת: "מסכנה שלי, יקירת, ציפור קטנה ומסכנה שלי".

אחר פסקה לפתע, בעלה את הדלת ולחשה: "חבורה של פוחזים, הסטודנטים הללו, יחטיפו להם בעד הפרחים... ז'ניה יקירת, יש לי משהו לומר לך—ואת השיבי לי אף-על-פי שאני זקנה ונבערת... מלפודת טומנים לך, ז'ניה, רשת אורגים סביבך... ואת צריכה לברוח, חמדתי, לברוח מהר כמה שתוכלי לפני שיתפסו אותך וימלקו את ראשך... רחוק מן העין רחוק מן הלב, אומרים. ככל שמתרחקים כך מוטב... ועכשיו, מדוע לא נשלח אותך לפוקרובסקויה, לכפר הישן שלנו?"

עדיין הייתי מתיפחת ובתחילה לא יכולתי לתפוס מה כוונתה.

"יודעת את, אנשים משכילים נחוצים מאד במקום כזה. והרי הבית שלנו עומד שם ריק, מוגף בקרשים, ובגן יש חמישה-עשר עצי-תפוח".

עכשיו הייתי מקשיבה. "אבל איך אני יכולה, סבתא? איך אני יכולה לעזוב את הכל—את הילדים, את העבודה שלי?"

"טוב, את העבודה שלך ממילא לקחו ממך, ולילדים לא יקרה אצלנו שום אסון".

"אבל אני קומוניסטית, אני מחויבת להוכיח למפלגה שאני חפה מפשע, אינני יכולה לברוח ולהתחבא מפניה!"

"אל תדברי בקול רם כל-כך, ז'ניה חמדתי, ואל תתרגזי עלי. אינני אשה זרה. למי תוכיחי שאת חפה-מפשע? אלוהים והצאר רחוקים מאד, כך היו אומרים פעם, וזה לא השתנה".

"לא, סבתא, הרפי. אני מוכרחה להוכיח זאת, ויעבור עלי מה. אני אסע למוסקבה, אני אֶלְחֵם".

"הוי ז'ניה, ז'ניה! הרבה מוח יש לך אבל שכל אין לך בכלל. אומרים שאין טיפש כחכמים".

כאשר סיפרתי לבעלי מה העצה שיעצה לי אמו, רק חייך כמעביר-על-מידותיו. ודאי, היא היתה בת-איכרים פשוטה, ואנחנו המחזיקים באמת העליונה!

לימים, כשנסעתי למוסקבה לשטוח עצומותי לפני ועדת-הבקורת, פגשתי בחבר אחד שהציע תכנית דומה מאד לזו של סבתא.

בימים ההם אפשר היה לפגוש בהרבה קומוניסטים, קרבנות ראשונים לצייד-המכש-פות, בבנין של הוועדה ברחוב אילינגה; שם, בתור ליד משרד החוקר המפלגתי, נתקלתי בדיקוביצקי, רופא ממוצא צועני שהפרתו משחר-נעוריו. הוא סיפר לי על הסתבכותו שלו ב"רשת השטן"; גם הוא גילה סימנים של "חוסר דריכות", של "רקבון הליברליזם", של "הידרדרות אובייקטיבית" וכל השאר.

"שמעי, זיניה", אמר, "שינינו באותה סירה, ומסתבר שכל ברכה לא תצמח לנו כאן. עלינו לחשוב על משהו אחר. והנה, מה היית אומרת אילו שרתי לך את השיר העממי, 'לדרך, ידידי, לדרך, נתלווה לפוחחים הצוענים באהלים'?"

בעיניו, שהלובן שבהן הכחיל כמעט, נוצצה החציפות משפכר-הימים.

"אני שמחה שעדיין אתה יכול להתלוצץ!"

"אבל אני מדבר ברצינות גמורה. שמעי, אני צועני במוצאי, ואת בקלות היית יכולה להיחשב צועניה. ובכן, מדוע לא ניעלם פשוט מן המחזור לזמן-מה? אף מלה לשום איש, אפילו לא למשפחות שלנו. או שתוכל להופיע מודעה במסגרת שחורה בעתון—פ. ו. אקסיונב מודיע כי זוגתו האהובה נפטרה בלא-עת, וכו' וכו'. אני מתערב אתך שביילין שלך יהיה מוכרח לסגור את התיק שלו, אם ירצה ואם לא ירצה. ואת ואני נצטרף לאיזה מחנה של צוענים ונשוטט לנו שנה-שנתיים ונראה את העולם עד שיחלוף כל זה. מה דעתך?"

גם הצעה זו נראתה לי מופרכת וחסרת-אחריות, אולם למעשה היתה נבונה ומחופמת. כאשר השקפתי עליה ממרחק של שנים אחדות, תפסתי לתדהמתי שרבים מילטו את נפשם בצורה זו ממש אחדים על-ידי שהסתלקו לאיזה גלילות נידחים, ואקווי-טיים בומנו, כמו קאזאכסתן או המזרח-הרחוק-הסובייטי. עורך העתון של קאזאן, קונויצוב, שבגליון-האישום שלו עתיד היה להופיע כמי שהשתייך לאותה "קבוצת מחתרת", הוא, למשל, נעלם במדבריות קאזאכסתן ולא נאסר כלל מפני שאבדו עקבותיו ולבסוף חדלו מלחפשו. לימים אפילו נתפרסמו תרגומים שלו למזמורי-תהילה קאזאכיים ל"סטאלין הגדול" ול"אבא יז'וב" בפראבריה!

היו אנשים שדאגו "לאבד" את פנקס-המפלגה שלהם, ולאחר שגורשו בשל כך עקרו לאיזו עיירה או כפר אחר. נשים רבות הודרו להתעבר מתוך תקוה תמימה שדבר זה יציל אותן מן הזרוע הנוקמת של משפט יז'וב ובריקה, אבל אותן עלובות טעו טעות גסה בחשבון ורק הוסיפו על מספרם של יתומים חסרי קורת-גג.

הבריות היו מחפשים כל מוצא אפשרי, ואחדים מאלה שאצלם היו השכל הישר והכופר לראות ולחשוב בכוחות עצמם שקולים כנגד השפעותיו של חינוך דימגוגי וכנגד הפוח המיסטי כמעט של סיסמות אמנם ברוח.

אשר לי, ביושר חייבת אני להודות כי, מכל אמצעי-ההתגוננות האפשריים שיכולתי לבחור לי, לא היה גם אחד מופרך יותר מאמרי-התום המשולהבים ומהצהרות-הנאמנות שהשמעתי לריק באזני ציניקנים או ביורוקרטים שהתבלבלו מחמת המאורעות הדמיוניים של אותם וחרדו לעורם-הם. הדין היה עם סבתא. אינני יודעת כמה "חכמה" הייתי, אבל טיפשותי ודאי שהיתה עוברת כל גבול.

כל הקומינטרן

הסוהרת מגעה אותי מלחזור אל התא יחד עם האחרות :

"חפני".

לאחר שהכניסותן ונעלה עליהן (אני אפילו לא נפרדתי מניושיק) הוליתכני הלאה בפרודור והצביעה על דלת פתוחה :

"כאן פנימה".

התא, בדיוק כמו זה שבו ביליתי את הלילה, היה ריק ; הנשים היו בחדר-הרחצה. הסוהרת הראתה לי את מיטתי. היא היתה סמוכה לדלת ולכן סמוכה לדלי הצואה. אבל פרט לכך, היו פני הדברים לרוחי. השמש האירה בעמום מבעד לשימשה עשוית-הכפור. היו שלושים-ושש מיטות, כולן עשויות למשעי, אבל המדהים שבדבר-ממש לא יכולתי להאמין למראה-עיני-היה זה שעל כל מיטה מונח היה ספר. חשתי חולשת-דעת מרוב שמחה. ספרים יקרים, נחמדים שלא ראיתי זה חצי שנה כמעט-חצי שנה כמעט בלי מראה וריח של דף מודפס נטלתי אחד ביד-היה זה "המנהרה" לקלרמן בגרמנית. הספר הבא היה כרך של סטיפן צוייג, אף הוא בגרמנית. והיו אנאטול פראנס בצרפתית ודיקנס באנגלית. נראה היה בעליל שכל הספרים זרים. הבטתי בבגדים המעטים הפזורים על המיטות. אף כי קמוטים היו וממורטטים, עדיין נשתמר בהם משהו מאווירה של חוץ-לארץ.

המפתח טובב ושלושים-וחמש נשים נכנסו בסך בזימוזם של שיחה חרישית בלשונות שונות. מיד הקיפוני, פניהן מפיקים ידידות והן מטיות בי שאלות בצרפתית, בגרמנית וברוסית רצוצה. מי אני ? כמה זמן בבית-הסוהר ? מה החדשות מבחוץ ? עניתי ברוסית, ומצדי שאלתי :

"מי אתן, חברות ? עיני הרואות שורות אתן, אבל אינני יכולה לברר לעצמי מה אתן".

אשה אחת רוזה, בהירת-שער הושיטה ידה :

"גריטה קאסטנר, חברת המפלגה הקומוניסטית הגרמנית. וזאת היא-איך אומרת-שלי ידידי ?-ידידה ?-קלארה. היא ברחת מהיטלר. הגיסטאפו להחזיק אותה הרבה זמן".

קלארה-שחרחרת, דומה יותר לאיטלקיה מאשר לגרמניה-הניעה בראשה דומם. עוד בלונדית אחת גבוהה, שדיברה בלי שמץ של מבטא זר, אמרה שהיא קומוניסטית מלטביה. והיתה כאן אחת comunista italiana. חברת-מפלגה סינית. שאת גילה לא יכולתי לשער, אחזה בכתפי : "ברוסית קוראים גם לי ז'ניה-ז'ניה קוברקובה. אני למדתי באוניברסיטת סון יט-סן במוסקבה. לכולנו נתנו שמות רוסיים. אבל ספרי לנו על עצמך, חברה".

* קורפוס-הקלעים הלטבי-סלוגות-מחץ בולשביות בימי מרידת-אוקטובר ומלחמת-האזרחים. (המלביה"ד).

כאשר שמעו שאני שייכת למפלגה הקומוניסטית הסובייטית נסערה רוחן עד מאד והן הפציצו אותי בשאלות יותר ויותר. האם ידועים לי פרטים על קשר-הקושרים בצבא? האם וילהלם פיק בבית-הסוהר? האם אסרו את כל קורפוס הקלעים הלטבית? האם נכון הדבר ששיבת-מליאה של הוועד המרכזי התקיימה ביוני, ובה דרש סטאלין אמצעים חמורים יותר נגד אסירים?

כל אלו היו חדשות בשבילי. הסברתי שאני נמצאת בבית-הסוהר זמן רב יותר מכולן, ועכשיו הביאוני מעיר-שדה אחת לעמוד למשפט בפני בית-דין צבאי. מעט-מעט התפזרו והשאירוני עם שתי הגרמניות, גריטה וקלארה. ההטיות שלי בגרמנית היו עלובות ממש כמו שלהן ברוסית, אבל הפלגנו בדברים לשיעור-רצוננו ההדדית בשתי הלשונות בבת-אחת.

"במה מאשימים אותך, גריטה?"

עיני-התכלת ה"אריות" שלה התלחחו.

"הו, schrecklich! בריגול".

במשפטים ספורים סיפרה לי על בעלה, "איש-עבודה ברליני אמיתי", ועל חמש-עשרה שנותיה בתנועת-הנוער. אבל זה היה כאין-וכאפס לעומת קלארה.

קלרה שכבה על מיטתה, התהפכה על כרסה והפשילה את חצאיתה. ירכיה ועגבותיה היו מצולקים עד לפלצות, משל כאילו נעצו חיות-טרף ציפרניהן בבשרה. שפתיה היו הדוקות בפניה השחרחרים ואש חירות מתמלטת מעיניה האפורות, ובצרוך אמרה: "זה-גיטספו". היא ניצרה את גופה והושיטה את שתי ידיה: "וזה-ג.ו.ד."

ציפרניה היו מעוקמות והאצבעות עצמן היו כחולות וצבות.

"מכשיר מיוחד... wie sagt man... בשביל להוציא וידויים אמיתיים..."

"עיניים!"

"הו, כן". גריטה נדה בראשה בעצב. "לבוא לילה-את לשמוע."

"יכולה אני לדבר אתך רגע, חברה?" נשמע קול רוסי טהור.

כפי הנראה היו כאן עוד כמה גשים סובייטיות חוץ ממני. זאת היתה יוליה אַנגיקובה, אשה בת קרוב לארבעים שבזמנו ערכה עתון גרמני היוצא לאור במוסקבה. אף כי יפה לא היתה, היו לה פנים חיים הנחרטים בזכרון ועיניים שחורות ולוהטות. דומה היתה להוגינטית. היא משכה אותי הצדה וכממתיקת-סוד לחשה: "צדקת בהחלט שלא ענית על השאלות שלהן. מי יודע מי מהן אויבת אמיתית ומי הן קרבנות של טעות, כמודן וכמוני? אנה הוסיפי להיוהר מאד, כדי שלא תפשעי ממש נגד המפלגה אחרי הכל. הטוב ביותר הוא שלא לומר מאומה".

"אבל זאת האמת, אינני יודעת שום דבר. אני באה מן הפרובינציה, זה ששה חדשים אני במאסר. האם את יודעת מה מתרחש בארץ?"

"בגידה! בגידה מבהילה שפילסה לה דרך אל כל חוליה במנגנון המפלגתי והממ-שלתי. מזכירים של ועדים גליליים, מזכירים של מפלגות קומוניסטיות במיעוטים הלאומיים נתגלו כבוגדים-פוסטישב, ח'אטאיביץ', אַיכה, ראזומוב, איואנוב, אַנטי-פוב, נשיא ועדת-הבקורת הסובייטית, וקציני-צבא בלי סוף..."

"אבל טוענים שכולם בגדו באדם אחד, האם אין זה פשוט יותר לחשוב שהוא בגד בהם?"

יוליה החווירה, וכעבור רגע התיזה ואמרה:
"אני מצטערת, טעיתי".

נתלתה בי עוד רוסיה אחת, נאטאשה סטוליארובה—בת עשרים-ושתיים אך דומה לתלמידת בית-ספר בצמותיה החומות ובפניה הסגלגלים והמנומשים. נאטאשה היתה בת אמיגרנטים שלקחו אותה לפאריז כשהיתה בת חמש או שש. שם עברה עליה ילדות דו-לשונית עד שלפני שנים אחדות חזרה למוסקבה כשבת-מולדת. נושמת טופת-גיל את אווירה של רוסיה, שכורת צלילו של דיבור רוסי טהור, היתה לתורג-מנית. ועתה היתה גם היא אומרת לי שאזרה.

"יותר מדי את בוטחת בבני-אדם. מדוע דחית מעליך את יוליה בצורה כזאת? הרי את רואה איזו קנאית היא. אנשים כמה נעשים מלשינים מתוך אידיאליזם. מדוע את צריכה לעשות את מלאכתם של החוקרים?"

נאטאשה הבטיחתיני שהיא, בעלת "ההשקפה הרעננה", יכולה לראות דברים בבהירות הרבה יותר מכולנו. "האמיני לי, חומס-השלטון הקווקזי הוא גרוע הרבה יותר מקודמיו צרפתיים. 'להתיז את ראשיהם—זו תשובתו על כל דבר'".

"אך כלום אפשר שבאמת קם במחשבה-תחילה להשמיד את כל העילית של המפלגה? על מי יישען?"

"רק חפי עד שיבוא הלילה—ואחרי-כן תשמעי על מה הוא נשען".

"אבל אני ביליתי לילה בתא סמוך, ולא שמעתי שום דבר".

"זה מפני שהגעת רק סמוך לפני עלות השחר. העינויים נמשכים עד שלש. הגרמניות שהתנסו אצל הגיסטאפו אומרות שהאנשים שלנו ודאי למדו את פרקם מן הנאצים—הסגנון הוא אחד. קורס-הכשרה בחוץ-לארץ, היית אומרת?"

דבריה של נאטאשה עמדו בסתירה אכזרית לצמות בית-הספר אשר לה. בהרות של אור-שמש, אשר השימשה עטוית-הכפור עיממתן, ריצדו על השער האדמוני. חיים, אור וטוב-לב היו בוקעים את האפלולית שסביבנו.

גריטה מספרת היתה לקלארה על השמלה הנפלאה אשר לבשה באחד-במאי האחרון שלה בתיאטרון-בולשוי, וסקרנות ניצתה בעיניה של קלארה. ועתה היתה גם קלארה מתארת איזו שמלה, מתווה את צורתה באוויר—מתווה אותה באצבעותיה הכחולות ומחוצות-הצפרניים.

ווצ'יה הסינית היתה מלמדת פולניה אחת כחושה לעשות תרגילי-התעמלות שהם "מצוינים בשביל הגזירה". כשהן מעיפות כפעם-בפעם מבטים גנובים אל חריר-ההצצה שבדלת, היו שתיהן שוכבות פרקדן על הרצפה, חותרות קדחתנית ברגליהן באוויר, שקודות לשמור על גיזרתן למרות אפס-המעשה שבבית-הסוהר ולמרות התזונה של דייסת-שעורים ומרק-דוחן.

אך עתה תמו ארוחת-הצהריים וארוחת-הערב. חדר-הרצאה. בקורת. כיפוי אורות. שכבנו על מיטותינו וחיכינו. עוד מעט יתחיל הדבר, בלתי-נמנע כמוות.

אברם טרץ: מחשבות־פתע

* אתה חי כטיפש מטופש, אבל לעתים זוחלות בראשך מחשבות מופלאות.
* איך תהיך לירוא מוות! הרי זה, ממש, כפחד בשדה־הקרב. הבט—סביבך הם מוטלים. היזכר בהוריד־זקניך שנפטרו. הרהר בבת־דודך וירוצ'קה שמתה בת חמש. כה קטנה, והלכה למות, חנוקת־דיפטריה. ואתה איש מבוגר, בריא, משכיל, מפחד... ובכן, חדל מרעוד! בשמחה גוברת! קדימה! צעד!!

* חיי אדם דומים למשימה צבאית. קצרים הם ומלאי אחריות. אי־אפשר לראות בהם מגורי־קבע, ולשקוע בניהול בית במלוא הרצינות. אולם לחיות כך סתם, לבלות את הזמן כבחופשה, אין הם מניחים. נקבעו לך מועדים והוקצבו סכומים. ולא לך בלבד. אנו כולנו לא אורחים ולא בעלי־בית על־פני האדמה, לא תיירים ולא ילידים. כולנו ממלאים תפקיד.

* אילו סריס הייתי—כמה אפשר היה להספיק!

* צריך להאמין באלוהים כך—כמו כלב באדונו. שריקה—והוא בא במרוצה. ובאשר תלך, רץ הוא אחרריך בלא שאלה, בלא הירהור, בשמחה, אף עד קצה תבל.

* ישבתי במסעדה והבטתי לצדדים. ביום היה הדבר, האנשים היו מעטים, מקריים, מן המגיעים מערי־השדה או מאלה שמתחשק להם לאכול בתנאי־מותרות פעם אחת בחייהם. אני, שישבתי שם באקראי, בחנתי בעיני בני־אדם אקראיים אלה.

עיני נחו על נערה פשוטת־מראה, מתולתלת מעט, פיה פעור לרווחה. היא צחקה קולנית וחשפה את שיניה הגדולות. שיכורה מחוסר רגילות בשתיית יין מתוק. הבטתי עליה והירהרתי מה־מכוערת היא, והדבר הרגיו אותי, בלי שאבחין בשאט־הנפש פרי השובע־העצמי שעוררתי אני. נדמה היה לי כי לא זו בלבד שאין לה זכות לשבת אל השולחן אלא אין לה בכלל זכות לחיות על־פני האדמה, וחשבתי איך אין נערה זו בושה להיות כה מבחילה וכיצד אף מסוגלת היא לצחוק בהיותה כה מבחילה...

ופתאום חשבתי—ומחשבה זאת זיעזעה אותי, זיעזעה כל־כך עד שעתה אני חוזר וחוזר אליה, הגם שמכבר באה העת לשכחה. חשבתי: "איזו זכות, לאמיתו של דבר, יש לך לשפוט נערה זאת, אם האלוהים עצמו יכול לשאת את קיומה? אם הוא הרשה שכולנו, המכוערים והאפסיים כל־כך, נתקיים? הנה יושבים אנו בזים זה לזה ומוכ־נים להשמיד זה את זה, ואילו הוא, הרואה בבירור את כיעורנו במלואו, מניח לנו לחיות, בכל־זאת, אף כי יכול לשים בהינף אחד קץ לקיומנו היהיר והמופקר. מה סמכות יש לך לא להרשות את קיומה של מפלצת זאת, אם הוא, היפה לאין־שיעור, הרשה לה זאת?"

הכרה זו בעוולתי שלי, שבלטה כל-כך לעומת סובלנותו שלו, השרתה עלי במפתיע הלך-רוח של שחוק. ליגלגתי על עצמי, וכשאני מפרפר בצחוק מסותר שימרתי כלפי חוץ ארשת נאותה, שפן לא יחיד הייתי במסעדה אלא בחברת ידידים. אולם בתוך-תוכי נשמת התגלגלתי מצחוק ותמכתי בשיפולי בטני, משל כאילו באמת חשתי במבט סלחני וחמים. בהביטי על הנערה, אשר לא יפתה כלל כתוצאה מכל אלה, נמלאתי עליצות שכמוה לא פקדה אותי מפבר. אולם בעליצותי אותו רגע לא היתה כל רישעות; היא היתה מלאת הכרת-טובה למחשבה שגילתה לי כל זאת, ואף שחקה לי ולכולנו שחוק לא-מכאיב ומלא נהרה. ועד עכשיו נדמה לי שאלוהים בירכני אז על שחוק זה.

* האמנות-קנאה. בהתבססה על "נתונים" כלשהם, שאינם אומרים דבר-בכוח תשוקת הביטוי-היא מציירת עולם שני, שבו משתלשלים האירועים בקצב מוגבר ובמראה חשוף. האמן צריך לאהוב את החיים בקנאות, זאת-אומרת לא להאמין בתמונה הנראית לעין, ובמצב של הינתקות ממנה עליו לחשוך באנשים ובטבע שהם משהו שאין הזולת מגלה אותו בהם.

* רק כשאתה נתקף מחלת-מין כלשהי מתחיל אתה להבין שכל האנשים טהורים.
* ותרגותן של הנשים מדכאת. יש בה משהו מן הפגם האנושי הכללי שלנו.
* אדם נעשה קרוב ויקר באמת כשהוא מאבד את התארים הרשמיים שלו-מקצוע, שם, גיל. כאשר הוא חדל אפילו להיקרא אדם ואינו אלא, בתכלית הפשטות, הראשון הנקרה על דרכך.

* צבירת כסף. צבירת דעת ונסיון. צבירת ספרים שנקראו. האספנים: מלכי המטבעות, עשירי עטיפות-של-סופריות. צבירת התהילה: עוד שיר אחד, עוד תפקיד אחד. רשימות של נשים. מאגרי מעריצים. חריצים בקת רובהו של הצ'לף. צבירת סבל: כמה עבר עלי, כמה סבלתי. מסעות. רדיפת חוויות מבריקות. תגליות, כיבושים, גידול כלכלי. מי שצבר יותר הוא טוב יותר, מפורסם יותר, חכם יותר, מקובל יותר.

ובתוך כל הצברנות הכללית הזאת: אשרי העניים-ברוח!

* אנו איבטחנו את עצמנו בכך שהבינונו את גור דיננו.
* צריך היה שנמות באופן שנצעק (נלחש) לפני המוות: הידד! אנו מפליגים!
* טוב, בעת פרידה (או מוות) להשאיר מאחריך מקום נקי.
* כאשר כל שהוא סוד יהיה גלוי-מבינים אתם? הכל!—או-אז נפול בפח.
* אם נגזר גורלנו שנישמד בקרינה כלשהי, יהיה הדבר הגיוני בהחלט. המחשבה מתפתחת עד לתחומים שבהם היא רוצחת את עצמה. אולם במה אשמו הכלבים, הצפרדעים-אותם שלא רצו להתפתח?

* למרות הכל, העיקר באדם הרוסי הוא שאין לו מה לאבד. מכאן שנאת-הבצע של האינטליגנציה הרוסית, ויושר-לבבו של העם: שיפורים, בעד רוסייה, החזה חשוף! ירו, שרצים! לא הכנסת-אורחים-יאוש. נכונות להגיש את הפירור האחרון מפני

שהוא אחרון ואין דבר עוד. על הגבול, על-פי תהום. וקלילות במחשבה, בשיפוט. דבר לא צברו, דבר לא למדו. מי יהיו לשיפוט? כאשר כבר נשפטו.

* השיכרות—הפגם הלאומי השרשי שלנו, ולמעלה מכך—הדיבוק שלנו. לא ממח-סור ולא מעצב סובא העם הרוסי אלא בשל צורך נצחי במופלא ובמוגזם, סובא כאוות-נפשו, באורח מיסטי, חותר לחלץ את נשמתו משיווי-המשקל הארצי ולהחזירה למצב בלתי-גשמי מבורך. הוודקה—מאגיה לבנה של המוזיקה הרוסי; הוא מעדיף אותה בבירור על המאגיה השחורה—המין הנשי. רודף-הנשים, המאהב, לובש צורת זה, גרמני (שד אצל גוגל), צרפתי, יהודי. ואילו אנו, הרוסים, בעד בקבוק מזוקק ניתן כל יפהפיה (סטנקה ראזין).

בצירוף עם הגניבה (חוסר אמונה איתנה בקשרים ממשיים-חמריים), מבשרת לנו השיכרות חפשיות של חלכה, ומעמידה אותנו בין עמים אחרים במצב חשוד של פוחחים. אך התמוטטו "יסודות הנצח" והמידרג המעמדי והומרו בשוויון רופס, מיד צצה תכונה נפשית זו של האדם הרוסי על-פני השטח. אנו כולנו פושעים עתה (מי מאתנו אינו חש שנשמתו בגורלו זיוף כלשהו?). דבר זה מעניק לנו יתרון אופי של אי-יציבות, קלות-דעת וחוסר-אחריות. אנו מסוגלים לכייס את אירופה או להדביק בה כפירה מעניינת, אולם פשוט אין אנו יכולים להקים תרבות. אפשר לצפות אצלנו, כאצל הגנב, כאצל השיכור, לכל דבר אפשרי. בנו קל לרדות, לשלוט באמצעים מינהליים (השיכור אדיש, אינו מסוגל לשלוט בעצמו, נגרר להיכן שמוש-כים אותו). ובאותה שעה—מה-קשה לשלוט בעם בלתי-יציב זה, מה-קשה למנהלים שלנו להתעסק בנו!..

* אנו חבים לנזחות העיר ולקידמה הטכנולוגית את העובדה שהאמונה באלוהים הלכה לאבדון. מוקפים בדברים שיצרנו, חשים אנו עצמנו כבוראי תבל. האם יכול אני לרואת את אלוהים בעולם שבו אני פוגש אדם על כל צעד ושעל? קול אלוהים קורא במדבר, בדממה, אך עתה לא די לנו במדבר ובדממה. אנו כה דיכאנו וכבשנו את עצמנו, ואחרי זאת עדיין נפתעים אנו שאין האלוהים מתגלה לנו.

* די לחזור ולדבר על האדם, הגיעה השעה לחשוב על אלוהים.

* מדוע אין ישו מצטחק מעולם? האם אין זאת משום שבפלא בו יושבים הנדונים למות אין מקום לצחוק?..

* אין זה בלתי-אפשרי כי על האדמה—הגיהנום. במקרה זה הכל ברור. אך אם לא? אלוהים, מה אז?..

* תארו לעצמכם את הגאון בעולם-הבא. מתרוצץ מפינה לפינה—בגיהנום—ומוכיח לכולם: הרי אני מוכשר!

* אלוהים, רואה אתה—שיכור אני...

* כל חיי מורכבים פחדניות ותחנונים.

* צריך להאמין לא בכוח המסורת, לא מפחד המוות, על-כל-פנים לא מפני שמישהו מצווה או מטיל פחד, לא בשל עקרונות אנושיים ולא כדי להינצל, ולא למען המקור-ריות. להאמין צריך בשל אותה סיבה פשוטה, שהאלוהים—קיים.

* כשאתה מפליג בספינה ורק הים סביבך, מתחיל אתה להשיג כי אין זה חשוב לאן אתה הולך או נוסע. תמיד אנו נשארים במקום אחד לגבי השמיים.

* משום־מה מניחים כי כל מה שנקשר כ'אן צריך אי־פעם (בעתיד או בנצח) להגיע לידי התרה והתישרות ש.ם. כי יש לנו זכות לפיצוי על סבלותינו, על מאמצינו, על חטאינו ועל מעשינו הטובים. אולם אפשר בהחלט כי לא לנו צריך לשלם אלא נדמה לנו שהננו נקודת־הראשית, ובמחשבותינו אנו בוחרים לנו קץ נאות. אולם במאון של העולם אין אנו נקודת־הראשית אלא עקומה המשורטטת בין שני גדלים בלתי־ידועים, ומשום כך אין זה נכון לדרוש את תחולת הצדק עלינו.

* אנו נפטרים מצואתנו באסלות היגייניות וחושבים כי ניצלנו.

* אלוהים, תן לדעת עליך. אשר כי אתה שומע אותי. לא נס אני מבקש—רק אות כלשהו, כמעט בלתי־מורגש. נו, למשל, הבה תתעופף חיפושית מן השיח. הנה, מיד תתעופף. חיפושית—הרי זה דבר טבעי לגמרי. איש לא יחשוד. ולא יהיה די בכך, אני כבר אגלה כי אתה שומע אותי ומאפשר לי להבין זאת. אמור רק: כן או לא? צודק אני או איני צודק? ואם צודק, יצפור־נא הקטר שמעבר ליער ארבע פעמים. הרי זה קל כל־כך—לצפור ארבע פעמים. ואני כבר אדע.

(מרוסית: יעקב שרת)

נעמי הנדלס: שני שירים

*
כל חרדוטי נתקבצו ובאו בשעה אחת
רצונותי הטמירים צומחים כעשב־השדה
אני מהלכת יחפה במחוזות של כאב חדש
נעלי הלבנות נחות כזוג־יונים צמא:

אגזוי קוקוס תלויים בדמיוני
מלאים חלב מתוק —
יש בנו תאוות שונות מאלו
שמוכנות מאד —
כפות־רגלי שוברות בענג זהיר
את הקרום הפריך של החול,
צפוי סכר ומלח
על חמדה קשה האצורה כמי־תהום.

*
תלת־לי־עננים נערמים על גבה,
אתה עומד להתעלות בעיני
מעל לשעור־קומתך.
באותו זמן זורמים החולות
על שפולי צנארי
מבעבעים בין חרכי־אצבעותי
רוחשים על צלעותי, בעודי בחיים,
נחילים נחילים.
אהבתי ענדה נוצות שחורות
והתחבטה בתכריכייה
מפת־שגזון,
מעל לשעור־קומתך.

יצחק לאור: אלוהים היה

אלוהים היה אקזיסטנציאליסט
את מצוקותיו הנוראות לא ספרו
אבל נדד הרבה מעסוק לעשייה למצוא את
מה שקוראים מבקרי שירה מהות.
לשכח את פרשיות סבלותיו הרגילים
ימים, ולילה ומאורות דשא ופרחים
וצפרים מקשקשות אדם וחיות ותשוקה.
אחר-כך גדל הגלם כמו בפרג והשאר
כתוב על ספר דברי הימים והלילות
הנכאב.
אני חושש מאד שביום השביעי שאותו
אומרים בקדוש ליל שבת
עשה אלהים את שאני ירא
לעשותו מיום שסימתי לברוא את עולמי.

סוניטת ישוע

ישוע היה חסר ממדים קבועים
אבל חנף תמיד ובנגוד לילידי אבוס
אחרים לא עסק דרוך במזונותיו וגם
שמר על נקינותו בדרך כלל.

מענין אותי איך הגיב על סטיות ואם
באמת הפנה לחי שנית ואיפה
היו דמעותיו החמות באותו רגע ואם לא
נקפץ אגרופו בכיס הגלימה לפחות.

ישוע היה עובד אדמה שזוף משמש. את
כפותיו תחב בחול החם. אני לא הייתי פוחד
מהחיוך שלו כמו פחדים האים מחיוכים אחרים.

הוא מת צעיר ודפוק מסמרים משלח
זרמי דם חמים אל סביבו. אנשים מתעקשים
להלך זקנים בלא חיוכים של ישוע הפלח הנחף.

אברהם דורון: התפתחות תוספות לילדים בישראל 1948 - 1967

1. מבוא

החל משנות ה-30 הפכו תוספות לילדים (Children Allowances) חלק בלתי-נפרד מתכניות הבטחון הסוציאלי ברוב ארצות אירופה. הנהגת התוספות לילדים סימלה את ההכרה של החברה הקאפיטליסטית המודרנית כי אין להבטיח הכנסה מספקת לכל המשפחות על-ידי שיטת שכר המבוססת על פרי עמלו של העובד בלבד בלי קשר לגודל משפחתו.¹ התוספות לילדים נעשו אפוא "אמצעי ההופך שכר אינדיבידואלי לשכר משפחתי באשר הוא מותאם למספר הנפשות במשפחה הצריכות להתקיים עליו".² בדרך זו שוב אין משאביה של היחידה המשפחתית תלויים אך-ורק בשכרו של ראש-המשפחה אלא יכולים להיות מותאמים, לפחות בחלקם, למעמסה הממשית שחייב משק-הבית לשאת בה. המטרה העיקרית של התוספות היתה אפוא למנוע מצוקה כלכלית במשפחות של עובדים עם ילדים. אולם להנהגת התוספות לילדים היו גם מטרות אחרות, והבולטת שבהן לעצור את הירידה בשיעורי הילודה, או לעודד במישרים ילודה גבוהה יותר (למשל, בצרפת). מטרות אחרות היו העלאת רמת-החיים של משפחות מרובות-ילדים, שיפור תנאי הבריאות של משפחות עם ילדים, וכן חיזוק המשפחה כ"גרעין חיוני של המשטר החברתי".³

התפתחות התכנית לתוספות-ילדים לבשה אופי שונה בארצות שונות. בריטניה, אוסטרליה, קנדה והארצות הסקנדינביות הנהיגו תוספות-ילדים אוניברסליות, הממור מנות על-ידי המדינה באמצעות מערכת-המסים הכללית. בארצות אלו משתלמות התוספות לכל הילדים פרט לבריטניה ולנורווגיה שאין משלמים בהן לילדים הרא-שונים. בארצות השוק האירופי, כגון בלגיה וצרפת, התוספות קשורות בתעסוקה וממומנות על-ידי תשלום דמ-ביטוח מצד המעבידים. לפעמים התוספת אחידה לכל הילדים במשפחה ולפעמים היא גדלה עם כל ילד נוסף. שיעורי התוספות משתנים מארץ לארץ, והם מגיעים לרמה גבוהה במיוחד בארצות כצרפת ואיטליה.

לוח מס. 1

תוספות לילדים כאחוזים מן ההכנסה הלאומית לנפש באוכלוסיה העובדת, 1961

הארץ	ילד אחד	שלושה ילדים	ששה ילדים
צרפת	13.5	45.7	99.8
איטליה	13.5	40.6	81.3
בלגיה	7.7	30.5	81.0
הולנד	5.3	16.9	41.6
גרמניה המערבית	—	15.6	44.4
בריטניה	—	8.6	22.9

מקור: "Social Security in Britain and Certain Other Countries", National Institute Economic Review, August 1965. C.E.E. Série Politique Sociale No. 4 (1962), Brussels כמצוטט ב-"Social

שאלת היחס בין שכר העובד לגודל משפחתו תפסה מקום נכבד גם בשיקולי המדיניות הסוציאלית בישראל. בתקופה שלפני קום המדינה, כאשר אי־אפשר היה לחשוב על הנהגת תכנית ממלכתית של תוספות לילדים, התבטא המאמץ העיקרי של תנועת הפועלים המאורגנת בהבטחת שיטת שכר שתהיה קשורה קשר כלשהו לאחריות המשפחתית של העובד. מאמץ זה נבע לא רק מן הצורך להבטיח לעובד הכנסה מתאימה לקיום משפחתו אלא גם מן האידיאולוגיה השוויונית ששלטה אז בתנועת הפועלים. הסתדרות העובדים גם הצליחה להנהיג שיטת שכר שלא היתה מבוססת בעיקרה על פרי עמלו של העובד אלא הביאה בחשבון גם את גודל משפחתו. שיטה זו באה לביטוי קיצוני בהסתדרות עצמה. במוסדות ההסתדרות, פרט למפעליה המשקים, היתה נהוגה עד אמצע שנות ה־50 שיטת שכר אחידה שהיתה קשורה אך־ורק בגודל המשפחה. השכר היה מבוסס על שכר־יסוד, תוספת לאשה, ותוספות לכל ילד. אבל פרט למוסדות שלה עצמה לא הצליחה ההסתדרות להשיג מידה כזו של שוויינות בשכר.

אך עוד לפני קום המדינה הצליחה ההסתדרות לקבוע את העקרון של תוספות למשפחה כמרכיב בסיסי של השכר בארץ. בתקופת המנדט נתקבלו תוספות שכר־יסוד לאשה ולשלושה או לארבעה הילדים הראשונים כחלק בלתי־נפרד ברוב הסכמי העבודה. גם ממשלת־המנדט ראתה שיטה זו בעין יפה. ועדת־השכר של ממשלת המנדט מ־1942, שהוקמה כדי לקבוע את רמת השכר של פועלי התעשייה ופועלים בלתי־מקצועיים, המליצה על אימוץ השיטה של תשלום תוספות לילדים לפועלי התעשייה.⁴ אמנם ועדה זו קבעה סייג להמלצתה כאשר התנתה את מימוש התוספות לילדים בכך שלא יפגע הדבר בכושר־התחרות של המעביד, אולם עצם ההמלצה חיזקה את שיטת התוספות הקיימת וסייעה להרחבתה.

בשיטה זו של תוספות לילדים כחלק בלתי־נפרד מן השכר חלו שינויים ניכרים מאז קום המדינה. מאז 1948 השתנתה בהדרגה גם האידיאולוגיה השוויונית של תנועת הפועלים בארץ, ובאמצע שנות ה־50 נאלצה ההסתדרות עצמה לזנוח את שיטת השכר האחיד שהיה נהוג במוסדותיה ולאמץ לה שיטת שכר היררכית רגילה. התוספות לילדים לא בטלו לגמרי כרכיב של השכר במשק בכללו אבל מעט־מעט פחתה חשיבותן.

בחקירה שנערכה ב־1962 על־ידי המוסד־לביטוח־לאומי נמצא כי 77% מכלל משפחות העובדים היו מקבלות תוספות־שכר בעד שלושת הילדים הראשונים עד גיל 14. התוספת החדשה הממוצעת לילד היתה 4.65 ל"י.⁵ תוספת זו היתה רק 1.4% מן השכר החדשי הממוצע. יתר על כן, אף שהתוספות שולמו לכל עובדי השירותים הציבוריים וכ־90% מעובדי התעשייה, לא שולמו לאחוז ניכר של עובדים בענפי משק אחרים. בענפים שאינם מאורגנים על־ידי ההסתדרות לא שולמו התוספות כלל. התפתחות זו של ירידת ערך התוספת וכיסויה הלקוי סללה את הדרך להתערבות המדינה בתחום זה.

2. ביטוח משפחות מרובות-ילדים

תוספות לילדים לא תפסו מקום חשוב בתכניות הראשונות להנהגת ביטוח סוציאלי בארץ. כשהכין יצחק קנב ב־1948 תכנית לביטוח סוציאלי במדינת-ישראל, הזכיר רק בקצרה את השאלה של "הענקות לילדים", וכונתו היתה להנהיגן רק בשלב השלישי והאחרון של ביצוע התכנית. קנב חשב אז שהתוספות תשולמנה על-ידי אוצר המדינה.⁶ בתכנית לביטוח סוציאלי שהוכנה ב־1949 על-ידי הוועדה הבני-משרדית לתיכנון הביטוח הסוציאלי, שוב נדחו התוספות לילדים לשלב השלישי והאחרון. קנב, ששימש יושב-ראש ועדה זו, חשב כי מטעמים כלכליים לא ייתכן להנהיג תכנית של תוספות לילדים בשלב מקודם של קיום המדינה, אף שהכיר בעובדה כי "מבחינה דמוגרפית ומצד הדאגה לדור הגדל ולמשפחה סעיף זה חשוב והוא אחד הסעיפים העיקריים בשטח הבטחון הסוציאלי".⁷ הוועדה עצמה לא התיחסה כלל לבעיית המימון של תכנית כזאת. המתכננים הראשונים של הביטוח הסוציאלי בארץ לא ראו אפוא צורך לתת עדיפות מיוחדת להנהגת תשלום תוספות לילדים, אך לאט-לאט התעוררה הדרישה להנהיג תשלומים כאלה והיא גברה בהדרגה גם בעתונות וגם בכנסת. עוד בראשית שנות ה־50 נעשו הקבוצות הדתיות הקיצוניות תומכות עיקריות בהנהגתו של תשלום התוספות.⁸

עניינם של החוגים הדתיים נבע, כנראה, מן העובדה שבתוכם גדול מספרן של משפחות מרובות-ילדים.⁹ דבר הקשור, מן-הסתם, באי-שימוש באמצעי-מניעה ובקיום מצוות פרורובו. אולם חוגים אלה גם היו הראשונים שהעלו את התביעה לעידוד הילודה בכל האוכלוסיה היהודית. הבעיה הועלתה בכנסת חוזר וחוזר על-ידי ח"כ הרב ש. לורנץ, שב־1956 אף הביא לכנסת הצעת-חוק פרטית בה הציע לשלם תוספות-ילדים למשפחות המונות שני ילדים ויותר. הצד המעניין ביותר בהצעת-חוק זו היה שלא ביקשה לשלם את התוספת בשיעורים אחידים אלא לקשר אותה להכנסה הממשית של המשפחות. לפי ההצעה היתה התוספת צריכה לעמוד על 50% מן ההפרש בין השכר או ההכנסה של ראש-המשפחה ובין הסכום שהמשפחה זקוקה לו לקיום רמת-חיים מינימלית נאותה.¹⁰ למשל: אם למשפחה המונה 6 ילדים יש רק הכנסה של —250 ל"י בחודש ואילו לקיום רמת-חיים מינימלית היא זקוקה לסך —400 ל"י, הרי תהיה זכאית לתוספות-ילדים בשיעור של —75 ל"י לחודש. הממשלה דחתה את ההצעה, אולם שר-העבודה, שהיה אז מר מרדכי נמיר, הסכים שוועדת-העבודה של הכנסת תבחן את הענין, אף כי הדגיש שלדעתו יש צרכים הקודמים לתוספות משפחתיות ולכן יש לדחות הנהגת תכנית כזו לעת-עתה.¹¹

בינתיים החלה הממשלה עצמה לחשוב על הנהגת תשלום כלשהו למשפחות מרובות-ילדים. הדחיפה להעלאת תכנית כזו באה מגילוי העובדות של הפער הגדל ברמת-החיים בין יוצאי אירופה ליוצאי אסיה ואפריקה. במשפחות יוצאות אסיה ואפריקה היה ריבוי-הילדים הכללי. ב־1957 הוקמה ועדת-שרים מיוחדת לבחון בעיה זו, ובראשית 1958 הודיע מר נמיר בכנסת כי הוועדה הסכימה עקרונית להנהיג תכנית

של תשלום תוספות לילדים. הוא הדגיש כי שאלת מימונה של תכנית כזו עדיין לא מצאה את פתרונה, אולם הביע תקווה שהתכנית תבוצע במרוצת השנה.¹² כעבור שנה לא היה מר נמיר יכול להוסיף הרבה להבטחה שנתן ב-1958.¹³ הסיבה היתה שההסדרות החליטה להתנגד באופן נמרץ לצורת המימון המוצעת של התכנית, שלפיה היו העובדים צריכים להשתתף בחלק מן המימון. בתכנית שנדונה דובר על תוספת חדשית של 10% ל"ל לכל ילד רביעי ונוסף במשפחה, עד גיל 14 שנה. תכנית זו היתה צריכה לעלות, לפי הערכה, בין 10 ל-11 מיליון לירות לשנה. הואיל וחשבו לגייס סכום זה על-ידי תשלום דמי-ביטוח, נתחייבה מכאן גביית דמי-ביטוח בשיעור של 1.0% מן השכר או ההכנסה החייבים בתשלום דמי-ביטוח. הוצע אז כי המימון יחולק שווה-בשווה בין הממשלה, המעבידים והעובדים ושכל אחד ישא בתשלום של שליש אחד מן הסך הנדרש.¹⁴ אולם ההסדרות לא הסכימה להטלת מימון זה על העובדים. בראשית 1959 תיקן המוסד לביטוח-לאומי את האומדן הראשון שלו בדבר עלות התכנית והעמיד אותה על 0.7% בלבד מן השכר או ההכנסה החייבים בתשלום דמי-ביטוח. הוצע לחלק תשלום זה בשיעורים של 0.25% לממשלה ולמעבידים ו-0.2% לעובדים.¹⁵ אבל ההסדרות לא היתה מוכנה לשום פשרה. בתוך ההסדרות עצמה לא היו הדעות אחידות בענין זה. הקבוצות המבוססות והחזקות בתוכה תמכו בגישה הדוקטרינרית, שאין להסכים להטלת תשלום כלשהו על העובדים. אולם כוחות שייצגו בהסדרות את חוגי היישוב החדש, את יוצאי אסיה ואפריקה, לחמו נגד העמדה הרשמית של ההסדרות ותבעו בתוקף שתסיר את הוויטו שלה מתכנית הממשלה. מרדכי בן-פורת, ראש המועצה המקומית אורייהודה, שהיה בין הלוחמים נגד העמדה הרשמית, כתב:

...הוועד הפועל של ההסדרות מתנגד להטיל "עומס" זה [של 0.3% מן השכר] על העובדים דים ודורש כי הממשלה תשא גם בחלקם של העובדים... אני משוכנע כי ציבור הפועלים, לאחר הסברה מתאימה, יימצא בדעה אחרת מאשר זו של הוועד הפועל.¹⁶

הוא פנה לאישי-ציבור שונים וכן לראשי מועצות-הפועלים וביקש מהם לכנס את המועצות כדי לקבל החלטות תמיכה בתכנית הממשלה, אולם יד המתנגדים היתה על העליונה.

בסופו של דבר, נמצאה פשרה לפיה נתקבלה עמדת ההסדרות שעול המימון לא יוטל על העובדים. מחיר הפשרה היה הקטנת התוספת מ-10% ל-6% לחודש ל"ל בלבד. נצחונה של ההסדרות היה אפוא נצחון-פירוס בלבד. כפי הנראה לא השכילה ההסדרות להבין כי לא עזרה הרבה לעובדים ולקבוצות העולים החדשים על-ידי זה שחסכה להם תשלום קטן במשך השנה בתשלום דמי-הביטוח כאשר באותו זמן מנעה את תשלום התוספת למשפחות מרובות-ילדים שהיו זקוקות לתוספות האלו.¹⁷ במקרה זה, הביאה "הגנת" ההסדרות על האינטרסים של העובד לדחיית ביצועה של התכנית לתקופה של שנתיים כמעט ולהורדה ניכרת בשיעור התוספת.

ביוני 1959 אישרה הממשלה סופית את הצעת-החוק בדבר הנהגת תוספות-ילדים למשפחות בעלות 4 ילדים ויותר.¹⁸ מועד ההחלטה היה קשור בבחירות שעמדו

להתקיים לאחר כ־3 חדשים. שיקולי הבחירות ודאי הביאו גם להחלטה להעניק להצעת־החוק עדיפות בכל שלבי החקיקה.¹⁹ אולם מאורעות בלתי־צפויים העניקו להצעת־החוק משנה־דחיפות. בראשית יולי 1959 פרצה ההתפרצות בוואדי־צ'ליב בחיפה והתפשטה לעוד כמה מקומות שרוב אוכלוסייהם עולים מארצות צפון־אפריקה. הרקע להתפרצויות אלו היה במתיחות שנוצרה בין יוצאי צפון־אפריקה לחלקים אחרים של האוכלוסייה. ועדה מיוחדת שמינתה הממשלה לחקור את הסיבות להתפרצות ציינה בדו"ח שלה כי קשיי הקליטה של קבוצת־עולים זו הביאוה להתפרצות האלימה; כן ציינה העובדה כי קשיי הקליטה של עולים אלה היו גדולים הרבה יותר משום שהיה בתוכם מספר רב של משפחות מרובות־ילדים.²⁰ הצעת־החוק הונחה אפוא על שולחן הכנסת כשעדיין טרי היה רישומם של מאורעות ואדי־צ'ליב.

הצעת־החוק דנה בהנהגת ענף של ביטוח משפחות מרובות־ילדים במסגרת הביטוח הלאומי, אשר ידאג לתשלום תוספות־ילדים למשפחות המונות ארבע ילדים ויותר שלא מלאו להם עדיין 14 שנה. התכנית היתה לשלם את התוספות לילד רביעי במשפחה ולכל ילד הבא אחריו בשיעורים עולים. התוספת לילד רביעי נקבעה בשיעור של 6%—ל"י לחודש והגיעה לסך—10% ל"י לילד השמיני ולכל ילד הבא אחריו. ילדים בגיל שבין 14 ל־18 שנה שאינם מסוגלים לכלכל את עצמם מחמת ליקוי גופני או נפשי ואין להם מקור אחר למחיה וכאים היו גם־כן לתשלום התוספת. מימון התכנית חושב על בסיס תשלום לביטוח הלאומי בשיעור של 0.5% מהשכר וההכנסה החייבים בתשלום דמי־ביטוח. התשלום חולק בין המעבידים, שישתתפו בשיעור של 0.3%, העובדים העצמאיים 0.3% בעד עצמם, ואוצר המדינה בשיעור של שני־שלישים מן ההכנסה השנתית של התכנית מדמי־הביטוח. בתכנית נכללה האוכי־לוסיה כולה. התנאים היחידים לקבלת התוספת היו שחייב אדם להיות מבוסס תקופה של 6 חדשים ולא לפגר בתשלום דמי־הביטוח לביטוח לאומי מעל לתקופה זו. התנאי האחרון היה בו למעשה נסיון של המוסד־הביטוח־לאומי להשתמש בתכנית החדשה בחינת מכשיר לגביית דמי־ביטוח מן המשפחות הזכאיות לתוספות שהיו מפגרים בתשלום דמי־ביטוח לביטוח הלאומי, אך משנקבעה פעם הזפאות לתוספת שוב לא ייתכן לשלול זכות זו בגלל אי־תשלום של דמי־הביטוח או פיגור בסילוקם. עם זאת ניתנה למוסד־לביטוח־לאומי הזכות לקזז 50% מהתוספות על חשבון גביית חוב של דמי־ביטוח.²¹

שר־העבודה מר נמיר בהציגו את הצעת־החוק בכנסת הועיד לה שלוש מסרות— חברתית, דמוגרפית וכלכלית. לדבריו, באה התכנית:

א. להקל קשיים במצבם הסוציאלי של חלקים חלשים באוכלוסייה.

ב. לעצור סימנים של מגמות שליליות בהתפתחותו הדמוגרפית.

ג. לסלק כמה שיבושים ואנומאליות בתחום התעסוקה ובחלוקת השכר במפעלים בקשר למצבם המשפחתי של העובדים.²²

אף כי בוויכוח בכנסת מתחו כמה נואמים בקורת על מועדה של הגשת החוק לפני הבחירות, לא התנגד איש לתוכן החוק עצמו. מר נמיר ואחרים הצביעו על התפקיד

החיובי שתוכלנה התוספות לילדים למלא בסילוק הרגשת הקיפוח בין קבוצות של יוצאי ארצות-המזרח, הרגשה שהביאה להתפרצויות במקומות שונים בארץ. בכור שיטריה, שר המשטרה נקט צעד בלתי-מקובל והשתתף בוויכוח שלא היה קשור במשרדו כדי לתמוך בהצעת-החוק. האופוזיציה תבעה בעיקר את הרחבת מסגרת התכנית המוצעת. בתום הוויכוחים נתקבל החוק בקריאה ראשונה פה-אחד.²³ נוצר גם תקדים בוועדת-העבודה של הכנסת: מפאת קוצר הזמן לפני פיוור הכנסת, החליטה הוועדה לוותר על דיון בהצעת-החוק והביאתה לאישור הכנסת ללא כל שינוי.²⁴ החוק נתקבל סופית בקריאה אחרונה ושלישית ב-3 באוגוסט 1959.²⁵

קבלת החוק בכנסת ללא התנגדות אין לפרשה כאילו לא היו מתנגדים לתכנית של תשלום התוספות למשפחות מרובות-ילדים. הטענות הקלאסיות נגד תשלום תוספות לילדים הועלו ונדונו בהרחבה בציבור. בעיקר הודגש החשש פן תבאנה התוספות לילדים להחלשת אחריותם של ההורים כלפי ילדיהם, בפרט בקבוצות אוכלוסיה בהן אחריות זו רופפת וזה-כבר. הועלו גם רמזים כי התוספות תתרומנה לריבוי ילדים דווקא באותם חלקי אוכלוסיה הפחות מסוגלים לקיים ולגדל ילדים אלה. ח"כ יעקב ריפטיין ממפ"ם ביטא חששות אלה בצורה עדינה מאד בכנסת, אף שהוא עצמו תמך בחוק המוצע. „אני סבור“, אמר, „שקיימת ברכה במשפחות ברוכות-ילדים, אולם בשני תנאים: ראשית ישנה ברכה אם היא מלווה במאמץ להעלאת הרמה הציבורית והתרבותית של האוכלוסיה, היינו שריבוי הילדים הוא תוצאה של רצון והכרה ולא של בערות וחוסר-דיעה. אין משפחות מרובות-ילדים בבחינת אידיאל אם הנשים או הגברים אינם שולטים על גורלם ועל גורל משפחותיהם. חשוב מאד ללוות ביצוע חוק זה בפעולה ענפה להעלאת הרמה התרבותית והכרת ציבור העולים שלנו, המת-קבצים מארצות שונות. יש גם תנאי שני, ואתו תהיה הברכה שלמה: ריבוי ילדים—לא בתוך עוני.“²⁶

תכנית הביטוח למשפחות מרובות-ילדים היתה אחד המקרים המועטים של הרחבת הביטוח הלאומי על-פי יזמה פוליטית ברורה. החלק של המוסד-לביטוח-לאומי בהכנת התכנית היה מועט וטכני בעיקרו. עם זאת היה המוסד-לביטוח-לאומי צריך להפעיל את התכנית תוך תקופת-זמן קצרה מאד, וכדי להפעילה היה צורך לקבוע מדיניות ברורה בשאלות שונות. אחת הבעיות היתה כיצד לשלם את התוספות. שיעורי התוספות היו נמוכים מאד ונעו בין 6 ל"י ל-10 ל"י לילד לחדש, והקושי היה כיצד לשלם סכומים קטנים כאלה באופן חדשי. היה חשש רציני לגבי ההשפעה הפסיכולוגית השלילית שהתשלומים הקטנים יגרמו למקבלי התוספות. שיקול נוסף היה כרוך בהוצאה גבוהה-ביחס של ביצוע מספר רב תשלומים קטנים מדי חודש בחדשו. בסופו של דבר, נתקבלה ההחלטה לשלם את התוספות אחת לשלושה חדשים באמצעות משרדי-הדואר לפי בחירת המשפחה הזכאית לתוספות. לכאורה היתה זו החלטה מינהלית, אולם המדיניות שנתקבלה קבעה למעשה את טיב השימוש בתוספות. תחת שתשמשנה התוספות להשלמה שוטפת של תקציב המשפחה הרי תשלום תלת-חדשי מיעדן בהכרח למטרות אחרות בתקציב המשפחה.

לוח מס. 2

תוספות למשפחות מרובות-ילדים לפי מספר הילדים במשפחה
(במספרים אבסולוטיים ובאחוזים)

אוקטובר 1964		אוקטובר 1961		מספר ילדים
אחוזים	תוספות	אחוזים	תוספות	
36.8	19,933	38.9	17,425	4
27.2	14,758	29.2	13,082	5
19.2	10,384	19.1	8,549	6
10.5	5,715	8.7	3,907	7
4.4	2,367	2.9	1,315	8
1.4	734	0.8	384	9
0.5	299	0.4	114	+ 10
100	54,190	100	44,776	ס"ה

מקורות: אוקטובר 1961—הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי לישראל 1964, מס' 15, ע' 486.
אוקטובר 1964—ש, מ, 1966, מס' 17, ע' 571.

מאז הפעלת התכנית בספטמבר 1959 ועד 1965 שולמו בכל שנה תוספות ל-50 אלף משפחות יהודים ילידי-הארץ קיבלו 4% של התוספות, ומשפחות ממוצא אירופי רק שולמו למשפחות המונות ארבעה או חמישה ילדים; כ-20% שולמו למשפחות המונות 6 ילדים; כ-10% למשפחות המונות 7 ילדים, ובין 4 ל-5 אחוזים למשפחות המונות 8 ילדים ויותר. רוב מקבלי התוספות היו, כפי הצפוי, משפחות של עולים חדשים. משפחות שמוצאן מארצות אסיה ואפריקה קיבלו כשלושה-רבעים מכלל התוספות. משפחות יהודים ילידי-הארץ קיבלו 4% של התוספות, ומשפחות ממוצא אירופי רק 6%. משפחות לא-יהודיות קיבלו 15% מכלל התוספות, אף כי היו רק כ-10% מכלל האוכלוסיה בארץ.²⁷

לוח מס. 3

שיעורי התוספות למשפחות מרובות-ילדים לחודש בלוי, 1959-1967

שיעורי התוספת לילד במשפחה						
ילד שמיני ואחריו	ילד שביעי	ילד ששי	ילד חמישי	ילד רביעי		
10.00	9.00	8.00	7.00	6.00	1959	מ"1 לספטמבר
11.50	10.25	9.25	8.00	7.00	1962	מ"1 למרץ
13.00	11.75	10.75	9.50	8.50	1962	מ"1 לאוגוסט
15.50	14.25	13.00	11.75	10.50	1964	מ"1 למרץ
17.50	16.25	15.00	13.75	12.50	1967	מ"1 למרץ

החל מ'1 לאוגוסט 1962 ועד ל'31 ליולי 1965 כללו שיעורי תוספות אלה את הסכום של 1.50 ל"י ששולם על ידי האוצר כ"מענק הלהם". כזכור הוחל בתשלום "מענק הלהם" ב'1962 כדי לפצות קבוצות אוכלוסייה בעלות הכנסה נמוכה ועל עליית המחירים של מצרכי מזון בסיסיים כתוצאה מביטול הסובסידיות של הממשלה למצרכים אלה. החל מ'1 באוגוסט 1965 נעשה המענק חלק בלתי נפרד של שיעורי התוספות הרגילות.

מקורות: לשנים עד 1957—המוסד לביטוח לאומי, דיווח שבון סטטיסטי 1954/1964, ע' 69; לשנת 1967—המוסד לביטוח לאומי, דיווח שבון סטטיסטי החדש, אוקטובר 1967.

המטרה המוצהרת של תכנית התוספות למשפחות מרובות ילדים היתה לצמצם את הפער בין רמת החיים של משפחות גדולות וקטנות ועל ידי כך לצמצם את המרחק הכלכלי בין היישוב הוותיק לאוכלוסייה החדשה. מאז הפעלת התכנית נשאלה תדיר השאלה באיזו מידה הצליחה להגשים את ייעודה. התברר עד מהרה כי שיעורי התוספות שנקבעו לא הספיקו להשפיע במידה ניכרת על רמת החיים של משפחות מרובות ילדים. התכנית היתה אפוא תחת לחץ מתמיד להרחיב את המסגרת שנקבעה לה. הדרישות העיקריות במשך השנים היו להגדיל את שיעורי התוספות; להעלות את גיל הזכאים מעל גיל 14 שנים ולשלם את התוספת גם לילד השלישי במשפחה. כתוצאה מלחצים אלה הועלו שיעורי התוספות ארבע פעמים. ובסוף 1967 נע שיעורן בין 12.50 ל"י ל-17.50 ל"י.²⁸ (ראה לוח מס' 3).

שינוי מרחיק הלכת הוכנס בתכנית ב'1965 כאשר הועלה גיל הזכאים לתוספת מגיל 14 ל-18.²⁹ העלאת הגיל התקבלה בעקבות הנהגת התכנית של תשלום תוספות לילדי עובדים שכירים עד גיל 18. על תכנית זו עוד ידובר להבא. הכללת קבוצת הגילאים 15—18 החל מחודש אוגוסט 1965 הגדילה במידה ניכרת מספר המשפחות והילדים הזכאים לתוספת. בשנת 1967 שולמה התוספת לכ-77 אלף משפחות ובעד יותר מ-200 אלף ילדים.³⁰ ברור שהגדלת שיעורי התוספות והרחבת תחולתם עד גיל 18 שיפרה במידה ניכרת את התכנית כולה וקירבה אותה במידת-מה למילוי ייעודה המקורי. אולם, על אף השיפורים האלה נשאר שיעורי התוספות נמוכים למדי ויכלו לכסות רק חלק קטן מן ההוצאה הכרוכה בהחזקת ילד בבית.

התכנית של תשלום התוספות למשפחות מרובות ילדים מומנה במשך השנים כפי שתוכננה מלכתחילה בשיטה התקציבית, כלומר: ההכנסות השנתיות כסוי את ההוצאות השוטפות. המצב הכספי של התכנית היה בכל השנים הללו משיביע רצון. שינוי בצורת מימון חל ב'1965 עם הרחבת התכנית והחלתה על ילדים עד גיל 18. כדי לכסות את ההוצאות הנוספות הועלה שיעור דמי הביטוח של המעבידים (בעד עובדיהם) והעובדים העצמאיים מ-0.3% ל-0.5%. יחד עם העלאה זו חלה התפתחות מעניינת. אוצר המדינה הקטין אז את השתתפותו במימון התכנית משני שלישים של ההכנסה השנתית מדמי ביטוח ל-52% בלבד. שיפור התכנית היה מלווה אפוא העברה של חלק מן המימון ממערכת היסוד הרגילה, שהיא פרוגרסיבית, למימון על ידי דמי הביטוח, שהם רגרסיביים ביסודם.

3. ביטוח של ילדי עובדים

עם תשלום התוספות למשפחות מרובות-ילדים לא נפתרה שאלת התוספות לשלושת הילדים הראשונים. הבעיה הוסיפה להעסיק את קובעי המדיניות הסוציאלית ותבעה פתרון. בתחילת שנות ה-60 נשקלו באופן רציני שתי אלטרנטיבות: אחת היתה להקים קרן-השוואה אשר תדאג לחלוקה שווה יותר של עול תוספות-הילדים הצמיר דות לשכר-העבודה בין המעבידים. האלטרנטיבה השנייה היתה להקים ביטוח מיוחד לתשלום תוספות-לילדים במסגרת הביטוח הלאומי. ההסתדרות היתה מעוניינת בתחילה בהקמת קרן-השוואה בלבד ועל-ידי כך להפוך את תשלום התוספות לילדים כדבר המחייב את כל ענפי המשק.³¹ אולם היא היתה גם מעוניינת להעלות את שיעורי התוספות מאחר שהללו קיפחו במשך השנים את ערכם הממשי. שיקולים אלה הביאו גם את ההסתדרות לתמיכה בהקמת ענף ביטוח מיוחד. הבעיה הועלתה פעמים רבות בכנסת, ושרי-העבודה השונים הבטיחו להכין חקיקה כדי לפתור את בעיית התוספות. אולם עד 1963 נעשה אך מעט לפתרון הבעיה.

ביוני 1963 מינה שר-העבודה יגאל אלון ועדה לתיכנון התשלום של תוספת משפחתית לעובדים שכירים.³² כיושב ראש הוועדה נתמנה ד"ר גיורא לוטן, המנהל הכללי של המוסד-לביטוח-לאומי, ובוועדה עצמה הוכללו נציגי הממשלה, ההסתדרות והתאחדות-בעלי-התעשייה.³³ הוועדה טיפלה בכל אותן בעיות שזה זמן רב היו שנויות-במחלוקת בקשר להנהגת תשלום התוספות. הבעיה הראשונה היתה: מה צריך להיות שיעור התוספת. היו שרצו כי שיעור התוספת יהיה 10 ל"י לחודש, אותו שיעור שהומלץ עליו על-ידי הוועדה הציבורית לשכר עובדי-המדינה (ועדת הורוביץ). נציגי ההסתדרותית תמכו בכך משום שהתנגדו לקביעת שיעור תוספת נמוך יותר מזה שכבר נתקבל עקרונית על-ידי הממשלה בשביל עובדי-המדינה. האוצר תמך בשיעור נמוך יותר ורצה שהיא תהיה בגבול 6-5 ל"י בלבד. האוצר העלה אף במהלך הדיונים הצעה לקבוע שיעורי תוספת לא-אחידים, כלומר בשיעור מוגדל ל"בני השיכבה הנמוכה ולצמצמו בשיכבה היותר אמידה".

קביעת שיעור התוספת היתה קשורה במספר בעיות אחרות. השאלה היתה, למשל, אם יש לחייב את התוספת במס-הכנסה או לפטור אותה ממס? ההסתדרות רצתה שהתור ספת תהיה פטורה ממס, במיוחד אם יהיה שיעור התוספת נמוך מ-10 ל"י. האוצר רצה לחייב את התוספת במס ללא כל קשר מה יהיה הגובה שלה. הוסכם כי התוספת תשולם לילדים עד גיל 18. השאלה היתה איפוא האם ילדים עובדים יהיו זכאים למלוא התוספת. האוצר והמוסד-לביטוח-לאומי תמכו בהקטנה ניכרת של התוספת לילדים עובדים. שר-העבודה, לעומת זאת, התנגד לגמרי לכל הקטנה של התוספת. הדעות גם נחלקו בשאלה אם יש להצמיד את התוספת למדד יוקר-המחיה או להשאיר לשיקול-דעתו של שר-העבודה את שינוי שיעורי התוספת מדי-פעם בשים-לב לתנודות בשכר-העבודה.

פרט למעבידים הסכימו הכל שמימון התוספות צריך להתכסות כולו על-ידי המעבידים. התאחדות-בעלי-התעשייה התנגדה באופן טבעי לעמדה זו. לדעתה, תשלום

תוספות לילדים הוא חלק מן המדיניות הדימוגרפית והסוציאלית של הממשלה. לפיכך, טענה, אין מקום להטיל את עול המימון כולו על המעבידים וליקר על-ידי כך את הוצאות הייצור בלי שיוטל עול דומה על קבוצות אחרות. לדעת ההתאחדות, "הדרך היחידה לחלוקת העומס בצורה כללית וצודקת היא לממן תוספת זו על-ידי השתתפות אוצר המדינה לפחות מעל האחוז הממוצע של הוצאה זו שהשתלמה עד כה על-ידי המעסיקים".³³

הדיון במכלול הבעיות האלו נמשך גם בשנת 1964, ובשנה זו נעשה חלק אינטגרלי מן המשא-והמתן על המצע הפוליטי של "המערך" בין מפא"י ואחדות-העבודה. השיקולים של שתי המפלגות להגיע להסכם ביניהם הכריעו במידה רבה בקבלת ההחלטות בענין התוספות. לקראת סוף השנה הושג הסכם ברוב הנקודות שהיו שנויות במחלוקת, וב-1.12.64 התקבלה החלטה פורמלית בוועדת-השרים לענייני כלכלה על הנהגת ביטוח לילדי עובדים שכירים. שלושה חדשים לאחר-מכן הובאה בפני הכנסת הצעת-החוק כדי להסדיר את תשלום התוספות.

שר-העבודה תיאר את הצעת-החוק החדש לפני הכנסת בוז הלשון:

ראשית, החוק המוצע יביא להשוואת הזכות לתוספת משפחתית של כל העובדים, בעוד שעד עתה הייתה זכות זו תלויה בשאלה אם ההסכם הקיבוצי, אשר לפיו הוענקה שנית, התוספת המשפחתית, חל על מקום-העבודה.

שנית, סכום התוספת המשפחתית יהיה מעתה שווה לגבי כל העובדים השכירים, בעוד שעד כה קיימים הבדלים ניכרים לפי ענפי העבודה.

שלישית, כתוצאה מהעובדה שהעול הכספי הקשור בהנהגת הקיצבה החדשה מתחלק באופן שווה בין כל המעסיקים, לא תעמוד להבא למכשול בקבלת עובד... העובדה שהוא בעל-משפחה הזכאי לתוספת משפחתית.

ורביעית, תנאי ההתחרות בין המעסיקים בענפים דומים יהיו שווים יותר, שהרי התשלום לקרן אשר ממנה תשולמנה הקצבאות יהיה אחיד לגבי כל המעסיקים ללא הבדל כמה ילדים תלויים בקיומם בעובדי המפעלים השונים.³⁴

לפי הצעת-החוק נכללו בתכנית הילדים של כלל העובדים השכירים, עד גיל 18, בין אם הם עובדים ובין אם לאו. השיעור הסופי של התוספות היה צריך להיכנס לתקפו בשלושה שלבים. בשלב הראשון, שהיה צריך להימשך כל שנת 1965, נקבעו התוספות ל-7.50 ל"י לילד. בשלב השני, במשך שנת 1966—9 ל"י, ובשלב השלישי, משנת 1967 והלאה, 10 ל"י לחודש לילד.³⁵ הוצע שהתוספות תשולמנה על-ידי המעבידים יחד עם שכר-העבודה והתשלום הזה יוחזר אחר-כך למעבידים על-ידי המוסד לביטוח-לאומי. שר-העבודה הסביר כי שיטת תשלומים זו התקבלה "לשם פישוט התהליכים המינהליים הקשורים בביצוע תשלומים אלה לרבות עובדים.³⁶ אולם זה היה הסבר חלקי בלבד. שיטת התשלומים המוצעת התקבלה במידה מסוימת על-פי תביעת ההסתדרות. שיקולי ההסתדרות היו להראות לעובד הבודד מעטפת-שכר מוגדלת ולהצביע על כך כהישג הסתדרותי. המוסד לביטוח-לאומי לא התנגד לתשלום התוספת באמצעות המעביד משום ששיטה זו פתרה לגביו את שאלת הבדיקה מיהו עובד שכיר.

התוספות נקבעו כהכנסה החייבת במס פרט לתשלום דמי-ביטוח המוסד-לביטוח לאומי. זאת היתה למעשה פשרה בין אלה שתבעו תוספות הפטורות לגמרי ממס ובין אלה שתבעו לחייבן במס במלואן.³⁷ פרט מעניין נוסף של התכנית היה זה שהוצאו הקיבוצים מתחולתה. ספק אם חברי הקיבוצים יכולים להיחשב עובדים שכירים, אולם עובדה היא כי כך נחשבו בכל ענפי הביטוח האחרים של הביטוח הלאומי. הקיבוצים הוצאו מתחולתה של תכנית התוספות לילדים לפי רצונם הואיל וסבורים היו כי לא יוכלו להפיק ממנה תועלת.³⁸ עובדה זו רק מדגימה איך קבוצת-לחץ יעילה כגון הקיבוצים בארץ יכולה לכוון חקיקה לשירות האינטרסים שלה.

מימון התכנית החדשה הוטל בשלמות על המעבידים. הם חויבו בתשלום דמי-ביטוח בשיעור של 1.8% משכר ומשכורת, ללא תקרה עליונה לגבי גביית דמי-הביטוח. שיטת המימון כולה התבססה על ההנחה שמחיר התוספות לילדים ששולמו מפבר על-ידי המעבידים יעלה כ-40 מיליון לירות בשנה. המחיר הנוסף נאמד ב-20 מיליון ל"י, ובסך-הכל תעלה התכנית כ-60 מיליון בשנה.³⁹

הצעת-החוק נדונה בכנסת באווירה שלפני הבחירות ב-1965. רק מעט תשומת-לב ניתנה לתכנית כולה על-ידי העתונות והציבור. בכנסת עצמה לא היתה כלל התנגדות להצעת-החוק. אולם כל המשתתפים בוויכוח מתחו בקורת על העובדה שילדיהם של לא-שכירים לא נכללו בתכנית. רבים מחברי-הכנסת חשבו שילדי הלא-שכירים זקוקים לתוספות אלו לא-פחות מילדי השכירים. שר-העבודה עצמו, מר יגאל אלון, לא היה שלם עם עובדה זו, והוא הודיע כי הטיל על המוסד-לביטוח-לאומי לבחון את האפשרות להעניק את התוספות גם לילדיהם של לא-שכירים.⁴⁰

הבקורת העיקרית על ההצעה החדשה נמתחה על-ידי ח"כ אהרן גולדשטיין (ליב-רלים). הוא תבע, בתוך השאר, כי התוספות תשולמנה במישרים על-ידי המוסד-לביטוח-לאומי ולא על-ידי המעבידים כדי לא להטיל עליהם מעמסה מינהלית נוספת, והוא גם התנגד להטלת עול המימון כולו על שכמ המעבידים ודרש לחייב בחלק מן המימון את כלל משלמי-המס.⁴¹ אך לא היה סיכוי לקבלת תביעותיו. הצעת-החוק עברה את שלבי החקיקה בזמן קצר מאד, וב-12 ביולי 1965 נתקבלה סופית בכנסת. הקשיים המינהליים לביצוע התכנית של תשלום התוספות היו רבים מאד. לפי התכנית היו צריכים לשלם את התוספות ל-650 אלף ילדים בקירוב, וזאת באמצעות אלפי מעבידים. אולם הפעלת התכנית לא היתה קשורה רק בבעיות מינהליות. לגבי בעיות חשובות היתה צריכה גם להיקבע מדיניות שלא נקבעה בהחלט בחוק עצמו. למשל, בחוק נקבע כי התוספת תשולם לא רק לאנשים המועסקים למעשה אלא גם לדורשי-עבודה.⁴² במקוון נמנע החוק מלהשתמש במושג של "מחוסר-עבודה" או "מבוטל" והוזכר בו רק המונח "דורש-עבודה". כדורשי-עבודה לצרכי החוק נקבעו אחר-כך רק אלה שנרשמו בלשכות-העבודה.⁴³ מדיניות זו, שבאה לביטוי בתקנות, צימצמה למעשה עוד יותר את תחולת התכנית והגבילה לאנשים מועסקים בעיקר. כתוצאה מכך הפכה התכנית כולה קרן-השוואה פשוטה מסוג אלו שנוסדו באירופה לפני שנים רבות על-ידי ארגוני המעבידים כדי לחלק ביניהם חלוקה שווה יותר את

עול תשלום התוספות. אבל מהתכנית הושמט כל בסיס של ביטוח סוציאלי שיש בו איזה שהוא רכיב רדיסטריבוטיבי בין קבוצות-הכנסה שונות. התוצאה שיקפה במידה מרובה את הגישה השמרנית של האיגודים המקצועיים בישראל, שכמו במקור מות אחרים בעולם דאגו בראש-וראשונה לשיפור תנאיהם של החברים המבוססים. השאלה של הכללת ילדי הלא-שכירים הוסיפה להיות בעיה חברתית ופוליטית חשובה. ועדה בינמשרדית בראשותו של ד"ר גיורא לטון⁴⁴ שבדקה את הבעיה גילתה כי ילדי הלא-שכירים זקוקים לתוספות אלו יותר מאשר ילדי השכירים. הוועדה מצאה כי יש כ-200 אלף ילדים ראשונים, שניים ושלישיים במשפחות הלא-שכירים. מתוכם חיים 60% במשפחות שהכנסתן החדשית אינה מגיעה ל-300 ל"י לחודש; כ-30% במשפחות שהכנסתן בין 300 ל-550 ל"י בחודש. רק כ-10% חיים במשפחות בעלות הכנסה שלמעלה מ-550 ל"י בחודש.⁴⁵ עובדות אלו הבהירו אל-נכון כי הצורך בתוספות-ילדים היה דחוף הרבה יותר אצל ילדי הלא-שכירים הואיל ורובם של אלה השתייכו לקבוצות ההכנסה הנמוכות ביותר בישראל.⁴⁶

בוועדה לא היו חילוקי-דעות בדבר הצורך להכליל את ילדי הלא-שכירים בתכנית של תשלום התוספות לשלושת הילדים הראשונים. אולם הבעיה המרכזית שהתגלתה היתה איך לממן את תשלום התוספות לילדי הלא-שכירים. ברור היה כי רוב המשפחות של הלא-שכירים לא יוכל לשאת במעמסת המימון אם יוטל עליהם בצורת תשלום של דמי-ביטוח. הצעה שהתגבשה אפוא היתה כי תכנית כזאת תצריך השתתפות מצד האוצר כדי לכסות חלק מן ההוצאה בעד ילדי הלא-שכירים. הוועדה המליצה אפוא בדו"ח שלה לשחרר את המשפחות של הלא-שכירים, שהכנסתן עד 350 ל"י בחודש, בתשלום דמי-הביטוח בתכנית התוספות.⁴⁷ אף שהאוצר הסכים עקרונית להשתתף במימון התכנית כפי שהוצעה על-ידי הוועדה, התעורר קושי חדש. הקבוצות האמידות יותר והמאורגנות ביותר מבין הלא-שכירים, בעיקר תנועות-המושבים, התחילו במערכה נגד מה שנתקרא בפיהן "המס החדש" שהוטל עליהם על-ידי הכללתם של ילדי הלא-שכירים בתכנית של תשלום התוספות.⁴⁸

ההתנגדות של תנועת-המושבים נבעה באורח גלוי ביותר מאי-רצון לשאת בעול מימונה של תכנית שאינה מבטיחה להם תועלת כלכלית. ברור היה כי המושבים המבוססים, הנמנים ברובם עם בעלי הכנסות גבוהות, יצטרכו לשלם לתכנית זו הרבה יותר ממה שיוכלו לקבל ממנה. ההתנגדות שלהם היתה אפוא לאופי הרדיס-טריבוטיבי של התכנית, שפיונה להעביר הכנסה מבעלי הכנסה גבוהה לבעלי הכנסה נמוכה, ובכלל זה לרוב המשפחות של מושבי העולים החדשים. רוב המשפחות במושבי-העולים הן בעלות הכנסה נמוכה-ביחס והן גם משפחות ברוכות-ילדים, ולכן עמדו להיות הניהנות העיקריות מתשלום תוספות לילדיהן.⁴⁹ אפשר להניח שהמושבים החדשים לא נשאלו כלל לדעתם על התכנית, וההחלטה נתקבלה במרכזי-התנועה בהם שולטים הוותיקים.⁵⁰

למעשה אין משום חידוש בדבר כאשר שכבות אמידות באוכלוסיה ממאנות לשאת בעולה של תכנית שמגמתה להעביר הכנסה מהן לקבוצות עניות יותר באוכלוסיה.

תולדות החקיקה הסוציאלית בעולם רצופות דוגמות כאלו. החידוש בישראל הוא אולי בכך שהמתנגדים הם תנועות שהאידיאל המוצהר שלהן הוא עזרה הודית. אף-על-פי-כן לא היססו לומר כי תכנית התוספות אינה רצויה להם ואינה נחוצה להם כלל.⁵¹ אולם ההשפעה הפוליטית החזקה של קבוצות-התישבות אלו על השלטון בישראל מנעה למעשה עד סוף שנת 1967 את קבלת התכנית של תשלום התוספות לילדי הלא-שכירים.

אי-הכללת ילדיהם של לא-שכירים לא היה הליקוי היחיד בתכנית של תשלום התוספות לילדי העובדים השכירים. התגלו בה גם עוד ליקויים רציניים. הסתבר כי השיטה של תשלום התוספות באמצעות המעבידים פתחה אפשרויות נרחבות של שימוש-רעה. במיוחד על-ידי מעבידים קטנים או במקומות-עבודה המעסיקים עובדים ארעיים על-הרוב. במקרים אלה החשש הוא שהעובדים אינם מקבלים כלל את התוספות שהם זכאים להן על-פי החוק שעה שהמעביד יכול לתבוע מן המוסד-לביטוח-לאומי את החזרת התשלום שלא בוצע כלל. אין כמעט כל אפשרות למנוע תרמיות מסוג זה באמצעות פיקוח או בקורת.

בעיה זו של הצורך להבטיח שהתוספות לילדים המובטחות בחוק תגענה למשפחות הזכאיות להן עמדה כבר לפני הוועדה הבינמשרדית לבדיקת הנהגתו של תשלום קיצבה משפחתית לשלושת הילדים הראשונים של הלא-שכירים. ועדה זו המליצה לא רק על הכללת ילדיהם של לא-שכירים אלא גם על הקמת קרן אחת לכל הילדים השכירים והלא-שכירים כאחד. וכן המליצה שקרן זו תשלם קצבה במישרים בעד כל ילד, כולל ילדי הקיבוצים.⁵² ועדה של הביטוח הלאומי עצמה, שדנה עוד בסוף שנת 1965 בתשלום הביטוח לילדי לא-שכירים, הרחיקה לכת והמליצה להנהיג ענף ביטוח אחד שיכלול את ביטוח ילדי השכירים והלא-שכירים וגם את ביטוח של משפחות מרובות-ילדים.⁵³ המלצה זו שיקפה את רצונו של המוסד-לביטוח-לאומי להשתחרר מן הירושה של חקיקה לשיעורים שנתקבלה במשך הזמן, וכן את העובדה שכל אחד מחלקי החקיקה היה תשובה ללחצים פוליטיים של אותה תקופה בלא התחשבות בבעיית התוספות לילדים בכללותה. בפני המוסד-לביטוח-לאומי עמד הצורך לבנות מחדש ובצורה יעילה והגיונית יותר את כל מבנה התוספות לילדים, אולם ההצלחה לא האירה לו פנים במאמץ זה.

המאורעות של 1967 האפילו, כמובן, על בעיית התשלום של תוספות לילדים ולא קירבו את פתרונה. הצורך למצוא הסדר נאות להכללתם של ילדי הלא-שכירים, והדאגה שהתוספות המשתלמות תגענה לכל משפחה הזכאית להן, הוסיפה להעסיק את פקידות המוסד-לביטוח-לאומי. הבעיה המרכזית היתה איך להתגבר על ההתנגדות של תנועות-המושבים. התנגדות קבוצות אלה פירושה היה, למעשה, הטלת ויטו על תכניות הרפורמה בתוספות-הילדים הקיימות הואיל ובמציאות הישראלית תנועת-הפרועלים הנמצאת בשלטון עמדה מאחרי תנועת-המושבים. בדיונים הרבים שהתנהלו סביב בעיה זו הסתמנה לאחרונה מעין הצעת פשרה. הוצע להרחיב את התכנית לביטוח משפחות מרובות-ילדים ולכלול בה גם את הילדים השלישיים

במשפחה ולצמצם במקביל לכך את התכנית של ביטוח ילדי השכירים לשני הילדים הראשונים בלבד.⁵⁴ תכנית כזאת היתה מכלילה 50 אלף ילדים של לא-שכירים במסגרת של תשלום התוספות אבל עדיין היתה משאירה מחוץ למסגרת התוספות כ-150 אלף ילדים. מקורה של פשרה זו הוא רצון לפרוץ את המחסום הפוליטי שהעמידה התנגדותן של תנועות-המושבים בפני כל צעד לריפורמה של התוספות. הצעת פשרה זו נדונה בסוף שנת 1967 ועדיין קשה להינבא מה יעלה בגורלה.

4. סיכום

ההוצאה של התכנית לתוספות לילדים היתה בשנת 67/68 102 מיליון ל"י בקירוב, ובשנת 1968/69 היתה 122 מיליון. הוצאה זו ודאי תגדל בעתיד, הן בגלל הצורך להעלות את שיעורי התוספות הן בגלל ההכרח להרחיב מסגרות ולהקיף כל אותם ילדים שלא נכללו בהן עד כה. בתנאים של מדינת-ישראל בשלהי שנות ה-60 זוהי הוצאה ניכרת מאד.⁵⁵ השאלה המתבקשת היא מה התפקיד שתוספות אלו צריכות למלא במכלול של שירותי הרווחה בישראל. אם אנו סוקרים את השתלשלותה של התפתחות התוספות קשה להשיב על כך תשובה ברורה. התוספות הונהגו בשיעורים ובמסיבות של לחצים חברתיים ופוליטיים שונים, אולם הבעיה הדחופה הקשורה בתכניות אלו כיום היא לקבוע מה היעדים החברתיים שהן באות למלא. לכאורה נקבעו היעדים של התוספות בתכנית הביטוח של משפחות מרובות-ילדים. תפקידן היה לצמצם את הפער בין המשפחות הוותיקות ומשפחות הישוב החדש, אך עד כה קשה לומר כי מילאו תפקיד זה כראוי. סקירה שהכין המוסד-לביטוח-לאומי ושערכה השוואה בין משקל התוספות למשפחות מרובות-ילדים בארץ ובכמה ארצות אחרות העלתה כי בצרפת רמת-החיים של משפחה בעלת הכנסה בינונית המונה ששה ילדים נמוכה בהשוואה לרמת-החיים של זוג ללא ילדים רק ב-9%; בבלגיה ב-30%; באיטליה ב-30%; בגרמניה ב-46%, ובישראל ב-55.5%⁵⁶ למרות התוספות נשארה המעמסה על משפחות גדולות בארץ כבדה הרבה יותר מאשר בכל אחת מארצות מערב-אירופה שנכללו בסקירה. אם אמנם נותרה הכוונה שתוספות אלו תמלאנה את ייעודן המקורי, ברור שיהיה צורך להקצות להן משקל מתאים בתקציב המשפחות הגדולות.

הבעיה החשובה ביותר נשארה הבעיה של ילדי הלא-שכירים שעדיין לא הוקפו כלל במסגרת כלשהי של תשלום תוספות, אף שהן כוללות בתוכן את הקבוצות העניות ביותר בארץ. קשה להאמין כי בארץ המצהירה תדיר על הרצון לצמצם את הפער ברמת-החיים בין השכבות השונות באוכלוסיה הוצאו דווקא השכבות המקופחות ביותר מתחולתה של תכנית התוספות לילדים. אף כי גורמים היסטוריים ופוליטיים היו מעורבים ביצירת מצב אנומלי זה, נשארה בעינה העובדה שהמדיניות הסוציאלית הקיימת מפלה לרעה דווקא אותן משפחות הזקוקות ביותר לתוספות לילדים. אפשר רק לקוות כי הריפורמה הצפויה בעתיד בכל התכניות של תוספות לילדים תתקן מעוות זה במדיניות הסוציאלית של מדינת-ישראל.

הערות

1. ראה: Social Insurance and Allied Services Report by Sir William Beveridge (London: Her Majesty's Stationery Office, 1942, reprinted 1962), pp. 154-158.
2. T. H. Marshal, *Social Policy* (London: Hutchinson University Library, 1965), pp. 66. Printer, 1943), pp. 35-37.
3. Palestine, *Report of the Wages Committee*, No. 9 of 1943 (Jerusalem Government Printer, 1943), pp. 35-37.
4. סקר על התוספות המשפחתיות בישראל—1962, תזכיר של ד"ר א. ניצן, ינואר 1963, המוסד-לביטוח-לאומי. יש לציין, כי הממוצע הנה מסתיר את הפיזור הממשי של התוספות, שנעו בין 2 ל"י בחקלאות ל-15 ל"י בציי-הסוחר. לא היה הבדל ניכר בין ממוצע התשלום לילד ראשון והילד השני והשלישי.
5. י. קניבסקי, תכנית לביטוח סוציאלי במדינת-ישראל, חקרי-עבודה, רבעון לביטוח סוציאלי ותחוקת עבודה, כרך ב, מספר 2—1, יוני 1948, ע' 20.
6. תכנית לביטוח סוציאלי בישראל, דין-וחשבון הוועדה הבינמשרדית לתיכנון הביטוח הסוציאלי, משרד-העבודה-הביטוח-העממי, ע' 92.
7. הפעילים העיקריים היו אנשי אגודת-ישראל.
8. אין אמנם נתונים מספיקים על כך. הנתונים הקיימים מראים כי גבוה יותר הפיריון הממוצע של יוצאי-אירופה בירושלים, בה קיים ריכוז גדול של חוגים דתיים. ראה דין-וחשבון של הוועדה לבעיות הילודה, כרך א', ע' 13 (ירושלים: אפריל 1966).
9. דברי הכנסת, 14 לנובמבר 1956, כרך 21, ע' 261.
10. שם, ע' 262.
11. שם, 25 במרס 1958, כרך 24, ע' 1588.
12. שם, 31 במרס 1959, כרך 26, ע' 1748—1749.
13. תזכיר של ד"ר ג. לוטן לשר-העבודה מיום 30 לדצמבר 1957, וכן תזכיר המוסד-לביטוח-לאומי להגשה לממשלה מיום 20 לאוקטובר 1958.
14. תזכיר המוסד-לביטוח-לאומי מיום 12 לינואר 1959.
15. ראה מכתבו לח' אברמוביץ, מזכיר מועצת פועלי רמת-גן וגבעתיים, מיום 24 לדצמבר 1958, וכן חוור שלו למועצות הפועלים ואישי-ציבור מיום 23 לינואר 1959.
16. ראה ג'. ק. גלברית על נושא זה, *Commentary*, Vol. 41, No. 6, June 6 1966, p. 30.
17. ג'רוסלם פוסט, 26 ליוני 1959.
18. Government Press Office, *Excerpts from the Reports of the Wadi Salib Inquiry Committee*. Presented to the Government on 17 August 1959 (Jerusalem: 19 August 1959).
19. ראה: רשומות, הצעות חוק, מס' 401, מיום 13 ליולי 1959.
20. דברי הכנסת, 21 ליולי 1959, כרך 27, ע' 2639.
21. שם, 22 ליולי 1959, ע' 2659—2670.
22. השינוי היחיד שהוכנס בהצעת-החוק היה הקדמת הפעלתו של החוק מן ה-1 באוקטובר 1959 ל-1 בספטמבר 1959.
23. דברי הכנסת, 3 באוגוסט 1959, כרך 27, ע' 2842.
24. שם, 22 ליולי 1959, ע' 2668. ראה גם: Eleanor Rathborne, *Family Allowances* (London: George Allen and Unwin Ltd., 1949), Chapter VI, The Case of the Opposition.
25. גיורא לוטן, 10 שנות ביטוח לאומי, רעיון והגשמתו (ירושלים: המחלקה ליחסי-ציבור של המוסד-לביטוח-לאומי, אוקטובר 1964), ע' 38.
26. השכר החדשי הממוצע ב-1967 היה 585 ל"י בחודש (יולי 67). שיעור התוספת לילד נע אפוא בין שנים ושלושה אחוזים מן השכר הממוצע.
27. חוק הביטוח הלאומי תשי"ד—1953, סעיף 31א (א), בתוקף מ-1 לאוגוסט 1965. הזכות

- לתוספת ניתנה בין אם עובד הילד ובין אם לא.
29. המוסד לביטוח לאומי, דין וחשבון סטטיסטי חדשי, אוקטובר 1967, ע' 17.
 30. ראה דברי שר העבודה, ג. יוספטל, בוויכוח על התקציב לשנת 1960/61, דברי הכנסת, 29 במרס 1960, כרך 29—28, ע' 1044.
 31. עלון המוסד לביטוח לאומי, יוני—יולי 1963.
 32. חברי הוועדה היו: ד"ר י. ארנון, המנהל הכללי של האוצר; ד. גולומב וי. וושצ'ינה מטעם ההסתדרות; גב' ח. דורנאית מטעם הביטוח הלאומי; ח. לב-כוכב ממשרד העבודה; ג. פיין ממשרד המסחר והתעשייה; מ. לוי מהת' בעלי-התעשייה, וצ. כץ מטעם הת' האיכרים.
 33. השגות התאחדות בעלי-התעשייה על דו"ח ד"ר ג. לוטן בדבר תיכנון תוספת משפחתית לשכירים, 1964, 18.6.1964.
 34. דברי הכנסת, 23 במרס 1965, כנסת חמישית, ישיבה 463, ע' 1624.
 35. במציאות קרה כאן דבר מעניין בהפעלת שלבים אלה. מיד לאחר שנתקבל החוק בכנסת התערבה ההסתדרות ולחצה על שר-האוצר והצליחה גם לשכנעו להעלות את שיעור התוספות ל-9 ל"י לחודש מראשית הפעלתה של התכנית.
 36. דברי הכנסת, 23 במרס 1965, הכנסת החמישית, ישיבה 463, ע' 1625.
 37. ההחלטה לחייב את התוספות במס-הכנסה השפיעה ודאי על ההחלטה לגבי שיטת התשלום. מים גביית מס-הכנסה מן התוספות במקור מתאפשרת רק כאשר התוספות משתלמות יחד עם השכר על-ידי המעבידים. תשלום ישר על-ידי המוסד לביטוח לאומי אינו מאפשר גבייה כזו.
 38. כמעט ודאי שקיבוצים צעירים יותר (ומבוססים פחות) היו מפיקים תועלת רבה מן התכנית.
 39. דברי הכנסת, 23 במרס 1965, הכנסת החמישית, ישיבה 463, ע' 1625.
 40. שם, 31 במרס 1965, ישיבה 467, ע' 1730.
 42. חוק הביטוח הלאומי תשי"ד—1953, סעיף 31 ז'.
 43. ראה תקנות בדבר ביטוח ילדי עובדים (ב) תקנה 6א'.
 44. הוועדה מונתה בחודש יוני 1965 על-ידי שר-העבודה ועל דעתם של שר-האוצר ויושב-ראש ועדת-העבודה של הכנסת. בוועדה השתתפו נציגי האוצר, משרדי העבודה והסעד והמוסד לביטוח לאומי.
 45. דו"ח הוועדה הבינמשרדית לבדיקת הנהגתו של תשלום קיצבה משפחתית לשלושה הילדים הראשונים של הלא-שכירים, נובמבר 1966.
 46. כבר בשנת 1963/64 היה סך-הכל הכנסה הממוצעת ניטו של משפחת שכירים יהודית עירונית 524 ל"י.
 47. דו"ח הוועדה הבינמשרדית לבדיקת הנהגתו של תשלום קיצבה משפחתית לשלושת הילדים הראשונים של הלא-שכירים, נובמבר 1966.
 48. ראה יאיר קוטלר, "הביטוח הלאומי מתכנן מס חדש", הארץ, 7 ביוני 1966.
 49. למשל, משפחה בעלת הכנסה של 500 ל"י בחודש היתה משלמת דמי-ביטוח בסך 9 ל"י בחודש ומקבלת תוספות בסך 30 ל"י לחודש בעד 3 ילדיה הראשונים.
 50. ראה גם אריאל ויינשטיין, מעריב, 6 בדצמבר 1966.
 51. ראה מכתב-למערכת של הוועדה הבינמשרדית לענייני מסים של תנועת-המושבים, מעריב, 22 בדצמבר 1966.
 52. ראה דו"ח הוועדה, נובמבר 1966.
 53. עלון המוסד לביטוח לאומי, נובמבר—דצמבר 1965, עמ' 9—8.
 54. עלון המוסד לביטוח לאומי, דצמבר 1967, ע' 18.
 55. בסביבת אחוז אחד של ההכנסה הלאומית.
 56. עלון המוסד לביטוח לאומי, יולי—ספטמבר 1965, ע' 25.

עליזה פויר: שירים לעודד

1

על המרפסת הם חולמים עד
אל מעבר לים. הם
מפליגים אל איי השמש. הם
נושמים זהב ודבש. הם
אוספים נשים ורדות-חומות נוטפות
עסיס ושמן.
הוא בא בעצמותיהם. הם מתפתלים
וקוראים: אחות! הרימי-הורידי הסוכך
חם לנו אנו רוצים לראות!
בעיות סעד אינן מטרידות אותנו.

2

ליד בית מאיר-כוכב
השמים אינם ריעת אהל הקרקס
הבא ממרחקים. העננים אינם
ספר ורד צמרירי ואין עין אלהים בעולם.
השמים שם
כשולדים מגידים ראשם בחכמה ישנה
כועקות הנדונים כלם
כלבנים המתפוררות. כרקבון הפושה
אט-אט.
ואין עודד בעולם
ואין עודד בעולם.

4

בבית מאיר-כוכב היו
פנים חדשות (כמו הייתי אומר)
נולד כוכב. האמנם פנים חדשות
שושנים
ועצי שזיף
לפעמים שלכת
ואחר שרפות בקוצים.
האמנם פנים חדשות? ומה בדבר
חדר-המתים?

3

ליד בית מאיר-כוכב
שוב ראו (החולים) את השזיף מגזים
בפריחתו. בכסאות הגלגלים, עם מקלות
ומעל לכל—הריח
ילדה קטנה עברה ולא נשמה את פריחת השזיף
ילדה קטנה הציצה לתוך חדר המתים
ילדה קטנה ראתה, ליד בית מאיר-כוכב,
זוג אהבים ולא נשמה אותם.

יוסף גזית: אילן בחצר

בְּאֶפְלָה מֵעַל חֶצֶר פְּרוּרָנוּ פוֹרָה אֵילָן מִטְּשֵׁטֶשׁ
עוֹלָה מִיּוֹנְקִיּוֹ הַחֲבוּיִים
צִמְרָתוֹ הַמְּסֻפָּת מֵעַל קְדָרוֹת כְּתָלֵינוּ הָעֲבָשִׁים
מוֹרָא חוּצוֹת וְדֹאגוֹת מִשְׁכְּנוֹתֵינוּ
מֵאֲבָד סֵעֲפֵי הַבּוֹהִים בְּחָלָל נֶאֱלָח
בֵּין תַּפְרַחַת כּוֹכְבִים חוֹרֵת וְרַחֲוָקָה.
הָשֵׁב שְׁלוֹם וּבִטָּחָה לְשָׂרְעֵפִינוּ
הִנֵּחַ מְנוּחָה לְנַחֲרֵינוּ
חֲשֵׁף לְעֵינֵינוּ שְׂרִטוּטֵי הַפְּרִיחָה
בְּשֵׁר מִשְׁבֵּי נְחֵמָה לְפָרְחֵיו גְּלוּנֵי הַלְבְּנוּנִית
פִּתַח לְבַלּוֹבָיו רוֹחָה
לְמַעַן יְנוּחוּ בְשִׁלְוָה הַבְּהִירָה שֶׁל לַיְלָה
פֶּשֶׁט וְרוֹעוֹתָיו וְנִיחוּחֵן הָרוֹעֵף עַד
מִרְצָפוֹתֵינוּ.

נסים רג'ואן: יהושפט הרכבי ומושנתו ב"סיכסוך"

עם התמדתו של הסיכסוך הישראלי-הערבי על התפרצויותיו האלימות משך עשרים השנים האחרונות, הסתמנו כמה צדדים חדשים, מעניינים ביותר אף גם מדאיגים, בדבר שאפשר להגדירו כתוכן ה"אידיאולוגי" של הפלוגתה. דבר זה נכון הן לגבי ישראל והן לגבי הערבים. יתר על כן, בשני המחנות נוטים היו שינויים אלה להחריף את עמדותיהם של הצדדים ולא דווקא לרככן—ומלחמת יוני 1967 רק העמיקה את התהום. דבר זה נראה לעין יותר מכל ב"ספרות-הסיכסוך" הערבית.

בשנים 1948—1967 נטה מספר גדל-והולך של פובליציסטים, תעמלנים רשמיים ודימגוגים מקצועיים מקרב הערבים לאמץ לו נעימה אנטישמית ברורה ובוטה למדי באמירותיו על-אודות ישראל והציונות. בקאהיר הופיעו עשרות ספרים וקונטרסים בעלי נושאים ונעימות-לוואי אנטישמיים מובהקים תחת כל מיני גושפנקות רשמיות-למחצה, ועוד רבים יצאו בביירות על-ידי מו"לים מסחריים. במקרים רבים הרחיקו המחברים לכת עד כדי כך שנתנו לפני קוראיהם נוסח מלא או מקוצר של החיבור האנטישמי הבסיסי, "הפרטיכלים של זקני-ציון". מחברי הקונטרסים האלה, הלהוטם לשאת חן בעיני השליטים, אכזלים חימה ורגשי-כשל נוכח הבעיות הפנימיות שאינן נפתרות ונוכח האכזבות הקשות בחזית הפן-ערבית והבינלאומית, דומה כאילו התחרו זה עם זה בחשיפתם, בעיבודם, בתרגומם ובגניבתם של כמה מן המוצרים הזדוניים ביותר של האנטישמיות הנוצרית במערב—ולאחר-מכן הציעו את כל אלה למכירה בחינת המלה האחרונה בחכמה האנטי-ישראלית והאנטי-ציונית.

זאת מן הצד הערבי. מן הצד הישראלי, לעומת זאת, הביאו התקשחות העמדה הערבית, והגילויים האנטישמיים שנתלוו אליה, לידי כך שכמה משקיפים מדיניים, מומחים-למזרח-התיכון ואנשים שבגלל תפקידיהם הרשמיים הם שרויים במגע מתמיד עם הסיכסוך הישראלי-הערבי, הגיעו להערכה "פסימית" במיוחד של המצב. בקצרה אפשר לומר שהערכה זו שמה את הדגש בשתי הנחות-אב: (1) שהערבים הפכו את הפלוגתה שלהם עם ישראל ל"אידיאולוגיה" שהם עצמם נעשו שבויה, (2) שאנו עדים כאן להופעתו וצמיחתו של מרכז חדש לאנטישמיות, היורש את המרכז האירופי הישן, ובמובנים ידועים אף עולה עליו.

הקולני והעקיב במומחים הישראליים האלה היה האלוף יהושפט הרכבי. במספר מאמרים והרצאות על הסיכסוך הישראלי-הערבי¹ ציטט הרכבי מתוך שפע רב-רושם של חומר כתוב ללמדנו ש"האנטישמיות הערבית" היא "אותנטית", רעשנית

* ראה נ. רג'ואן: "בעיה ורשיה". "קשת" לו, סתיו 1967, ע"ע 144—159.

ומודרכת-מגבוה עד כדי כך שנוכל לראות בה אנטישמיות לכל דבר. אכן, הרכבי אף הרחיק לכת וטען כי מרכז המחשבה והפעילות האנטישמיות, שאותן היו מזהים לשעבר עם אירופה, קובע לו עתה את משכנו במזרח הערבי.

לאחר-מכן, עם שהמשיך במחקרו בסיכסוך הישראלי-הערבי—במסגרת משרד-הבטחון הישראלי, כפי שמספרים לנו המו"לים שלו—הוציא האלוף הרכבי מתחת ידו חיבור שיטתי ומפורט הבא לנתח כל מיני "עמדות ישראליות" כלפי הסיכסוך ולהגדיר, במהלך הניתוח, את טיב הסיכסוך הזה ואת הדרכים בהן ראו אותו הערבים. כלומד נלהב של מה-שקרוי "מדע הקונפליקט" חותר האלוף הרכבי בחיבור זה² לעשות שימוש במינוח ובכמה מן המימצאים של ענף-החכמה חדש זה, שקם בעיקר בזכות המלחמה הקרה בין מזרח למערב והתפתחות "מאזן-האימה" הגרעיני כתוצאה ממנה (נושא שעליו חיבר האלוף הרכבי ספר בעל-משקל שנתקבל יפה).

איך עלינו להתייחס לספרות זו של ה"קונפליקט"? השאלה מעוררת בעיות מעניינות במיתודולוגיה ובישורת אקדמית, וכדאי לעמוד עליה כאן בקצרה. האלוף הרכבי, בהתאם למסורת הפבודה של אידיאולוגים ציוניים, מדבר על "הערבים" בצורה קיבוצית, מזורה בחוסר-ההבחנה שבה. לבד מזה שהוא משתמש במונח הכוללני "אנטישמיות ערבית", הוא מספר לנו, למשל, שלעומת הישראלים, שלדעתו גילו רק התעניינות זעומה בסיכסוך, הרי "הערבים" הופכים בו והופכים בו ללא לאות. כי בעוד אשר הישראלים לא פירסמו למעשה שום ספרים על הנושא, הרי הערבים חיברו עליו מאות ספרים. מתוך אלה, 160 מגלים מגמות אנטישמיות, כ־50 מביאים תמצית של ה"פרטיכלים", ואילו אחרים מביאים את מלוא נוסחו של כתב-פולסתר אנטישמי זה.³

ואולם, ככל שהדברים אמורים בנעימתם האנטישמית של מעשי-ספרות ערביים אלה מתעוררת נקודה אחת מכרעת: כלום אפשר בכלל להעלות האשמה של "אנטישמיות" כנגד עיבדיהם, תרגומים וגניבות של יצירות אנטישמיות ידועות שמקורן בהקשר היסטורי ותרבותי שונה לגמרי מזה שבו מיוצרים הכתבים האלה? במקום אחרי ניסינו להצביע על כך שהדיבורים המקובלים עתה באופנה על "האנטישמיות הערבית" חסרים בסיס מוצק הן מצד ההיסטוריה הן מצד התרבות. בינתיים אפשר להעלות שתי נקודות בקשר לזה:

* כאשר ניגשים לנושא כה עדין הטעון חומר-נפץ רגשי רב כל-כך אין די לנו שנצבור עדות טקסטואלית בלבד. שרשי האנטישמיות נעוצים בתורותיה של הכנסייה הנוצרית, ועד היום הזה אמונות ומשפטים-קדומים נוצריים מפרנסים את הרגש האנטי-יהודי במערב.

* האנטישמיות כפי שלמדנו להכירה כתופעה נוצרית-מערבית בלבד—על כל האסוציאציות הרגשיות המפוצצות הכרוכות בה בדרך-כלל—אי-אפשר פשוט "להל-ביש" אותה על אנשים אחרים, דת אחרת או תרבות אחרת. אין זה תרגיל סימנטי. אפיו של עם, דפוסי התנהגותו, עמדותיו ודרכי תפיסתו והגבתו נקבעים במידה רבה על-ידי נסיונו ההיסטורי הקיבוצי, תרבותו ומורשתו.

אמנם, כל הדברים האלה אין פירושה שאין אנו צריכים להתיחס ברצינות לספרות האנטישמית הכרסתנית וה"אותנטית" לכאורה שבכל אותם ספרים וקונטרסים ערביים על הסיכוסף הערבי־הישראלי, או שאנו פטורים מכל נסיון להסבירה. אבל דומה כי בטרם נבדוק את הספרות הזאת ונוציא עליה משפט, מידת ההגינות מחייבת לראות מה היה בפיהם של הוגי־דעות ואנשי־רוח ערביים—להבדיל מתעמלנים מקצועיים ואופורטוניסטים לאומניים—לומר על התופעה הזאת. דבר זה יעזור לנו לקבל מושג הן בדבר איכותה של ספרות זו והן בדבר מקומה בתודעתם של הערבים עצמם—או לפחות בדבר מקומה באותם חוגים ערביים שבהם עניינים אלה זוכים לדיון רציני ובקרתית. כדי להינצל מכל פיתוי להסתייע ב"חכמה שלאחר־מעשה" לא נשתמש כאן כמעט כלל בחומר שנכתב לאחר מלחמת־1967, כאשר "הודו" כמה פובליציסטים ותעמלנים ערביים שאכן שגו בהפיצם סיסמות והרגשות אנטישמיות.

המהמורות שבגישה הערבית

עילם אל־נקבה הוא מונח ערבי חדש שבתרגומו המילולי פירושו "מדע השואה", או, אם תרצו, תורת־השואה. הכוונה, כמובן, לחקר שאלת ארץ־ישראל, שמאז 1948 היא מכונה "שואה" בפי סופרים ופובליציסטים ערביים. ככל שידעיתנו מגעת, נטבע המונח לראשונה על־ידי קונסטנטין זורייק, פרופסור להיסטוריה באוניברסיטה האמריקאית של ביירות ומחבר הספר, הקלאסי עתה, מענא אל־נקבה (לקח השואה), שיצא לאור זמן קצר לאחר המלחמה הראשונה בין ישראל לערבים ב־1948 וביקש להפיק מתבוסת הערבים במלחמה ההיא לקח ומסקנות מעשיות.

אחד הלקחים שהיו הערבים צריכים ללמוד מן המאורעות של 1948, לדעתו של פרופ' זורייק, היה זה שהמאבק נגד הציונים "לא יוכרע בקרב אחד אלא יצריך מלחמה ארוכה וממושכה". קיצורו של דבר, כתב, "המלחמה הזאת לא תביא לנצחונם של הערבים כל עוד יישארו במצבם הנוכחי. במסיבות הנתונות יוכלו להשיג, לכל היותר... הגנה על חלק גדול ככל האפשר מן הישגות הערבית. הדרך לנצחון הסופי והשלם... טמונה בשינוי יסודי במצבם של הערבים, ובתמורה גמורה בארצות המחשבה, המעשה והחיים שלהם". אחר־כך קם ומנה ארבעה "צעדים" שצריכים הערבים לעשותם, אם אמנם רוצים הם לחולל את התמורה שהיא בעיניו הכרח להבסת הציונות. את השלישי בצעדים האלה הגדיר בוז הלשון: "יש לארגן את השכל ולהכניס בו שיטה על־ידי הכשרה במדעים הפוזיטיביים והאמפיריים... ולהתרחק ככל האפשר מהזיה מקהת־חושים ומרומנטיקה ערטילאית".⁴

על העובדה שההתקדמות בתחום מסוים זה של שינוי־ערכים בקרב הערבים אכן זעומה היתה מאד בתשע־עשרה השנים האחרונות העיד לא מכבר פרופ' זורייק עצמו. בתחילת 1966 פירסם הירחון התרבותי הסורי "אל־מעריפה" גליון מיוחד המוקדש ל"העניין הערבי במאבקו נגד הציונות הבינלאומית". אחד המשתתפים בגליון זה של "אל־מעריפה" היה פרופ' זורייק, שבמאמר בשם "תורת השואה" כתב כדברים הבאים:

"מזור הוא מאד באמת שאנו מקדישים טיפול מדעי לענין פחות־הערך שבעניינינו ובתוך כך אין אנו רואים צורך בטיפול שכזה כשאנו מתיצבים נוכח בעיותינו ועניינינו החשובים ביותר, הגורליים ביותר להווה ולעתיד שלנו. כאשר אחד מאתנו נופל למשכב הוא שואל ברופא ששנים רבות למד חלק אחד מגוף האדם או טיפל באחד מתחלואיו... אבל כשהדברים אמורים בבעיות הראשיות שלנו—כגון שאלת ארץ־ישראל—אין אנו מטפלים בהן בצורה זו, גם אין אנו חשים בצורך לתת להן טיפול מעין זה... הירבו לדבר על בעיית ארץ־ישראל; קולות רבים נשמעו בנידון. אבל ימים עוברים ושנים חולפות ועדיין קול אחד אינו נשמע... קולו של איש־המדע שיתמודד עם בעיה זו—ממש כדרך שהוא מתמודד עם כל בעיה אחרת—ויעשה אותה מושא למחקר שיטתי, שימת־לב רצופה ועיון מדויק ומקיף".⁵

הדברים נכתבו במרס 1966. כעבור שנה אחת—לערך חודש ימים לפני מלחמת־יוני—נוקק לענין זה משכיל לבנוני אחר, עבד אל־כרים אבו אל־נסר, בסקרו מספר ספרים ערביים על בעיית ארץ־ישראל בדרירחון ספרותי־תרבותי הקרוי "חיואר". שמונה עשרה שנה, קונן, עברו מאז השואה; מאות ספרים ומסות הופיעו על הנושא; ועשרות סופרים ומחברים עשו להם שם בזכותו. עד כדי כך, בעצמי, ש"הבעיה... הפכה להיות הדרך הקלה ביותר לרוכלות אינטלקטואלית, ספרותית ומדינית מכניסת־רווחים לרכישת תעודת־זהות לאומית"; אף־על־פי־כן עדיין בעיית ארץ־ישראל חסרה את היסוד החשוב ביותר של עיון והערכה—רוצה לומר, היסוד המדעי.⁶ אחרי־כן ניגש אבו אל־נסר לבדוק את טיב הספרות שראתה אור בשאלת ארץ־ישראל משך שמונה־עשרה השנים הקודמות באתי־ההוצאה השונים שבעולם הערבי, ובמיוחד בקאהיר, בירות ודמשק. סקר נוקב ומפורט של ספרות זו, כתב לאמור, למד שאנו יכולים לסווגה לשלושה סוגים: "החלק הראשון, והגדול ביותר, הוא ספרותי טהור, פועל־יוצא מן הריאקציה הרגשית שחוללה השואה בנפשות אלה שחזו בה מבשרם. האפייני לספרות זו הוא בכי וקינה, וכן תחושת הפלצות נוכח עוצם השואה ואבדן 'ארץ־התפוזים'. אנשי־עט ערביים מצליחים מאד בסוג זה של ביטוי ספרותי מפני שהוא קרוב ביותר לאפיים הלירי. כי בכל איש־עט ערבי שוכן אותו פייטן טרום־מוסלמי, שאם גם מלאו לו כבר אלפיים שנה ויותר עדיין הוא אוהב לקונן על הריסות".

הסוג השני אפשר לקרוא לו היסטוריוגרפי. אלה שעסקו בתולדות הבעיה, כתב אבו אל־נסר, ניגשו לשואה מנקודת־ראות רחבה יותר מזו של טבח שנעשה, כבוד שחולל, תינוק שנרצח או זקן שיצא מדעתו. "אף־על־פי־כן, ההיסטוריון שטיפל בבעיית ארץ־ישראל התעקש שיהיה ספרו מקיף וכולל את הכל, תוקף כל צד מצדי הבעיה וחוזר אל שרשיה ההיסטוריים הראשונים—כאילו ביקש שיעלה ספרו על כל האחרים שקדמו לו או שיבואו אחריי". גישה מסוג זה ידועה היתה להיסטוריונים הערביים הקדומים, שהיו נותנים לחיבוריהם ההיסטוריים שמות סופיים ופסקניים כגון "הראשית והסוף", "המכלל" או "אחרית־דבר". יתר על כן, הסגנון של רוב הספרים

ההיסטוריים על השואה נוטה ביותר לרגשות ולמליצה, ולא דווקא לדיק ולאובייקטיביות המדעית—עד כדי כך, בעצם, שנתפשטה הדעה כי בחקר שאלת ארץ־ישראל אובייקטיביות כמות כבגידה באומה”.

הקבוצה השלישית והאחרונה של הספרים הערביים על בעיית ארץ־ישראל כוללת את הספרים ה”מדיניים”. מחבריהם של ספרים אלה ניסו ללמוד את הממדים הערביים־הכלליים והבינלאומיים של הבעיה, את פעולותיה ושלוחותיה, ”אבל ספריהם חדורים גישה תעמולתית וחסרים את הרוח המדעית המאוזנת הצריכה לשלוט בחקר בעיה כגון זו”.

כל מי שנהירה לו באיזו מידה ”ספרות השואה” הערבית יסכים על־נקלה עם הסיווג וההערכה של אבו אל־נסר. אולם בכל שלושת הסוגים שהוא מתאר—ובמיוחד בסוגים ההיסטוריים והמדיניים—אפשר להבחין בעוד סוג אחד של מאמץ ספרותי. אני מתכוון לעשרות הספרים והקונטרסים, שהוצאו בקצב מהיר למדי על־ידי בתי־הוצאה ערביים רשמיים, רשמיים־למחצה ופרטיים, המתמחים בתעמולה ”אנטי־ישראלית” אך למעשה הם מביאים לפני הקורא הערבי ליקוטים מן ההאשמות וההשמצות האנטי־שמיות הגרועות, ה”אותנטיות” והזולות ביותר שבנמצא. פירסומים אלה, שרבים מהם מכילים את הנוסח המלא של ה”פרטיכלים” הידועים־לשימצה או איזה קיצור שלהם, נתרבו כל־כך במרוצת השנים עד שיסולח לו לאדם אם שוב אינו מוצא בהם ענין. להוציא אחדים המשתמשים בכמה גרסות קוראניות של דברי־תוכחה שהטיחו נביאי התנ”ך נגד בני־ישראל, והמנסים למצוא את שרשי הרגשות האנטישמיים בשחר ימיו של האסלאם, כל הספרים האלה מביאים תרגומים או עיבודים גרועים של כתבים וקונטרסים אנטישמיים ידועים ומופריים מאירופה.

כמה גורמים עשויים לתרץ התפרצות זו של ”אנטישמיות ערבית” כביכול. ראשית, ההרגשה של אולת־יד גמורה שחשים הערבים בכללותם כלפי ישראל והתנועה הציונית. ועוד פועל כאן הקושי—שאינו מיוחד בשום־פנים ללא־יהודים—בהגדרת היחסים המדויקים בין מדינת־ישראל ליהודים בכללם. בין הציונות לדת היהודית. זאת ועוד: עלינו להביא בחשבון את השפעתן של תורות נוצריות על מחברי הספרים האלה. השפעה זו לובשת שתי צורות עיקריות. אחדים מבעליהם של כתיב־פלסתר אלה הם עצמם נוצרים שנתגדלו על התורות הללו, ואילו האחרים הושפעו מהן על־ידי ההכשרה, המערבית בחלקה המכריע, שמקבלים הם ברובם ועל־ידי הספרות אשר לה הם נזקקים. אם כה ואם כה, דומה כי תעמלנים אנטי־ציוניים אלה נפלו בפח ממש: הם נעשו קרבנות לאותה דוקטרינה שהם מתימרים להילחם בה—כלומר המשוואה של הציונות ומדינת־ישראל עם היהדות והעם היהודי. התוצאה היא שעל מקום ”מדע השואה” מן הסוג שעליו המליץ זורייק יש עתה בערבית שפע רב של דברי־בלע אנטישמיים מפורשים. אם שייכת ספרות זו לסוג ה”ספרותי”, ה”היסטוריו־גרפי” או ה”מדיני”, דבר זה אינו מעלה ואינו מוריד; ודאי הוא ששייכת היא לאותה מרכולת אינטלקטואלית־ספרותית־מדינית זולה שאותה מציגים לראנה—אם נשתמש בביטוי הקולע של אבו אל־נסר—אלה ”המחפשים תעודות־זהות לאומיות”.

השקפה ערבית בת־זמננו על האנטישמיות במסתו הפרוגרמטית, "רגע של אמת", שאותה כתב זמן קצר לאחר מלחמת־יוני, דואב ססיל חורני על העובדה שעד למלחמה האחרונה הניחו את שדה הפירסום והביטוי בעולם הערבי "בידי דימגוגים מקצועיים, סחטנים וקנאים משכילים־למחצה". רעשנותם של יסודות אלה, מצד אחד, ושתיקת המשכילים הערביים, מצד שני, הוא כותב לאמור, "הוליכו את האומה הערבית לא רק לשואה אלא גם אל סף ההתפוררות".⁷

ואכן כך היה הדבר, כפי שאנו למדים די־והותר מעצם העובדה שכמה חוגים ערביים רשמיים עמדו על כך לאחר תבוסת יוני. עדות לכך נמצאה גם בשני צעדים שנקטה קאהיר שעה קלה לאחר המלחמה: סילוקו הבהול של אחמד סעיד, המנהל של שידורי "קול הערבים" וראש־וראשון לדימגוגים שעליהם דיבר חורני, ושילוחו—אף זאת ביזמתה הברורה של קאהיר—של אחמד שוקיירי, הקנאי הנבער־למחצה שעמד בראש הארגון־לשיחורר־פלשתין מאז הקמתו.

אולם מעטים הם הוגי־הדעות הערביים שעמד להם אומץ־לבם לצאת בגלוי ממש נגד ההכרזות האנטישמיות הבוטות שנתקבלו לעתים קרובות בשנים שעברו כתעמולה אנטי־ישראלית. עם זאת ראוי לציין ששום סופר מצרי בעל שיעור־קומה—להוציא, אולי, את עבאס מחמוד אל־עקאה, השואב מלוא־חפניים ממקורות מערביים—לא הטיף מעולם בגלוי להשקפות אנטישמיות. מצד שני, יש לפחות סופר ועורך מצרי אחד בעל־השפעה שאכן העז לצאת בגלוי נגד ההשקפה האנטישמית בתעמולה הערבית ונגד האנטישמיות בכללה. בספר שיצא לאור ב־1965, ואשר הרבה מבקרים וסופרים מצריים הכתירוהו בתואר "ספר־השנה", קיטרג אחמד בהא אל־דין על ההצהרות האנטישמיות שהשמיעו כמה מן הכותבים על ישראל. בכתבו בדבר התגובות הערביות על החלטתה של מועצת הוותיקן בשלהי 1964 לזכות את היהודים מאשמת רצח ישוע, מביע בהא אל־דין צער על ההתנגדות הערבית להחלטה וניגש לנושא במידה הגונה של אובייקטיביות ומחשבה צלולה.⁸

בהא אל־דין מטפל בשלושה צדדים של הנושא—הדתי, הגועי והמדיני. באשר לראשון, אין הוא נכנס לפרטים אלא מטעים בצדק כי בעוד אשר בעיני הנצרות הוחזקו היהודים אחראיים לרצח ישוע הרי האסלאם לא קיבל גירסה זו של המאורע אלא הכחיש אותה מכל־וכל: הקוראן קובע בפירוש כי "הם לא תלו אותו ולא הרגוהו אלא חוון־בדים חוון...". בתארו את הרקע ההיסטורי של האנטישמיות הגזעית, קובע בהא אל־דין כי האיזור הערבי לא ידע מעודו סוג זה של גזענות ואנטישמיות. "קודם־כל, מפני שהערבים עצמם שמיים; ושנית, מפני שהקוראן לא קיבל את הסברה בדבר צליבתו של ישוע". לאמיתו של דבר, "אם כיום הערבים עצמם הם קרבנות לתוקפנות ציונית־יהודית קנאית הרי בכך רק משלמים הם את המחיר של דורי־דורות של קנאות אירופית גזענית שהגיעה לשיאה בפשעיו של היטלר באמצע המאה העשרים".

בנתחו את תוצאות האנטישמיות האירופית ואת הפתרונות שהוצעו לבעיה היהודית באירופה, מגיע בהא אל-דין לכלל מסקנה שהאנטישמיות מזיקה לענין הערבי. הוא מבדיל בין שני פתרונות אלטרנטיביים. האחד ממליץ על גירושם של היהודים וקי-בוצם במדינה אחת שתשמש להם בית לאומי. פתרון זה, הוא מציין, מתקבל בעת-ובעונה אחת הן על קנאים אנטי-יהודים והן על "קנאים" יהודים, שהרי הראשונים מסכימים לו מתוך רצון להיפטר מן היהודים שבתוכם והאחרונים, כגון הציונים, מסכימים לו מתוך הדחף להקים להם מדינה משלהם. הפתרון השני לבעיית היהודים באירופה מבוסס על רוח של ליברליות, סובלנות ושוויון. הוא קורא לחיסול הקנאות הדתית והגזעית, למען, "יתמוגו" היהודים בחיי הארצות שבהן הם יושבים.

הפוננה היא שבאווירה מעין זו יחוש היהודי את עצמו כבתוך שלו במקום בו הוא נמצא עכשיו, והואיל ויהיה שווה-זכויות וחובות עם כל שאר האזרחים. לדברי בהא אל-דין, הוויכוח בתוך העולם היהודי גופו בין חסידי שני הפתרונות עורר נמשך: "כי מחוץ לעובדה שכל יהודי מתאוה בוודאי שתחיה ישראל ותעשה חיל—וזה הרגשה טבעית—בא ויכוח זה לידי גילוי בשאר שאלות, כגון שאלת ההגירה".

בהא אל-דין משוכנע שענינם המציאותי המדיני של הערבים "הוא בורם השני, החותר לבולל את היהודים בארצות-מושבם, ולא בראשון, הנוהג הפליה לרעתם וסופו מגרשם לישראל". אחרי-כן הוא דוחה בשתי ידיים את כל ההאשמות שלפיהן עמדתם של הערבים כלפי ישראל היא גזענית ביסודה, כשהוא חוזר ואומר כי לשעבר כמו גם כיום זרה האנטישמיות לעולם הערבי וכי האינטרס של הערבים מחייב שיהיו היהודים מחופש ושוויון בארצות-מושבם. לכן לא די שאין למצוא דופי בהחלטת הוותיקן אלא שצריכים הערבים לקדמה בברכה הואיל והיא מסייעת לחסידי הפתרון השני.

מבחינה מדינית מבדיל בהא אל-דין בין ישראל ליהודים באשר הם, אף כי טוען הוא כי הציונות "פועלת למעשה במספר חזיתות ובמספר כיוונים בעת-ובעונה אחת". "על-כל-פנים", הוא מסיים ואומר, "לעולם לא נסכים לכך שתפרע אירופה את חובותיה הגזעיים והמדיניים הכבדים על חשבוננו".

יש לציין כי בהא אל-דין כתב בפירסום שאחרי הכל היה פירסום מצרי רשמי-למחצה. על דרג רשמי גבוה הרבה יותר נעשתה הבחנה דומה לזו בין איבת הערבים לישראל ולציונות מצד אחד לבין האנטישמיות מצד שני. בתוך שאר מקומות העלה נימוק זה בהודעה משותפת שפורסמה ב-27 ביוני 1964 לאחר דיונים רעיוניים ממושכים באלג'יר בין משלחת של האיחוד-הסוציאליסטי-הערבי ובין נציגים של החזית-האלג'ירית-לשיחרור-לאומי. בפרק העוסק בישראל הסבו נציגי שני הארגונים השלי-טים האלה תשומת-לב לצורך "למתוח קו ברור של הבחנה בין היהדות לתנועה הציונית", הדגישו כי "אין המאבק נגד ישראל לובש צורה גזענית או דתית", וטענו כי "בהיסטוריה הממושכת שלהן גילו תנועות-השיחרור הערביות עמדה של סובלנות כלפי כל הגזעים והדתות". (מצוטט מתוך נוסח ההודעה כפי שנדפסה ב"אל-אתחאר", חיפה, 21 באוגוסט 1964).

התיזה המרכזית של הרכבי

התיזה המרכזית של האלוף הרכבי היא שהעוסק בעמדת הערבים בסיכסוך הישראלי-הערבי חייב לקבל את ההצהרות הערביות כפשוטן—ולו אך מפני שחייב אדם לנהוג כבוד ביריבו. בהתאם לכך הרי בחיבורו המרכזי הגדול על הנושא הוא אוסף עדויות בשפע רב־רושם ללמדנו כי הדבר שאליו חותרים "הערבים" אינו אלא השמדתה הפיזית של ישראל ותושביה היהודים. אכן, את ה"יעד" הערבי הזה הוא מקבל ברצינות כה רבה עד שהוא ניגש להסיק ממנו מסקנות מעשיות. "נוכח תביעה להשמדה", הוא מסכם ואומר, "אין כל אפשרות לפשרה, כי אין לך דבר כהשמדה חלקית". למראית־עין הרי אלה דברים משכנעים למדי; אבל בולטת מאד העובדה שאין הוא מביא בחשבון מספר סימני־אופי שבדרך־כלל הם נחשבים מיוחדים להתנהגות ולפסיכולוגיה המדינית של הערבים. בקשר לזה אולי כדאי לציין שבכמה מקרים העלו את התיזה של הרכבי על נס כקריאה להבנה וכגילוי לעמדה אוהדת יותר כלפי עמדתם של הערבים. במאמרו המפורסם ב"ניר־יורק רביי אוף בוקס" כותב א. פ. סטון כי חיבורו של הרכבי, "נצים או יונים"⁹, הוא "יוצא־מגדר־הרגיל ביכלתו להתרומם מעל למשפטים־קדומים ולרגשות". האלוף הרכבי, מוסיף סטון ואומר, "אינו עוצם כלל את עיניו מראות את הטיעון הערבי. נראה לו כי השלום יכול לבוא רק אם יהיה בנו הכוח לעמוד מול מלוא ממשותו האנושית"¹⁰. ושוב, כאשר פירסם הירחון הלונדוני "ניו מיידל־איסט" קטעים מפרק־הסיום בחיבורו הגדול של הרכבי, בחר העורך לתת את הכותרת הבאה: "עלינו ללמוד להבין את עיקר הטיעון הערבי"¹¹. לא מר סטון ולא העורך של ה"ניו מיידל־איסט" לא יכלו להבחין באירוניה התהומית שביריב הטוען בלהט להבנת נקודת־הראות של אויב־בנפש ומצהיר על צדקת עניינו.

אבל מופלא עוד יותר מקריאה זו להבנה הוא האופן בו בוחר הרכבי לבאר את עיקרו של הטיעון הערבי. לדברי המחבר, הרי בחינת התבטאויותיהם של הערבים לגבי ישראל "נוכחנו שיש ביניהן מידה רבה של התאמה וכי אפשר להרכיב מהן מבנה אידיאולוגי בעל עקביות פנימית". אולם "אולי חשובה מכך תכונה אחרת המצויה במסכת זו", לדברי הרכבי, והיא "שמתחת לעמדה פוליטית פרגמטית העומדת על התביעה לתיקון עוול לצדק אפשר למצוא שכבות של הסברים מדיניים, היסטוריים ותרבותיים, המשלימות אותה ונותנות לה מובן מלא יותר וכעין ממד של עומק"¹². בהמשך הדברים מביא הרכבי בקצרה את דגם ההסברים האלה, המכוון "להראות את התפתחות האידיאולוגיה במישוריה השונים". אולם מתברר כי עיקר הניתוח שלו בא לרמז שהתביעות המדיניות של הערבים נגד ישראל יש להן קשר אורגני לספרות האנטישמית שהפיצו כמה סופרים ופובליציסטים ערביים על־אודות ישראל. לדברי הרכבי, העמדה הערבית בנויה קומות־קומות. "התביעה לעשות צדק לפלסטינאים מושלמת בהסבר פוליטי שהציונות היא גילוי של חמדנות וקולוניאליזם, וכי ישראל היא בסיס אימפריאליסטי. אפשר לקשור קשר היסטורי את האשמתה של הציונות בגזענות, בנכונות להקריב את רווחת הערבי למען רווחת היהודי, לכיבוש הארץ

בימי יציאת מצרים, כשם שאפשר לגזור גזירה שווה מן ההרשאה לפגוע בכנענים אף שלא הרעו ליהודים, לרשות שנוטלת לעצמה הציונות להתנחל על חשבון הערבים, שאף הם לא רדפו את היהודים".

משעה שקבע את הקשר הזה, הרי מלאכתו נעשית קלה למדי:

"הישראלים עשו כביכול לערבים מה שעשו אבותיהם לכנענים. המעבר מהאשמת היהדות באנוכיות למתן דופי בציונות הוא ישיר. אנוכיות זו מוצאת ביטוי תרבותי ותיאולוגי ברעיון העם הנבחר. ההדגשה של מונופול על האלוהות יוצרת אסוציאציה למונופול שבאימפריאליזם, ושוב נסגר המעגל... הקשר שבין ישראל לאימפריאליזם אינו מקרי אלא הוא היסטורי ותרבותי. הניגוד בין הלאומיות הערבית לציונות אינו רק כניגוד בין לאומיות טבעית ללאומיות מלאכותית אלא הוא מוצג כמקביל לניגוד שבין האוניברסליזם, רחבות-האפקים, סובלנות ושוויון בני האדם שבאסלאם, לגישה פרטיקולריסטית צרה, שבטית, זועפת ואנוכית שביהדות. תיאורי הגנאי ביהודים וביהדות, גם אם הושפעו מספרות אנטישמית מערבית, מכילים יסודות אסלאמיים, שגרעינים מהם מצויים עוד בקוראן".¹³

כאן מעלה המחבר עוד "קשר" אחד שאינו מוכח—הקשר בין הוויתו וקיומו של היהודי כבן דת מסוימת לבין מעמדו כאדם המשתייך ללאומיות הישראלית. מוסבר, הוא כותב, שהציונות וישראל כאחת

"נוגדות את מהלך ההיסטוריה ולכן הן רעות ונדונות לכליה. הנסיבות המיוחדות של ישראל כמדינה שלא היתה צריכה להתקיים, מלאכותיותה, צורת הקמתה, יוצרים בה סתירות שאין לישבן ושיביאו לנפילתה, כמו שבאדם הישראלי והיהודי יש התלכדות של 'סבכים נפשיים'—ניגודים שלא יתנו לו מנוח. לסבכים של היהודי, הבאים בגלל הגנות שברוח היהודית, נוספים אצל הישראלי סבכים הנגרמים בגלל התקפות ונישול הערבים בהקמת ישראל. יישוב הסתירות שבישראל והתרת הסבכים שביהודי הם בהפסקת קיומם. כשם שאין מקום לישראל בעולם, אין מקום ליהודים כנושאי היהדות והם צריכים להתבולל. שמירתם על דתם היא שמירה על גנותם. אי-התבוללותם מוצגת כענין של גנאי—גזענות, התבדלות, התעלות—עצמית ומזימות. מכאן שתי אפשרויות קטניות, או שיעלמו היהודים או שישתלטו על העולם. אפשרויות אלו משתקפות גם במסגרת הצרה יותר כלפי ישראל—או שתחוסל ישראל או שתשתלט על המזרח התיכון". (ההדגשות שלי—ר. ג.)¹⁴

אבל מלבד ההנחות העיוניות הרחוקות מן ההגיון, שעליהן מבוסס ניתוח זה, עומדת בעינה השאלה המכרעת אם איפעם הועלתה ההשקפה ה"מלוכדת" הכוללת המוצגת כאן על-ידי איזה סופר או פוליטיקאי ערבי. תשובתו של הרכבי מעידה על עצמה בעירפולה. "אין צורך", הוא כותב, "שכל היסודות האלה של התפיסה יימצאו אצל מנהיג או אידיאולוג אחד. כל אחד יכול לברור חלק מן ההשקפה כראות עיניו ונטייתו, ואין הכרח שכל נבכי ההשקפה יהיו מודעים לו. יכול הוא להתחיל במסכת ולעצור בעצמו, בלי להתפשט לכל סעיפיה ושביליה. אין הכרח לנקוט עמדה של מיצוי עקבי של פרטי ההשקפה, גם אם יראה אי-מיצוי זה כהעדר עקביות". במלים אחרות: מתפקידו של החוקר לספק את העקיבות הנעדרת—ואת המלאכה הזאת עושה הרכבי בכשרון לא-מבוטל. אולם כאן, בכל-זאת,

רואה המחבר צורך להעלות הבחנות מסוימות בין הגישות הערביות השונות אל הבעיה, "כדרך שהן משקפות את העמדות שנקטו אחדים מן המנהיגים בעולם הערבי". והוא מונה ארבע גישות כאלו:

(1) הגישה הפראגמטית, הטוענת שישראל הוקמה "בתוקפנות ובעושיק של הפלסטינאים. אי-החזרתם של הפלסטינאים פירושה הנצחת העוול שנעשה להם. יש לעשות להם צדק ולהחזיר את 'זכותם' גם אם פירוש הדבר שישראל צריכה להיעלב. העולם הערבי יתבע זאת בתוקף. ישראל תוקפנית, ומקיומה נשקפת סכנה לחלקים אחרים של העולם הערבי. אין לערבים דבר נגד היהדות כדת ואף לא נגד היהודים אלא רק נגד סיועם לישראל, שליחת האימפריאליזם".

(2) הגישה האידיאולוגית, האומרת שהקמת ישראל בתוקפנות אינה מקרית והיא משקפת את הציונות, שבמרכזה העדפת הטוב לעצמה, ומשום כך לא נרתעה להתנכל לזכויות הזולת ורווחתו. "הציונות היא גזענית וקולוניאלית. טבעה זה משתקף גם בכך שישראל הוקמה כדי לשרת את האינטרסים האימפריאליסטיים, ולשם כך ניתנה הצהרת-בלפור. קשרה למדינות האימפריאליסטיות העומדות מאחוריה לסמכה הוא מהותי. הסכנה ההתפשטותית הנשקפת מישראל נובעת מחמדנותה הציונית-אימפריאליסטית. מכיון שישראל היא גילוי קולוניאלי, חיסולה הוא 'שחרור לאומי' של הפלסטינאים".

(3) הגישה האתנית, לפיה פריטי הגנאי שבציונות אינם מקריים כגילוי של מעשה חד-פעמי. "היהודים הם אנוכיים ותמיד העדיפו את הטוב לעצמם, חמדו ארץ של אחרים, עשקו את הערבים הכנענים כאת הערבים הפלסטינאים. ההיסטוריה חוזרת. בכל מקום הם זרים ושנואים. הגנות שבציונות ובישראל היא גנות היסטורית".

(4) "גנות תרבותית ודתית". הציונות אינה גידול-פרא של היהדות אלא היא מהותית ביהדות. הציונות היא יהודית טיפוסית, והיהדות ציונית. ההעדפה-העצמית של הציונות והיהודים נובעת מיסוד רוחני-תיאולוגי המצוי ביהדות כמגלמת את רוח היהודים ידם, המתבטא ביחסם לאלוהות לעולם. מתביעתם להיות רק הם בנים לאל נובעת הדרת שאר האנושות מלהיות בניו, כשם שהדירו מהירושה את ישמעאל ואת עשיו, ומכאן היתר לעצמם לעשות כל תועבה זוללתם. אולם חמדנות ומונופוליוזיה של האלוהות סותרים את רעיון המונותאיזם, האוניברסליזם של האל והאחווה האנושית. יסוד הגנות הוא אפוא תרבותי. חזית המאבק מורחבת: אם הגנות היא לא רק מדינית-היסטורית אלא תרבותית ודתית, לא רק שישראל חייבת להיעלם אלא גם היהדות.¹⁵

תהיינה אשר תהיינה המעלות והמגרעות במיון זה של גישות הערבים, הרי לפחות יש בו משום ניתוח מגובש ומתועד היטב. ואולם מיון כגון זה נוטל בהכרח מכל התיזה של הרכבי את עצם יסודה, שהרי אם כה רבות הגישות הערביות הנבדלות אל הסיכסוך אין איש יכול לקום ולדבר על "עמדה ערבית" כוללת. הרכבי מוכן להשגה זו. וכך הוא כותב:

"בתיאור של אקולוגיה זו של דעות יש לשים לב שקווי החיתוך בין השכבות אינם חדים כפי שמוצגים סכימית בתיאור זה. השכבות אינן ממודרות, והשיון של אדם לשכבה אחת אינו מוחלט, משום שהשכבות שמתחתיה נותנות עומק, מובן וביסוס לעמדה שבשכבה שמעליהן ימצא לפעמים כל אחד מאלה שנמנו מזכיר ודולה רעיונות מהשכבות שמתחתיו. אפשר להניח שאפילו מסתפקת המנהיגות על-הרוב בטיעון של השכבה העליונה, הפוליטית פרגמטית, היא בקיאה ברעיונותיהן של השכבות האחרות ומשתמשת בהן. ההשקפות והאידיאות המוזכרות בפי המנהיגים המדיניים הן רק בראש הקרחון, שמתחתיו גושי אידיאות

התומכות בהשקפה המובעת ומשלימות אותה והן גם מקור לפרנס את היחס הריגושי כלפי ישראל.¹⁶ (ההדגשות שלי — ג. ר.)

כאן שוב קו המחשבה של המחבר נעשה כל-כולו תלוי-בשערה, אם ננקוט לשון מתונה. וכך הוא כותב:

"לגבי המטרה, שישראל ראויה שלא להתקיים, שוררת מידה רבה של הסכמה. ההכרה שישראל הוקמה בתוקפנות ובגזל טריטוריה ערבית, אפשר לומר, לפי העדויות שבפנינו, רווחת בציבור הערבי, לפחות בציבור הכותבים והנואמים.

"בשלב הנוכחי של הקונפליקט אין למצוא הודעה של חוג חשוב המשלים עם קיום ישראל כמו שהיא. אם יש השלמה, הריהי עם ישראל מקוצצת ומרוסקת, ואשר יכולת קיומה מעוררת שאלות. כפי שכבר צוין, ייתכן שאמנם יש חוגים ערביים החושבים אחרת ומשי-לימים עם קיום ישראל, אלא שאינם מעיזים להודיע על עמדתם. גם רוב הקומוניסטים הערבים סיגלו לעצמם את קו הלאומיות הערבית לגבי ישראל. רחשי-לב ודעות כמוסות אינם עובדה מדינית, ואין אפשרות לדון בהם, אלא אם מיחס אדם לעצמו כוחות עליונים של חדירה לנצורות ויכולת טבעית לגלות שאכן מצויים חוגים ההוגים טוב בישראל כשהם סמויים מן העין.

"הומוגניות זו בעמדה הערבית נפסקת לגבי תכנית הפעולה הערבית הנתונה במחלוקת בגלל הבדלי תפיסה ושוני אינטרסים. השאיפה לחיסול ישראל אינה בולמוס עיור אלא היא מתחשבת במציאות. מיפגש זה של היעד והמציאות מוליד סכך של בעיות לגבי אפשרות העשייה, המעוררות התלבטויות ופיקפוקים לגבי מעשיות היעד. בעיות אלו הן כעין 'היוזן חוזר' לגבי היעד, והן מביאות לדהיית המעשה ולרדיקליזציה בעמדה."¹⁷

לבל יילך איש שולל אחרי גילויים של מתינות בעמדה הערבית, מזדרז הרכבי ופוטך תקוות אלו כהזיות סתם—וזאת הוא עושה בלהט וביאוש עד כדי כך שבהכרח יעלה הקורא בדעתו הערותיהם של חכמים כגיאורג זימל על שימושו ויתרונותיו של סיכסוך. כותב הרכבי:

"יש הבדל קיצוני בין הסכמה לקיום ישראל משיקולים עקרוניים, כולל שיקולי מוסריות בין-לאומיות, ואשר פירושם שלילה חזיתית של האידיאולוגיה הערבית, לבין היראה והתלבטויות לגבי המעשיות של המטרה. ההיראה הערביים אינם על הזכות של ישראל להתקיים אלא על היכולת שלהם להרסה. התמיכה בהיעדר הזכות של ישראל להתקיים היא עקרונית, התפיסה שישראל צריכה להיעלם היא אידיאולוגית; אותם גילויים של השלמה עמה הם פראגמטיים, כורח מציאות עוינת. אולם הערכת היכולת היא ענין שאינו מוחלט. כשם שאינם יכולים להיות בעלי דעה מוחלטת שיכולים להרסה, אין גם החלטיות בתפיסה שאין כל אפשרות להרסה. לכן יכולים הם להוסיף לדבוק בתקוה של הריסתה ועל אף הראיות הנגדיות, שנתחזקו, ואפילו להתמיד במצב, שאמנם יש בו מן הדיסוננסיות, של דבקות במטרה ופיקפוק באפשרות השגתה. לכך יכולה להיות השלכה גם לגבי הכנות וההזדהות, בכך שהכנות של ההודעה על היעד אינה מלאה, וכן גם ההזדהות, ואולם תהא זו טעות לראות בעמדה זו של חצי-לב הונאה והסתייגות. הערכת העמדה הערבית מושפעת אפוא מהערכת מציאותיות השגת היעד."¹⁸ החלטתו של הרכבי נחושה: "הערבים" רוצים בחיסולם של ישראל ותושביה—ואין זה משנה כלל-ועיקר מה שיגידו באמת!

לגופו של ענין, בשים לב לגישת המחבר עצמו ולהלך־מחשבתו, ששניהם פוגשים את העמדה הערבית הקיצונית לא בנקודה אחת בלבד, אין זה מפתיע שהוא מבקשנו עכשיו "להבין" את צרתם של הערבים:

"יש מקום לטענה, שאנו דנים בדימוי של הערבים מישראל ובאידיאולוגיה של הערבים בקונפליקט ובגילויים של שנאת הציונות והיהודים בצורה קרייה: שופטים, מעריכים, והרי האידיאות והשאפה לחיסול והשנאה אינם ערכים קרים, ולא באו אלא כתוצאה מהגירוי הנורא של מה שעבר על הערבים בקונפליקט; טריטוריה שהיתה שלהם ניטלה מהם, יישוב קטן הביס מדינות על צבאותיהן, והמכה לערבים אינה רק משום היחס המספרי, אלא על־ידי המפלה וזעזעה אמונתם בדימוים־העצמי. כל הרומנטיקה הלאומית והתרבותית נרמסה ברגל גסה. לפיכך אין להגזים וללמוד מאידיאולוגיה זו לקחים ולהוציא ממנה מסקנות, ואין היא מבטאת יחס אמיתי אלא יחס רגשי של כעס. "בטענה זו יש אמת, וודאי שיש בה הסבר נכון לעומק ההיפגענות הערבית. אולם מסוכן יהיה לראות בכך הצדקה לאידיאולוגיה של שנאה. התפרצות חד־פעמית עלולה להיות מקרית, וכעס רגעי ייתכן שאינו מעיד על בעליו; כעס ורתיעה המתמשכים קרוב לעשרים שנה, ודאי שהם בעלי־משמעות. גם אם יחסם של הערבים הוא תגובה למה שנעשה להם, בצורת התגובה יש לקח לגביהם עצמם ולגבי עמדתם בקונפליקט. על אדם כעל ציבור אפשר לשפוט לא רק לפי מעשיהם אלא גם לפי כוונותיהם שעליהן הם מכריזים, גם אם לא ניתן להם לממשן. הכרזותיהם גם הן מעשה"¹⁹.

בסיום נעשית הבנתו האוהדת של הרכבי לענין הערבי—לחיסולה של ישראל, כמובין מאלו—לירית כמעט בהשתפכותה. כדאי שנצטט את הקטעים האחרונים במלואם:

"להבנת העמדה הערבית חייב הישראלי לדמות בנפשו מה היה עושה הוא לו היה ערבי, וכיצד היה חושב על ישראל ומתיחס אליה. ינסה לשער בנפשו את עומק הרגשת העוול שהערבים משוכנעים שנעשה להם. ידמה בנפשו שהוא פליט פלשתינאי שנעקר מסביבתו בה גדלו הוא ואבותיו ויצא נקי מנכסיו שזרים גטלום לעצמם, והוא רואה בהחזרתם לו זכות וצדק יסודיים. ינסה למוד את עוצם המכה ללאומיות הערבית בקיום ישראל והתבססותה. ינסה לראות במטרת חיסול ישראל לא רק ביטוי לסבכים פסיכולוגיים אלא מסקנה מתפיסה גיאופוליטית ולאומית של אחדות העולם הערבי. ישאל עצמו מה היה דורש מישראל ובאיזה מחיר היה מתפשר עמה, כאשר לויתורי שטח לא גודע ערך עיקרי. לא שטחים חסרים ללאומיות הערבית"²⁰.

ברור אפוא שטיעונם של הערבים כמעט אין מה להשיב עליו, וישראל אין לה כל ברירה בענין—ולו אך משום ש"אין דבר הנקרא השמדה חלקית". ובזה עצותיו של הרכבי עצמו לישראלים:

"לפיכך, עם כל הרצון לגנות את הערבים על עמדתם כלפינו ועל מגמת החיסול, יש צורך להבין את הטראגדיה במצב שנוצר, והקושי שהוא עיקרו של הקונפליקט, שדרישתם של הערבים להחזיר את המצב לקדמותו פירושה מבחינת הישראלים התאבדות לאומית. מאחר שפה מוגבלת היתה יכולתה של ישראל להציע ויתור שלא יפגע בקיומה, הסכמת הערבים לקיומה נראתה להם כוויתור חד־צדדי, כמהלומה נוספת לכבודם על המהלומה שקיבלו בעצם יסוד ישראל, וככניעה למציאות שבהיוצרותה הם רואים עוול. עיקר הסבך שבסיכסוך, שהערבים לא מצאו לעצמם דרך להציג דרישות פחות קיצוניות ופחות מוחלטות, כאשר כל ויתור היה קטן מדי

בעיני הערבים אם הוא משאיר את קיום ישראל, בעוד לגבי ישראל כל ויתור הוא גדול מדי אם הוא מצר את בסיס קיומה ומסכנו²¹. אולם עצות־ייאוש אלו יש לראותן בפרספקטיבה הנכונה שלהן. פגישתם של שני קצוות איננה תופעה חדשה בהיסטוריה האנושית. כאשר ביקש מר דוד בן־גוריון, ראש־הממשלה הראשון וה"נצי" ביותר של ישראל, לשכנע את שומעיו כי המימשל הצבאי באזורים הערביים בישראל הוא הכרח מוחלט לבטחונה של המדינה, נוהג היה לשרבב את הנימוק החותך ביותר שאילו היה הוא ערבי החי תחת שלטון ישראלי הרי היה אויב למדינת־ישראל. וכך, לבד מזה שהעלה טיעון שכמעט אין להשיב עליו למען המשך המימשל הצבאי, סייע בן־גוריון לתת תנופה לפעולתו של אותו מעגל־קסמים הקרוי בפי כמה סוציולוגים גם בשם ה"נבואה־המגשימה־את־עצמה". כלום יש להוסיף שהרכבי עושה אותו דבר בעצמו—ורק בקנה־מידה גדול הרבה יותר?

עמדות ערביות וישראליות: כמה מסקנות

כשאנו מדברים על "עמדת הערבים"—בין בסיכסוך הישראלי־הערבי ובין ביחס לכל שאלה אחרת—מה כוונתנו? כלום באמת אפשר לדבר בכלל על עמדה שכזאת? אפשר לטעון, כמובן, שקיימת מדיניות של מצרים, ירדן, עיראק, סוריה, או אפילו של הליגה הערבית, ביחס לסיכסוך הארצי־ישראלי. נוכל לנסות ולמצוא "עמדה ערבית" עקיבה ומגובשת אם אכן נשתכנע שמשך פרק־זמן מסוים ייצגה הליגה הערבית את העמדה הזאת. או־אז נפשפש בהצהרות, בהחלטות ובפעולות השונות שנמסרו או ננקטו בהזדמנויות שונות על־ידי מזכירות הליגה הערבית ובוועידות־פסגה ערביות ונסה להגיע לכלל הערכה וסיכום של כל אלו, ואחרי־כן נגיש אותן כגילום העמדה הערבית בשאלה משך אותו פרק־זמן מסוים.²²

אולם לא זה הנוהל שבו בחר האלוף הרכבי בחיבוריו השונים על הסיכסוך. שיטתו היא אחרת, אף חידוש יש בה. עיקרה של שיטה זו וכוח־המשיכה שלה נשענים על דבר שהוא כוזב גמור, כפי הנראה בעליל, אשר את שרשיו יש לחפש מצד אחד באידיאולוגיה הישראלית־הציונית ומצד שני בתורתיה ובהשקפת־עולמה של הפן־ערבית.²³ הרכבי, שחולשה מהותית זו בגישתו אינה נעלמת מעיניו לגמרי, מנסה אמנם לומר לנו איך הגיע לכלל החלטה לעשות הכללות בקנה־מידה כה גדול לגבי "העמדה הערבית". כמה פסקות קצרות הוא מקדיש לצד זה שבעבודתו, צד מכריע ביותר, וכדאי יהיה לשמוע מה יש בפיו לומר על נושא זה. האלוף הרכבי אומר לנו כי "כעמדה ציבורית" העמדה הערבית היא "סך־הכל של העמדות שנקטו יחידים המהווים אותו ציבור, וכן גם סך־הכל [של העמדות?] של החטיבות שמהן אותו ציבור מורכב". אבל איך אפשר להגיע לסיכום כל העמדות האלו? על שאלה זו משיב המחבר רק בעקיפים:

"העמדה הערבית" כעמדה ציבורית היא סיכום עמדות היחידים שמהווים אותו ציבור, וסיכום היחידות שאותו ציבור נחלק להן. לכאורה, היא קיימת רק במופשט וכהכללה, אך מבחינת העימות של הצדדים דווקא העמדה הקיבוצית היא הממשית, ולא עמדות האזרחים

הפּרטיים, מהגם שעמדתם נקבעת בגין שייכותם הקיבוצית. 'העמדה הערבית' היא מושג חברתי־מדיני ומשום כך חשיבות עיקרית בה נודעת דווקא לעמדת מדינות ערב כפי שמבטאות אותה ממשלותיהן, שכן בין 'העמדה המדינית' ל'עמדה הציבורית' יש יחס גומלין, ואפשר להניח שלרוב העמדה המדינית היא המכריעה, והמנהיגות המדינית משפיעה על העמדה הציבורית, אם כי היא גם מושפעת ממנה. חשיבותה של העמדה הציבורית שאינה תלויה לחלוטין בשלטון או שליט, ומשום כך עשויה להתבטא בה ההמשכיות.

והרכבי מוסיף ואומר :

"הגורמים המקיימים את העמדה הערבית הם מכלול של גורמים הפועלים אצל הערבים בהכרתם ובהרגשתם: גורמים אידיאולוגיים, רגשות וחוויות, חישובי אינטרסים, גיאר פוליטיקה, ותפיסות מדיניות; מהם גורמים המיוחדים לכל ארץ ערבית ומהם משותפים לכולן, או אפילו כאלה שסיבתם אי־השיתוף הערבי, כלומר היריבות שבין מדינות־ערב; מהם גורמים שבמדיניות־חוץ ומהם גורמים שבמדיניות־פנים. קשה לקבוע משקל סגולי למרכיבים אלה. העמדה הערבית מושפעת מהסך־הכל שלהם"²⁴.

הנה כך מתאר לנו האלוף הרכבי איך הגיע להערכה הכוללת שלו לגבי "העמדה הערבית". ה'זר־גון המדעי והמשפטיים הסבוכים והמורכבים אולי עושים רושם, אבל אין הם מוליכים אותנו לשום מקום. אנו תמהים ומוסיפים איך יכול אדם לדבר על "עמדה ערבית" במשלה הזאת או בעצם, בכל שאלה אחרת. דומה הדבר כאילו דיברנו, למשל, על "העמדה האירופית" במלחמה הקרה; על "העמדה האפריקאית" בפולמוס קאטאנגה; על "העמדה הסלאבית" בקרע שבין מוסקבה לפקין; או על "העמדה האנגלו־רוסקית" ביחס לשאלה הגזעית בארצות־הברית. ברור שרוב דוברי־הערבית יש להם רגשות עזים מאד בנושא של ארץ־ישראל, שהם רוגזים על העוול שנעשה לפי הרגשתם לחלק מאֻחיהם הערבים, ונראה להם שעלייתה, צמיחתה והתעצמותה של חטיבה מדינית שהיא בבחינת נטע זר בתוכם, על־פי הודאתה שלה, הן ענין הנוגע להם. אבל מכאן ועד הופעתה של "עמדה ערבית" מגובשת, אחידה וניתנת־להגדרה רב המרחק באמת. ועל־כל־פנים, רב ביותר המרחק בין עמידה מוכללת, מעורפלת ומבולבלת של תרעומת, כאב והשפלה—ואפילו רצון לראות בהיעלמותו של יריבך—לבין אידיאולוגיה מגובשת, עקיבה ופעלתנית של אנטישמיות והשמדת־עם.

בקטעים הקודמים ראינו איך מסווג הרכבי את העמדות הערביות השונות—הפראג־מטית, האידיאולוגית, האֻתנית והתרבותית־הדתית. ברור כי לכל אלו משותפת דחייתה של ישראל בצורה זו או אחרת. אולם רק בדרך של הכללה גסה והיקש מסולף אפשר לתאר את העמדות האלו כאילו הן מסתכמות בדחייה סיטונית של ישראל בכל צורה שהיא, בכל שטח־ארץ, ובכל אוריינטציה מדינית ותרבותית. ואולם דווקא בכך חפץ הרכבי שנאמין.²⁵

קונסטנטין זורייק קרא לערבים לשקוד על "מדע השוֹאָה"—תהייה שיטתית, מדוקדקת ובעלת אוריינטציה מדעית על הצדדים והמסקנות השונים של בעיית ארץ־ישראל. אולם למעשה הרי התביעה להסתכלות גלויה ואובייקטיבית בדברים כפי שהם נהפכה בקלות־ראש ובחוסר־אחריות בידי תעמלנים נבערים ודימגוגים מקצו־עיים לשואה נוספת ממש בשביל הערבים—שיפעת כתבים על ישראל וארץ־ישראל.

שמליצתם ורגשנותם העקרה משתוות רק לנוק שהסבו בהכרח לערבים עצמם. המאורעות הגורליים של 1967 היו תוצאה ישרה מן המעגל חסוך-התקנה של סיסמות ריקות והתנהגות מופקרת שבתוכו נלכדו המנהיגים ודעת-הקהל הערביים כאחד ללא מנוס. הרי זו דוגמה קלאסית לרכישת שם בזוי-להפליא "בלי להתאמץ".

עד כאן הצד הערבי של המטבע. מה בדבר הצד הישראלי? כבר עמדנו מעט על מאמציו של האלוף הרכבי בשטח זה; מכאן והלאה נתעכב על כתביו ביתר-פירוט. הוא עצמו חלוץ בשטח ההתעמקות ב"קונפליקט", ועד כה פירסם עליו ארבעה כרכים והרבה מאמרים ומסות. חיבורו הראשון, כזכור, היה "עמדת ישראל בסיכסוך ישראל—ערב". הואיל ולמעשה מכיל חיבור זה את כל הנושאים שעתידי היה הרכבי לפתחם אחר-יכן, נהפוך בחוברת עוד מעט, ואחרי-כן נעמוד בקצרה על כמה צדדים בהש-קפותיו הכלליות של המחבר על הסיכסוך.

בעיקריה, התיזה של הרכבי מפליאה בפשטותה. הוא טוען כי איומי הערבים ב"רצח מדיני" של מדינת-ישראל הם רציניים-בתכלית ויש לקבלם כלשונם—ולו אך משום שחייב אדם לכבד את יריבו ולהתיחס אליו ברצינות. ואולם מטרתם המוצהרת של הערבים לחסל את ישראל כמדינה הביאתם, מתוך איזה הגיון פנימי משלה, לאמץ להם את האנטישמיות, ולבסוף לטפח כוונות ותכניות של רצח-עם. גם אלו מחייבות יחס רציני, אומר לנו הרכבי; אחרי הכל, מפיון שנושלו מ"מולדת", הרי הרגשת העוול שלהם "טבעית" ועמדתם "מובנת". מוסיף הרכבי: "העמדה המדינית" גינוסידית [של הערבים] הביאה לידי דה-הומאניזציה של יהודי ישראל בעיניהם—עד שכל מעשה נגדם הוא מותר".²⁶

נובע מכאן הגיונית שבסיכסוך הישראלי-הערבי תפקידה של ישראל, במידה שאפשר בכלל לדבר על תפקיד כזה, הוא משני לכל היותר. כמו שהתבטא המחבר בהקשר אחר: "כל עוד הדרישה הערבית העיקרית היא חיסולה של ישראל, אין כל אפשרות לבוא לקראתם בחצי הדרך ובמקרה כזה הפנייה להתפשרות הדדית מצד העומדים מבחוץ היא ציניות שאין למעלה ממנה".²⁷ המעגל שלם, סגור-ומסוגר, ולפחות במידה שהדבר נוגע בישראל אי-אפשר לעשות מאומה לשבירתו.

זו תמצית הסיכסוך הישראלי-הערבי כפי שהמחבר רואה אותו. ראייה זו הוא מוסיף לפתח תוך כדי ניתוח שתי מגמות ראשיות שמבחינן הרכבי בעמדתה של ישראל בסיכסוך—זו הקרויה בפיו ה"קשוחה" וזו הקרויה בפיו "רכה" (הוא משתמש גם בחלוקה שנשתגרה עתה בין "נצים" ל"יונים").

אף שלכאורה הוא חולק גם על העמדה הקשוחה ("לאומנית קיצונית, לוחמנית... מתגאה בעליונותם של היהודים ומתיחסת בבוז לערבים") והן על העמדה הרכה ("ליברלית, פשרנית, פייסנית"), הרי מתברר כי המטרה העיקרית להציוי הם "הליי ברלים", אשר לחסרונותיהם ולכשלונותיהם הוא מקדיש את עיקר החוברת "עמדת ישראל בסיכסוך ישראל—ערב". לאמיתו של דבר, קריאה קפדנית בחיבור זה כופה עלינו את המסקנה כי המחבר איננו סתם "נץ" אלא האידיאולוג ונושא-הדגל הראשי של העמדה הישראלית ה"קשוחה", ה"נצית" בסיכסוך.

אם רגשי אהדתו של המחבר עצמו נתונים ל"נצים", הרי מובן שזה עניינו שלו. אולם דבר זה גורע בהכרח מעמידתו כמנתח אובייקטיבי, במיוחד כשהוא מטפל בעמדת הערבים, שהרי דומה כי עמדת ה"נצים" בישראל מתרצת לפחות בחלקה את העמדה הנצית באותה מידה של הערבים, וחוזר-חלילה—וזה צד בסיכסוך שממנו בוחר האלוף הרכבי להתעלם לגמרי. אולם רציני יותר מזה הוא שהשקפות המחבר עצמו מביאות לידי מידה של אי-דיוק המור הן לגבי העמדה הקשוחה הן לגבי העמדה הליברלית. הנה כך, עם שהוא מבטיח לנו "טיפוגרפיה", מערכת של "טיפוסים אידי-אליים" המציגים שתי עמדות "קטביות", מביא האלוף הרכבי תמצית לקויה ביותר, חירות למדי ולעתים קרובות אפולוגטית מעט מנקודת-השקפתם של ה"נצים". כנגד זאת, הרי באשר ל"יונים" הוא מדייק—ומפרט—עד כדי כך שלבסוף הוא משכיל להפוך את עמדתם ל"טיפוס אידיאלי" ולא עוד. יתר על כן, מתוך שהוא מכליל נץ גדול לא-פחות ממר דוד בן-גוריון במנין ה"יונים", כל ה"טיפוגרפיה" שלו נעשית ערטילאית והתיזה המרכזית שלו דומה שהיא מתמססת כמעט.

נוהל זה אפשר לומר עליו שהוא משונה, לפחות. קודם-כל, תחת שיתן לנו ניתוח של שתי עמדות קטביות הוא משים עצמו לחוכה-ולאטלולה על-ידי שהוא שם בפי ה"נצים" דיבורים של "יונים", ובכך הוא מיחס להם נקודת-השקפה שהיא "מעוגלת" והגיונית מכדי שתהיה אמיתית. כאן נביא דוגמה נוספת. כותב המחבר: "נקודת-המוצא של העמדה הקשוחה היא זכותם ההיסטורית של היהודים על ארץ-ישראל..."²⁸ וכן הלאה—משל כאילו ה"יונים" הליברליות, הפשרניות אינן עומדות בתוקף על זכות זו.

יתר על כן, ניתוח העמדה הקשוחה אצל המחבר אינו מציין סימנים "נציים" מובהקים כגון ההטפה ל"מלחמת-מנע", הטענה ש"השפה היחידה שהערבים מבינים היא שפת הכוח", וההכרה שאפשר להכתיב להם שלום בכובד כוח-הזרוע בלבד. והמחבר עוד מוסיף על המבוכה בכך שכאשר הוא מתיחס להשקפות אלו הרי הוא עושה זאת רק תוך כדי לימוד-זכות על מר בן-גוריון, שמבקרו, כפי הנראה מתוך רצון "למצוא שעיר-לעזאזל", מיחסים אותן לו שלא-כדין...

ואולם אם שלא-כדין מטיחים "האשמות" אלו נגד בן-גוריון, שאינו נץ, מה על דבריה-הבקורת שהשמיעו ה"הליברלים" נגד הנצים ה"אמיתיים" של האלוף הרכבי? בנקודה זו אין מאירים את עינינו כלל, והקורא המעיין נשאר שרוי בספק רב. בסופו של דבר, מי הנצים בעיני המחבר ומי היונים.

אבל הרגלו זה של המחבר, לבנות תחילה טחנות-רוח של נייר ולגשת אחרי-כן להריסתן, מגיע לשיאו בהתקפה על אלה "הטוענים כי היסודות העמוקים של היסכסוך טמונים בהבדל תרבותי". ואולם (כדרכו בכל החוברת כולה) הוא נמנע מלצטט את המחברים ואת האמירות של האנשים שאת דעותיהם הוא מתימר להביא. דבר זה מביא לידי בילבול גדול. למשל, חסידי הגישה שאפשר לקרוא לה "תרבור תית" נאמר עליהם שלדעתם השלום עם הערבים "מותנה בהתמזגות תרבותית של ישראל עם שכניה"—וכי למען השלום "עלינו להשתדל ולהיות דומים לערבים".

לאחר שפך הציג את גישתם, קם המחבר להפריכה כשהוא משווה לה צביון מופרך עוד יותר. "אבל מה פירוש הדבר כיום למעשה? האם עלינו לסגל לעצמנו דמוקרטיה דוגמת זו של ערב הסעודית? להיות בעלי מפלגה מונופוליסטית כמצרים? או שמשטרנו יהיה בנוי על 'טיהור מתמיד' כבסוריה?"

אמת, כאן ממהר המחבר ומוסיף כי אין כוונתו כלל להציג את הנושא באור מגוחך; אבל עד היכן אפשר להגיע בגיחוך, אחרי הכל? הוא אומר גם כי אין הוא מזלזל באַרְחוּתֵיהֶם המלכבים של הערבים ובנימוסיהם החביבים—אולם מוסיף הוא כי אלה "אין לתרגם אותם ללשון של מצע מדיני". אשר לאורח־חיייהם של הערבים ולארגונם, אומר המחבר, "העובדה היא שהערבים עצמם משתדלים להשליך אחר גו את דרכיהם המסורתיות ופונים למערב, ויהיה זה משונה שאנו נסגל לעצמנו את אשר הם זונחים".²⁹

למבט ראשון, אפשר שיהיה כל זה משכנע למדי. אף-על-פי־כן הדברים נוטים לערפל את העיקר, ובסופו של דבר הם מחטיאים אותו. הבעיה איננה ב"מיוזג" תרבותי גם לא בשאיפה "להידמות לערבים". אם גם יש להודות כי קשה לנסח את הגישה התרבותית בהקשר חטוף כל־כך, הרי היה זה הוגן הרבה יותר אילו תיאר אותה המחבר כגישה החותרת ל"התקבלות", המטיפה ל"פלוראליזם" ו"השתלבות" יותר מאשר ל"מיוזג" או לאותו סוג של שלילה־עצמית תרבותית הגלומה בכל נסיון מודע "להידמות לערבים". ההבדל הוא מכריע: מיוזג ושלילה־עצמית—אם ייתכנו בכלל בשטח התרבותי—מציינים מונוליתיות; השתלבות והתקבלות הודית משמען פלוראליזם ומצב של "חיייה ותן לחיות" מבחינה תרבותית.

הדברים רחוקים מהיות משחק־מלים סתם. הצרה בגישתו הבסיסית של האלוף הרכבי היא שבדומה ללאומנים הפן־ערביים הוא נוטה לראות את הסיכסוך בדפוסים מונר ליתיים של שחור־ולבן: מה לגביו "השתלבותה" של ישראל במזרח התיכון פירושה "הסתערבות" אף לגביהם המזרח התיכון היחיד הבא בחשבון הוא מזרח תיכון ערבי. לעומת זאת, חסידי "הגישה התרבותית" רואים אותו במונחים פלוראליסטיים והם טוענים כי המזרח התיכון בכללותו, וכל אחת ממדינותיו בנפרד, לעולם אין להבינם במונחים אתניים או "גזעיים" בלבד. אולם כל אלה אין להם זכר בתיאור שמתאר כביכול המחבר את "הגישה התרבותית".

זוהי נקודה חשובה במיוחד שפן, לאחר עיון קפדני בכל התיזה של האלוף הרכבי, הרי אתה משתכנע יותר ויותר כי לאמיתו של דבר נקודת־הכובד בגישתו היא החרדה לנושא זה דווקא של תרבות—ובסופו של חשבון, לצביונה התרבותי העתידי של ישראל כחטיבה מדינית נפרדת בעולמו של המזרח התיכון. לכן יש להצטער כפליים על שהוא נמנע בעקיבות מלהצביע על מקורותיו. יש הרגשה בטוחה כי הצגה מבוססת ורצינית יותר של הגישה ה"תרבותית"—או הפלוראליסטית—אשר בה דוגלים כמה מחוקרי הסיכסוך, ישראלים כמו גם לא־ישראלים,³⁰ היתה מלמדת שגישה זו חותרת לישראל מזרח־תיכונית ולא מסתערבת—שהיא טוענת למעשה כי אפשר להיות בעת־ובעונה־אחת יהודי ומזרח־תיכוני, ערבי ואזרח שלם בישראל, ישראלי ואוהד לשאי־

פות ולציפיות הכלליות של הערבים כחטיבה תרבותית, לשונית, אתנית—ולעתיד— לבוא, אולי אפילו לאומית.

אותם ישראלים יטענו ודאי, כמו שהצהיר בזמנו מר אבא אבן, שר-החוק, כי השלום בין הערבים לישראל איננו טמון באיזה מן הנושאים השיגורתיים שדשו בהם דיפלומטים מאז 1948 אלא בהבנה חדשה ומשותפת של מבנה המזרח התיכון. "ייעודו של חבל זה", הוסיף אז מר אבן, "טמון בפעולת-גומלים פלוראליסטית בין אסיה, אירופה ואפריקה; בין היהדות, הנצרות והאסלאם".

אולם על כך מסתבר ביותר שיוסיפו חסידי "הגישה התרבותית" כי קריאה ישראלית למזרח תיכון פלוראליסטי היתה משכנעת הרבה יותר אילו נעשתה היא עצמה חברה פלוראליסטית-פתוחה; אין הם מטיפים למזרח ערבי אשר בו "תתמוגז" ישראל אלא למזרח רב-אתני החפץ, ומסוגל, לראות בישראל חלק טבעי מן הנוף התרבותי.

חזון כזה של המזרח התיכון יכול להתגשם לא על-ידי שיתדמו הישראלים לערבים או ייעשו ערבים אלא על-ידי שיניחו לאותם ישראלים שהינם ערבים או דוברי-ערבית—או פשוט יוצאי המזרח התיכון—חלק בעיצוב הדימוי והדימוי-העצמי של הארץ, וזאת מטרה שאפשר להשיגה רק אם יקבלו אותם כבני-אדם בזכות עצמם ולא רק כ"מערביים" בכוח או מועמדים להתמערבות.

החולשה הבסיסית של האלוף הרכבי בחוברת זו היא שלכאורה הוא מדבר על ישראל כאילו נגזר עליה להיות לנצח בבידוד מסביבתה ובאיבה לסביבתה—ולפיכך לא יפתיענו כלל הרושם המתקבל כי עצותיו הן עצות של ייאוש, קבלת-הדין ופאטאליזם ולא של תקווה ומעש.

הערות

1. מאמריו ומסותיו הראשונים של הרכבי על הסיכסוך, כולל שני מאמריו על "האנטישמיות הערבית", קובצו עתה ב"בין ישראל לערב", הוצאת מערכות, תל-אביב, 1968, ע"ע 147.
2. עמדת ישראל בסכסוך ישראל-ערב, דביר, תל-אביב, 1967, ע"ע 79. זה הנוסח המקורי השלם ממאמר המחבר שנקרא בשם "נצים ויונים", בירחונו של סארטר, Temps Modernes, החוברת המיוחדת לסיכסוך הישראלי-הערבי, פאריז, 1967, ע"ע 501-472.
3. בין ישראל לערב, ר' למעלה, ע' 64. ראה גם הקדמת המחבר לעבודת-הגמר שלו, עמדת הערבים בסכסוך ישראל-ערב, דביר, תל-אביב, 1968, ע' 12.
4. שאר ה"צעדים" של פרופ' זורייק, היו: תיעוש, "שבמידה רבה ישמש ערובה למיגור השבטיות, הפיאודליות ושאר סממנים שהם למכשול בדרך הלאומיות"; הפרדה גמורה של המדינה מן הארגון הדתי; ורכישת "הערכים השכליים והרוחניים הנעלים ביותר שאליהם הגיעה הציביליזציה של האדם".
5. "אל-מעריפה", דמשק, מרס 1966. מצוטט אצל אבו אל-נסר ב"חיואר", ביירות, מרס-אפריל 1967, ע' 228.
6. "אל-חיואר", שם.

8. אחמד בהא אל-דין, איסראיליאת (עיונים ישראלים), דאר אל-הלאל, קאהיר, 1965. הפרק העוסק בדיוניה של מועצת הוותיקן נתפרסם ראשונה בשבועון הקאהירי "אל-מוסוור", אשר בהא אל-דין הוא עורכו הראשי, בגליון מתאריך 11 בדצמבר 1964.
9. מתיחס לגירסה המקוצרת של עמדת ישראל בסיכסוך ישראל-ערב להרכבי כפי שנחפר-סמה ב-Temps Modernes. ראה הערה 2 למעלה.
10. The New-York Review of Books, ניו-יורק, 3 באוגוסט 1967.
11. The New Middle East, לונדון, מס' 2, נובמבר 1968, ע"ע 30-26.
12. עמדת הערבים וכו', ע' 397.
13. שם, ע"ע 397-398.
14. שם, ע' 398.
15. שם, ע' 399.
16. שם, ע"ע 399-400.
17. שם, ע' 400.
18. שם, ע' 404.
19. שם, ע"ע 5-404.
20. שם, ע"ע 6-405.
21. שם, ע' 406.
22. בהקדמה למחקרו הגדול, עמדת הערבים בסיכסוך ישראל-ערב, מתיחס המחבר לסוגיה זו. לדבריו, הדרך הרגילה והמקובלת לחקר עמדות היא סקרים של עמדות ודעת-קהל, שאלונים וראיונות. אך הואיל ודרך זו חסומה בפניו—"ואפילו היתה הדרך פתוחה, היתה ארוכה"—הרי הלך בדרך של "חקר העמדה הערבית על-פי דברי הערבים עצמם על הקונפליקט ופרשיותו בעתונותם, בשידוריהם ובספרותם". מצד שני, מודה הוא שאי-אפשר לסכם עמדה של "ציבור כה גדול ומגוון". אם נאמר, הוא כותב, כי "העמדה הערבית" היא מה שמקובל על הערבים כולם לגבי הקונפליקט, "דל תכנו של משותף זה". רוב הערבים אינם עוסקים בקונפליקט ואין מציאותו מוחשית בשבילם. יתר על כן, המון-העם אינו עוסק בהבעת דעות... וכן הלאה וכן הלאה (ע"ע 11-10). אך כל אלה אינם מונעים מן המחבר להמשיך ולדבר על "העמדה הערבית" כאילו היתה בנמצא!
23. הנטייה להכללות לגבי קבוצות אנושיות גדולות ומגוונות—כגון הערבים, הסלאבים, היהודים, הגרמנים יכו—מקורה בהגדרה מסוימת של מושגי "לאום" ו"לאומיות". את מקורן של הגדרות אלו אפשר למצוא באידיאולוגיות הלאומיות השונות אשר צצו במרכז אירופה ובמזרח במאה הקודמת. ממעיינות אלה שאבו גם אבות התנועה הציונית וגם אבות האידיאור-לוגיה הפך-ערבית. ר' הפרק על "לאומיות ופטריוטיזם" בספרו של פרופ' ברנארד לואיס, "המזרח התיכון והמערב" (אנגלית), לונדון, 1964.
24. עמדת הערבים וכו', ע' 395.
25. אף כי במאמר זה נמנעתי מלדון בהתבטאויות של מדינאים ואנשי-מחשבה ערביים אחרי מלחמת-יוני, ארשה לעצמי להזכיר כאן את הצהרותיו החוזרות-ונשנות של חוסיין, מלך ירדן ההאשמית.
26. עמדת ישראל בסיכסוך ישראל-ערב, ע"ע 42-41.
27. "העמות הערבי-הישראל—השקפה ישראלית", נוסח משוכפל (אנגלית) של הרצאה שהושמעה במכון-ללימודים-אסטרטגיים, לונדון, 3 באוקטובר 1965, ע' 16. נדפס גם ב"ג'ורנלס-פוסט", ירושלים, 11 בנובמבר, 1965.
28. עמדת ישראל וכו', ע"ע 19-18.
29. שם, ע"ע 77-76.
30. ראה, למשל, מאמרו של דוד מארקנד (Marquand) ב-Encounter, לונדון, פברואר 1968.

יעקב רואי: העמדה הציונית כלפי הערבים, 1904-1908 (ב)

ה

ראינו כבר שרוב הידיעות ששימשו בסיס לדיונים בישיבות הוועד-הפועל הציוני ולדוחות הרשמיים להסתדרויות הציוניות המקומיות ולמנהיגיהן יצאו מאת יעקבסון בקושטא—שעמדתו ועמדת עוזריו כלפי הערבים נכללה בדיון בדבר עמדתה של ההנהגה הציונית—ועוד יותר מכך, מרופין או טהון ביפו, שמכתביהם צוטטו לעתים קרובות כלשונם. לפיכך תיאור עמדתה של ההנהגה הציונית כלפי הערבים מבטא גם את עמדת נציגיה הרשמיים של ההסתדרות במקום. בכל־זאת, יש בעמדתם ובמדיניותם של אלה האחרונים מספר צדדים הראויים לבירור נוסף.

פחות מחודש־ימים לאחר המהפכה של התורכים-הצעירים עמד רופין על התוצאות המהותיות הנובעות משינוי המשטר במה שנוגע לציונות. המצב אכן "השתנה לגמרי. תחת שלטונו של שליט אוטוקרטי אפשר היה להעלות על הדעת לא רק שיקבלו היהודים בארץ־ישראל זכויות מיוחדות על־גבי הנייר (לרכישת קרקעות, ארגון וכר') אלא שתהיינה הזכויות האלו מוגנות במלוא כוחה של המדינה—אם ירצה בכך השולטן—נגד ההתנגדות האפשרית מצד ערבים ונוצרים. במשטר תחוקתי לא ייתכן כלל שיקבלו היהודים הקלות מיוחדות לעומת תושבים אחרים".⁶¹

כל זמן שהיהודים בארץ־ישראל הם כמות מבוטלת מן הבחינה המספרית ומצד ההשפעה הכלכלית, הרי אפילו מיטב הרצון הטוב של השלטון המרכזי בקושטא לא יוכל לעזור ליהודים להשיג להם כוח מדיני בארץ. הערבים והנוצרים ישימו עדי-מהרה לאל כל זכות־יתר ליהודים. נכון הדבר בתורכיה פרלמנטרית, עוד יותר מאשר בתורכיה אבסולוטיסטית, שיכול הרצון הטוב של השלטון לתת אישור לבכורה שכבר השיגה קבוצה מסוימת באוכלוסיה, אבל אין הוא יכול ליצור את הבכורה הזאת..."⁶²

רופין הביע רצון לטפח בקרב האוכלוסיה הערבית השקפה בוגרת וחיובית יותר על מטרות הציונות ותכליותיה. הוא הציע לעשות זאת בכמה דרכים: הקמת עתון ערבי בירושלים, השפעה על העתונים הקיימים, הפצת עלונים בקרב ערביי ארץ־ישראל, וכר'.⁶³

אף־על־פי־כן, כפי שראינו, היתה ההתקרבות לערבים, כדרך שהבין אותה רופין, מחייבת לא רק תעמולה ופעולה מדינית אלא גם, ואולי בעיקר, כינון יחסים של ידידות והבנה בחיירימיוס. רופין הדגיש, כמו בנאומו בקונגרס הציוני ה־יא, את הצורך בטאקט ברכישת קרקעות, והוא סירב לקבל את התורה שלפיה יש להעסיק פועלים יהודים בלבד במפעלים וביישובים של יהודים.

וכך כתב רופין אל נציגה של קבוצת ציונים רוסיים שביקשו לרכוש קרקעות ממזרח לירדן: "יתר על כן, אם אנו כותבים לכם שאין יהודים ממזרח-אירופה יכולים להתישב מיד על האדמה מפני שהיא מרוחקת מן המושבות העבריות, הרי אנו מנסים לומר לכם שהערבים באזור זרקא עדיין לא הכירו כלל את ההתישבות היהודית ולכן המגע-ומשא עם הערבים האלה מחייב זהירות מיוחדת בשנים הראשונות, התנגשויות בלתי-נעימות בין ערבים ליהודים בארץ-ישראל חוזרות-ונשנות מן הסיבה הפשוטה שאין היהודי מבין את לשונו של הערבי ואת מנהגיו ואילו הערבי רואה מתוך איבה דברים שלמעשה הם נובעים מבורותו של היהודי". כדי למנוע "אי-הבנות ופעולות-איבה" הציג רופין שבשנים הראשונות יתישבו על האדמה "פועלים יהודים שכבר למדו את הלשון הערבית והמנהגים הערביים. בתוך שנים מעטות יתרגלו הערבים לשכנים יהודיים, ואז יוכלו גם יהודים אחרים להתישב בהדרגה".⁶⁴ ברוח דומה לזו כתב רופין אל נציגים של קבוצות פועלים, כמו בקשר למושבה הראשונה שהוקמה בפאתי הנגב (רוחמה): "אנו צריכים לכן לקבוצה של 6—10 פועלים. על-פי תנאי המקום אנו מבקשים פועלים כאלה שהם כבר יודעים את השפה הערבית ואת נימוס הערבים ואת תכונותיהם ויודעים לחיות בשלום עם שכניהם. בהיחס הטוב שיהיה בין החלוצים האלה ובין השכנים תלויה התפתחות הישוב הקרקעי בדרום הארץ. אשר על כן עליהם להיות אנשים מחוננים ונבונים, היודעים להימנע מסיכסוכים ולשלוט ב(עצמם) במקרים לא-נעימים. כפי הידוע, הערבים אשר שם הם אנשים שקטים ואם יידעו להלוך אתם אז יש לקוות להתפתחות רצויה".⁶⁵

שימושם של לקחים שנלמדו מטעויות העבר ברכישת קרקעות שגרמו חיפוכים עם שכנים ערביים, והדגשת הצורך בעיבוד אדמה שנרכשה על-ידי יהודים באמצעות פועלים יהודיים, במידה שמצויים פועלים כאלה, אלה היו מן המושפלות הראשונים החשובים ביותר במדיניותו של המשרד הארצישראלי. לכן הסתייע ד"ר רופין לצרכי רכישת קרקעות בשירותם של מספר אנשים שהיו בעלי נסיון רב וידיעה אינטימית של תנאי המקום (כדוגמת יהושע חנקין ואלברט ענתבי), ואילו בתחומים אחרים נכשלו כל המאמצים להשיג יחסים הדוקים יותר עם הערבים, לדברי רופין, מפני שאי-אפשר היה למצוא אדם מתאים לפעילות כזאת.⁶⁶

בדומה לזה יזם המשרד הארצישראלי את עידוד הגירתם של יהודי תימן לארץ-ישראל הואיל ונחשבו פועלים חקלאיים העשויים להשביע רצון. לעומת זה, הפועלים האירופיים, רובם יהודים-רוסים, לעתים קרובות לא יכלו לשאת את הצירוף של עבודת-כפיים ואקלים קשה כשם שלא יכלו גם להתפרנס משכר-העבודה המקומי המקובל.

הפועלים היהודים-הרוסים האלה, יחד עם עקרון העבודה היהודית בלבד, נחשבו בעיניהם של מספר ציונים ובני היישוב גורם ראשון-במעלה בליבוי איבתם של ערביי ארץ-ישראל. עוד ב־1903 כתב לבונטין ברוח זו אל הרצל,⁶⁷ ועל הפועלים היהודים-הרוסים ומפלגתם המדינית, פועלי-ציון, הטיל במידה רבה את האחריות

למתיחות ולמהומות של אביב 1908, כמו גם להתנגשויות ומריבות מאוחרות יותר בין יהודים וערבים.⁶⁸ ד"ר רופין העריך את הנימוקים העיקריים של שני הצדדים בפולמוס הפנימי הזה ונקט עמדת-ביניים: "אף כי בכל המפעלים שלנו אנו צריכים, כמובן, לחשוב קודם-כל על מתן עבודה ולחם לאחינו העניים, הרי עלינו להימנע מכל דבר שיוכל לדמות לחרם על הערבים. אם רבים, בפרט בקרב הפועלים, מטיפים לעקרון שרק יהודים צריכים לעבד את אדמות היהודים, הרי זו תגובה שאפשר להבינה על העובדה שעד עתה היה במידה ידועה חרם על פועלים יהודים בכמה מושבות יהודיות והועסקו שם ערבים בלבד. אולם כשהוא לעצמו אין העקרון הזה יכול להתקבל. במידה שפועלים יהודים מבקשים עבודה בחוות שלנו נתן להם זכות-קדימה. אבל יהיה זה מסוכן מאד להפוך את המושפל-הראשון על פיו ולתת עבודה אף-יורק ליהודים."⁶⁹

בחוגים יהודיים מקובל היה מאד, ודוגמות לכך הובאו למעלה, שהערבים-הנוצרים הם מקור האיבה ליישוב ולפעילות היהודית בארץ-ישראל בכלל. מספר בתי-ספר ומוסדות אחרים של הנוצרים, בפרט אלה הקשורים ליישועים, חינוכו זה הרבה עשרות-שנים את הערבים הצעירים לשנאת היהודים. מלכתחילה היה המניע דתי, אבל במקרים רבים נשאר הלקח אף כי טעמו ועילתו שוב לא היו תופסים. בכתבו על-אודות "אל-כרמל", שכבר הוזכר כארסי ביותר שבעתונים הערביים האנטי-יהודיים בארץ-ישראל וכמעייין-השראה להרבה בטאוניס ערביים מחוץ לארץ-ישראל, אמר רופין: "...עמדתו העוינת אין מקורה, בעצם, באיזו נטייה אנטי-שמית בקרב המוסלמים אלא בשנאה מצד מספר נוצרים מחיפה..."⁷⁰ כעבור זמן קצר שוב כתב באתו ענין: "...יש הרבה סימנים לכך שאנו עתידים להיתקל בהתנגדות עזה להתקדמותה של עבודת ההתישבות שלנו מצד הערבים-הנוצרים של חיפה ונצרת, ואילו מן האוכלוסיה המוסלמית יש לחשוש פחות.

"דעתנו היא שעלינו להסתגל למצב הזה ולהסביר לממשלה ולערבים-המוסלמים שמכל הבחינות ההתישבות היהודית מסוכנת הרבה פחות מחיזוק מעמדם של הערבים-הנוצרים הנתונים לשליטתה של רוסיה, ואשר הם נקודת-הקפיצה הטובה ביותר להתקדמותה של רוסיה בארץ-ישראל. ידוע לנו שפך גם דעתו של הצייר מעכו (שהוא ערבי-מוסלמי)..."⁷¹

כבר ציינה כאן העובדה שכשנתיים קודם-לכן היו ערבים לאומיים חושבים על סיפוח או מנדט זר, בריטי או צרפתי דווקא, וב-1905, ושוב ב-1909, היתה פאריז מרכז הפעילות הלאומית הערבית. אולם הרוסים, כאויביהם המסורתיים של העותר מאנים, היו גורם מסוג אחר, והשפעתם הגוברת עוררה פחד רב במזרח התיכון, מקום שהיו בתי-הספר ושאר מוסדות-התרבות שלהם צצים ככמהים וכפטריות ומושכים אליהם לא רק את הכת הנוצרית הגדולה ביותר, היוונים-האורתודוקסים, אלא גם הרבה מוסלמים.

דומה כי אין ספק שבאמת-ובתמים היה רופין משוכנע כי היישוב וגידולו הם כלי מחזיק ברכה לאוכלוסיה הערבית המקומית כמו גם לשלטון העותומאני.

בתזכיר שחיבר יחד עם לבונטין הושם הדגש בשכר־העבודה הגבוהה שמשלמים יהודים לפועליהם הערבים, בערפן של שיטות־החקלאות היהודיות כמופת לפלאחים, וכן בעבודה שהיהודים קונים מן הערבים את אדמות־הזיבורית שלהם. "המקור האחד־היחיד לשנאת־היהודים המשמיעה קולה נגד ההגירה היהודית נמצא בחוגים הנוצריים, בנוצרים העשירים שבארץ־ישראל ובחניכי בתי־הספר היישועיים—אלה האויבים הגדולים ליהודים כמו גם לשלטון העותומאני. הנוצרים העשירים, העומדים על רמה תרבותית גבוהה יותר מן המוסלמים, מלווים תמיד כסף בריבית קצוצה בפפרים, מנצלים את הפלאחים עד הפרוטה האחרונה והם החרימו להם את רכושם באפס מחיר. אולם מאז באו היהודים לארץ־ישראל השתפר המצב הכלכלי של תושבי הארץ; הערבי, אם גם לפעמים עדיין הוא מוכרח למכור את רכושו, שוב אינו תלוי באפנדי העשיר הגוול ממנו את אדמתו במחיר זול ומגוחך. הערבי מעדיף למכור ליהודי במחיר גבוה יותר — וכך ניטלו מן הערבים־הנוצרים העשירים האפשרויות להלוות בריבית קצוצה".

בהמשך הדברים העמידו רופין ולבונטין חריג חשוב מן הכלל שלהם באמרם כי "מספר אפנדים מוסלמים", שפמו דומיהם הנוצרים הם שואפים להתעשר על חשבון האוכלוסייה, גם הם אינם רוצים בנוכחות היהודים בארץ־ישראל משום שהללו הם "ההפרעה היחידה במעשי־הדיכוי שלהם".⁷²

הנואמים הארסיים ביותר בהתקפות שנערכו בפרלמנט התורכי על הציונות ועל ההגירה היהודית לארץ־ישראל במרס ובאפריל 1911 היו, למעשה, ערבים־מוסלמים... "כל הצירים הערביים מירושלים ואחד מדמשק הם מוסלמים והם אויבנו המרים והמסוכנים ביותר המפתחים נגדנו את התעמולה העזה ביותר".⁷³ תעמולה זו שהיתה מכוונת נגד ההגירה היהודית ורכישת הקרקעות, לא הצטמצמה בתחומי הפרלמנט בלבד אלא כללה גם מחאות שנשלחו מארץ־ישראל לקושטא, וכפי שכבר צוין—בהתנגדות שכיחה יותר ויותר, ולעתים קרובות מוגזמת מאד, בעתונות הערבית.⁷⁴

המשרד הארצישראלי שקד מאד להוכיח כי רכישת הקרקעות על־ידי יהודים היא זעומה בהיקפה ולא עוד אלא שהיא מצמיחה ברכה לתושבים המקומיים. משום כך הכין ניתוח מפורט של שטחי־האדמה השונים שנרכשו מאז 1880.⁷⁵ רופין וטהון גם פירשו את גילויי ההתנגדות החוזרים־ונשנים, שלבשו צורה של התנפלויות על מתישבים ושומרים, או שדידת מושבות, שהם מנת־חלקה של כל מושבה בשלבי קיומה הראשונים, כגילויים של טבע הערבים ומנהגיהם וכדוגמות של ריבו־מדנים בין כפרים לבין עצמם.⁷⁶

במיוחד ייחס רופין את "הרעת המצב המדיני, ז. א. האיבה שבה נתקלת עבודתנו בארץ־ישראל", ל"טינה עזה" שמטפחים בסתר "חוגים ערביים חשובים, בפרט הערבים־הנוצרים". יסודות אלה אינם מעיזים לתת ביטוי לרגשותיהם האמתיים גם לא לדרישתם העיקרית, שהיא אוטונומיה ערבית. לכן הם "מוציאים את כעסם" על היישוב, שהוא מושא טוב להסתה בקרב ההמונים הנוחים־להשתלהב ואשר עליו

יש כבר לבעלי-הקרקעות העשירים טרוניות כלכליות. "הממשלה התורכית, לדעתי, איננה נטולת-אדהה להתישבות היהודית בארץ-ישראל, והיא רואה בה אפילו מחסום כנגד הסכנה הערבית הגוברת. אף-על-פי-כן אין היא מעזיה לצאת בגלוי נגד הערבים, שהם קרוב לשליש מצירי הפרלמנט, ולמעשה היא עושה להם ויתורים קטנים על חשבון היהודים כדי לפייס אותם...

"נשמעים כאן קולות הדורשים מן היהודים שיתיצבו לצד הערבים או לצד התורכים. לדעתי, בשלב העוברי הזה של יחסי המפלגות בתורכיה אי-אפשר לקבוע תפקיד מסוים ליהודים. אסור להם לעורר את קנאת התושבים הערביים שבתוכם הם גרים ואשר איבתם תוכל לגרום לעבודתנו נזק יוצא מגדר הרגיל."⁷⁷

נציגים של הארגונים והכפרים השונים של היישוב העברי כונסו ביפו ביזמת הוועד הארצי-ישראלי ב־6 בפברואר 1911 לדון ב"המצב הנוכחי של היהודים בארץ-ישראל ובפרט באמצעים נגד האיבה הגוברת מצד הלא-יהודים".⁷⁸ נתמנה ועד זמני לטפל בשאלות מדיניות שוטפות, ומומן לזמן חזרה והתכנסה המליאה או המועצה. ב־4 באוגוסט 1911 הדגיש חיים כהן איש פתח-תקה שכל אמצעי ההגנה הבאים לגבש את הכוח הארגוני של היישוב צריכים להיות שיקול שני-במעלה לעומת עמדה בריאה של ידידות יסודית לערבים. "נראה הדבר כי הסיבה להרבה מן המאורעות של הזמן האחרון היא חוסר הידיעה איך להתנהג עם שכנינו. יש לדאוג לכך שלפחות בכל כפר יהיו אנשים אחדים שישומו לב לגורם הזה". דוד ילין, יליד ארץ-ישראל, הביע את הסכמתו הגמורה: "כאן לא הממשלה אלא התושבים המקור מיים הם הרודפים אותנו. לפני חמש-עשרה שנה שנאו המוסלמים את הנוצרים, ואילו כלפי היהודים היה להם יחס של בוז. כיום השתנה יחסם אל הנוצרים לטובה ואל היהודים לרעה".⁷⁹ יום קודם-לכן נערך בחיפה דיון במצב המדיני אגב הדגשה של צפון הארץ, ואהרן אהרנסון, ועמו ד"ר זאב ברין וא. אורבך, שלא היו אנשים הנתפסים לבהלה מטבעם, כתבו אל רופין: "אלה המעורים במידה מספקת בקהל ילידי-הארץ והמבינים למנטליות שלהם נחרדים לראות באיזו מהירות מתפשט הרעל שנזרע על-ידי אויבינו בכל שכבות האוכלוסיה.

"עלינו לחשוש לכל הפורענויות האפשריות. יהיה זה פשע להישאר בעמדה של משקיפים שאננים מן הצד".⁸⁰

אף כי נזהר רופין מפסימיות יתירה ומכל נטייה לבהלה—כבר ראינו איך הרגיע את חששותיו של הוועד-הפועל בספטמבר 1911—בכל-זאת העריך אל-נכון את חומרת המצב. הוא דרש להביא בחשבון ההשפעה שתהיה לכל צעד הננקט כלפי הממשלה העותומאנית על היישוב הערבי, שחשיבותו לציונות וליישוב אינה נופלת מחשיבותו של השלטון העותומאני: "אל לנו לקנות את רצונו הטוב של האחד על-ידי רכישת שנאתו של השני".⁸¹

בראשית 1912 נאלץ המשרד הארצי-ישראלי להודות, בעקבות מספר סקרים של העתונות הערבית (כמו שאמנם טענו כבר ילין ואחרים), כי כוחות חדשים פועלים בקרב הערבים-המוסלמים. הללו—בניגוד לערבים הנוצרים—כפי שראינו, נחשבו עד

כה בדרך-כלל יידידותיים ליישוב העברי, להוציא מספר אפנדים תקיפים. "הדעה אשר לה הטפנו בתוקף כל-כך, שיריבינו היחידים הם הנוצרים ואילו המוסלמים הם ידידינו—לפחות במידה שהדברים אמורים בעתונים—היא דעה מוטעית. אדרבה, נראה כי עתונים נוצריים, תורכיים-צעירים ופרו-יהודיים, או אלה שהם ניטרליים בשאלות יהודיות, הם זהים כמעט, ואילו כל העתונים המוסלמיים מתנגדים לתורכיים-הצעירים וכן גם ליהודים, לנוצרים ולזרים בכלל. עדיין אין אנו רוצים להוציא משפט סופי על יסוד הנתונים האלה אך על-כל-פנים מעניין יהיה להוסיף ולעקוב אחרי שאלה זו ולבדוק מחדש את השקפותינו בדבר עמדת המוסלמים והנוצרים כלפי מאמינינו".⁸² הדברים האלה נכתבו כמעט שנה בטרם יחל המשרד הארצישראלי להסב את תשומת-לבו של המרכז בברלין לראשיתה של תנועה לאומית ערבית.

בשנים הללו נעשו עוד כמה סקרים של העתונות הערבית, אשר המקיף שבהם, זה של ג. מלול, שנערך ביזמתו של המשרד הארצישראלי,⁸³ הוכיח בפירוש שמבחינת היחס ליישוב העברי אין לחלק את העתונות הערבית על-פי דת או אפילו על-פי מפלגה. היו עתונים נוצריים ומוסלמיים ניטרליים, ידידותיים ועוינים.⁸⁴

בעוד שהרבה מהנכבדים הערבים בארץ-ישראל היו אויבים גלויים ליישוב, היו גם מספר חריגים חשובים. אחד מהם היה ציר-הפרלמנט מעפו, אסעד שוקייר, שהעריך את הברכה שגידולו של היישוב נשא לארץ כולה, ולפיכך הביע נכונות להשתדל בקושטא לטובת רכישת קרקעות בכמה מקרים שהטיפול בהם נתמשך יותר מדי. כאשר ביקש אסעד מחנקין הלוואה לידיו תופיק עבדאללה, נשיא הוועד המקומי של התורכיים-הצעירים (שהציע משכנתה על רכושו כערבות להלוואה), "תבע חנקין במפגיע שלא להחמיץ את ההזדמנות הזאת לרכוש הכרת-טובה מצד שני אנשים בעלי-השפעה שכאלה על-ידי איזה שירות שיעשה בשבילם. הוא רואה בזה התחלה של 'מדיניות ערבית' שעד כה זנחנו אותה לגמרי, לדאבון-הלב, ואשר נראה כי יש בה צורך מוחלט אם אמנם רוצים אנו להמשיך בפעולתנו בארץ-ישראל. יהיה זה לא רק ענין של יצירת יחסים טובים עם המשפחות בעלות-ההשפעה על-ידי עשיית חסדים אלא יהיה עלינו גם להוכיח לעם הפשוט על-ידי עזרה רפואית חינם וכו' שלא כאויבים אנו באים לארץ-ישראל אלא כידידים. אולם בזאת אפשר יהיה לחכות עוד".⁸⁵

בנובמבר 1913, בסקירה כללית שנשלחה אל הוועד-הפועל, כתב טהון כמה הוא מחשיב את העובדה ש"יותר ויותר אנו מוצאים אפשרות בעבודתנו להפוך מנהיגים ערביים בעלי-השפעה לבעלי-חובנו ולאסירי-תודתנו... האוכלוסיה הערבית עדיין תלויה בהשקפות האפנדים המכוּבדים בזכות עשרם, השכלתם, משרתם או ייחוסם".⁸⁶ רק ב-1913, עם שהופיעו קבוצות או ועדים ערביים לאומיים המיוצגים בחלקים שונים של העולם הערבי (בקאהיר, ביירות, דמשק) כמו גם בארץ-ישראל ובקושטא, רק אז החל המשרד הארצישראלי לעמוד על הצורך במאמצים מיוחדים להשגת הסכמים ממשיים עם חוגים ערביים נרחבים, ובמיוחד עם המשכילים ועם קבוצות רעיוניות שונות. למרות הפרסומת שנעשתה לתנועה הערבית ולגידולה והתגבשותה במשך

שנת 1913. הוסיף המשרד הארצישראלי לטעון בתוך כך כי אין מקום לבהלה. טהון ניסה לאסוף חומר רב ככל האפשר בנוגע לקונגרס הערבי שהתכנס ביוני 1913 בפאריז, שכן "אנו רוצים שיהיה חומר ממשי בידינו כדי שנוכל להרגיע את כל אלה הבאים מתוך פחד להרעיש את העולם".⁸⁷

המשרד הארצישראלי לא זו מן ההשקפה אשר בה החזיק מלכתחילה כי אין כל מקום לבהלה או לדאגת־יתר. עם זאת צריך שלא יגלה היישוב סימני חולשה אלא יוכיח את כוחו בכל שעת־כוש. עמדה זו התבטאה ביחסו של המשרד, מצד אחד, לעתון "החירות", שהדגיש במידה ניכרת את ה"סכנה" הערבית כל־אימת שהיתה הזדמנות לכך, ומצד שני, לארגון־המגן, "השומר". "החירות", אשר עורכיו וסופריו היו ברובם ילידי־הארץ, שקד במפורש להעמיד את היישוב העברי על מה שהערבים חושבים וכותבים על־אודות היהודים. לכן פירסם הרבה תרגומים או תמציות של מאמרים בנוגע ליהודים וליישוב העברי שהופיעו בעתונות הערבית וליוו אותם במאמרים ראשיים המתריעים על ה"סכנה" הערבית הממשמת־ובאה, בנוסח שהיה מרוחק מאד מן השיטות שנקטו רופין ושותפיו. כן גם נטה "החירות" להפריז בחשיבותן של התנגשויות בין יהודים לערבים, ודבר זה עורר תרעומת מיוחדת מצד המשרד הארצישראלי. בתוך כך עשו רופין וטהון את כל המאמצים לחזק את כוחו של "השומר" ולהיעזר בשירותיו. קבוצה זו, שהרעיון העיקרי שלה היה שאוב מארגוני ההגנה־העצמית שהוקמו ברוסיה אחרי הפרעות בקייסינב ב־1903, שקדה כידוע להכניס שמירה יהודית למושבות ולשכונות היהודיות, מה־גם שהשומרים הערביים נודעו לשימצה כמשתי־פעולה עם שודדים וגנבים.

בספטמבר 1913 כתב טהון אל רופין, שעשה אז בווינה: "גם התנגדותה של האוכ־לוסיה הערבית תגדל במידה ניכרת מרגע שיהיה ברור כי יש בידי היהודים בעלות על אחוזות המדינה. מצד שני גם תרום קרננו בעיני האוכלוסיה אם נוכל להצביע על הצלחה נכבדה שכזאת ואם תהיה הממשלה על צדנו".⁸⁸ כן גם אמר המשרד הארצישראלי, ביחס להצעה, שנדונה באחד הדו"חות מן העתונות הערבית, לכנס "קונגרס ערבי אנטי־ציוני", כי ברור שרעיון זה הוא "עדיין בשלב ההכנה", בעוד אשר הנוטים לבהלה מדברים כבר על ארגונה של אופוזיציה ערבית.⁸⁹ באחד הדו"חות שלו על העתונות הערבית הביע המשרד הארצישראלי קורת־רוח מרובה ממאמר שפירסם יהושע אייזנשטט (ברזילי) ב"החירות" ובו מתח בקורת על העתון המבליט יותר מדי את הנכתב בעתונות הערבית. התרגומים שהוא מפרסם מן העתונים הערביים גורמים נזק מפורש בזה שהם מפחידים את היהודים "שראוי להם להשקיע את כל כוחותיהם בהמשכתה של פעולה רחבת־היקף".⁹⁰

טהון כתב אל הוועד־הפועל הציוני שהדרך המועילה ביותר ליצור עמדה נוחה ליהודים בדעת־הקהל הערבית היא לחזק את עבודת היישוב. מפעלים נרחבים "גורמים אמנם קנאה ופחד אבל בראש־וראשונה הם מעוררים יחס של כבוד, הממתיק את האיבה במידה ניכרת. ככה תל־אביב מעוררת מידה של דאגה לגבי כוחנו, אולם ההכרה בכשרונם של היהודים למפעלים תרבותיים כאלה מכריעה את הכף".⁹¹

בד בבד עם הנסיון לִמְתֵן את ההסתה האנטי־יהודית בקרב הערבים עשה המשרד הארצישראלי נסיונות רבים לעודד את ההתעתמנות ביישוב—לשדל את היהודים לוותר על נתינותם הזרה. דבר זה היה דרוש גם לצרכים אחרים, בפרט כדי שיוכלו היהודים להיעשות גורם בבחירות לפרלמנט ובמוסדות השלטון המקומי, אבל התקפותיהם של הערבים על היישוב ב־1914 פרטו בתמידות על נימת הקשרים והמגעים של יהודי ארץ־ישראל בחוץ־לארץ.⁹²

המשרד הארצישראלי חתר גם ליצור מגע במישרים עם ערבים בעלי־השפעה באביב ובקיץ של 1914, כאשר ידע המשרד היטב על קיומם של יסודות לאומיים בקרב הערבים, הוסיפו רופין וטהון לתבוע פגישה או ועידה ערבית—יהודית אשר בה יהיה ייצוג לקבוצות ולדעות השונות. במאי כתב רופין אל יעקבסון שתכניו של הלן עלתה עד כה בתוהו משום שחסרים ביישוב אנשים החפצים והמסוגלים לפעול בתבונה בוועד שכזה.⁹³ ד"ר יצחק לוי גם הוא היו לו תכניות לשיחות עם הערבים אשר בהן ישתתף הוא יחד עם ילין וטהון; כפי הנראה העלה את הרעיון ערבי אחד מידידיו של לוי, שסיפר לו כי שיחת־היום בארץ־ישראל ובסוריה מתרכזת מסביב לשאלה הציונית: "במקומות הנידחים ביותר, יומם ולילה, בבתי־הקפה, במועדונים, באגודות ואפילו במסגדים מדברים על השאלה הבוררת הזאת". הוא אמר גם כי יש כמה ערבים חשובים המצדדים בשיחות בין הערבים ליהודים, ואילו את הקיצוניים משני הצדדים יש להשאיר בחוץ.⁹⁴ טהון וילין אמנם נפגשו עם מודעו הערבי של לוי, וזה האחרון ניגש להקים "אגודת־חסד" מוסלמית טהורה אשר בה פעל למען התקרבות ערבית—יהודית.⁹⁵

אשר לשיחותיו של סוקולוב עם אישים ערביים חשובים שהצהירו על תמיכתם בשיחות בין ערבים ויהודים, כתב טהון כי "הכנת תכנית ממשית להסכם מוכרחה להיתקל במכשולים גדולים. הערבים לא יסתפקו במליצות סתם, ואילו אנחנו ספק אם נוכל להסכים לויתורים מעין אלה שידרשו מאתנו למעשה: צימצום רכישת הקרקעות, הגבלה חלקית של הלשון העברית למען הערבית בבתי־הספר ובחיי הציבור, ומגורים משותפים עמם בשכונות העבריות הטהורות. יתר על כן, קודם־כל עלינו לברר לעצמנו אם אין הערבים מבקשים את ידידותנו למען נהיה להם בעלי־ברית במלחמתם עם הממשלה המרכזית. נראה הדבר כי אכן קיימת מגמה כזאת, והיא כופה עלינו זהירות ידועה מלכתחילה".⁹⁶

נעשו הכנות ניכרות לאותה ועידה יהודית־ערבית. רופין כתב אל אחד המועמדים להשתתפות שעדיין אין סדר־היום ידוע לדיוקו אבל הוועידה תדון ב־דרכים שצריך ללכת בהן כדי להפיג את הניגודים הקיימים בין הערבים ליהודים וליצור יחסים יותר ידידותיים בין שני הצדדים.⁹⁷ לאחר שבועיים כתב רופין אל עוד אחד מן המועמדים להשתתפות וביקשו להכין טיוטה בנוגע לטבע הציונות: "לחברים הערביים בוועידה יש עדיין למעשה השקפות פרימיטיביות ביותר ביחס לציונות והם הביעו שאיפה שבועידה זו ישיבו על השאלה מהי הציונות למעשה, וכי התשובה הזאת תבוא בצורת תעודות שבכתב. כמוכן, אין לתת תשובה זו על רגל אחת".⁹⁸

לבסוף נדחתה הוועידה, כמו שכבר צוין, מסיבות חיצוניות, ואף כי הוחלט לא להרשות בשום פנים קרע חריף עם הערבים הרי חש רופין הקלה מסוימת משום שבירי היה לו כי סדר-היום של הוועידה והרכבה כפי שעלו בתכנית לא יכלו אלא להביא לידי הרעה במצב.

1

יחס ההסתדרות הציונית ונציגייה בארץ-ישראל אל הערבים היה אפוא מורכב מאד. אי-אפשר לדבר על מדיניות ציונית סגולית כלפי הערבים: ראינו כבר שבשלבים הראשונים גילו התנועה הציונית וההסתדרות הציונית מעט מאד סימנים של הערכת הצורך במדיניות שכזאת, ואפילו בשנים הנדונות (14-1908) הקדישו הרוב-הן הציונים מן השורה והן המנהיגים—תשומת-לב מועטה בלבד לאותה בעיה. דומה כי היה זה פחות פרי בוז שבהכרה לילידי-המזרח—שאו היה נחלתם של רוב האיריר פים, ועלול היה למנוע כל מחשבה רצינית בכיוון זה—מאשר פועל-יוצא מן הריחוק הגיאוגרפי והנפשי מארץ-ישראל. דומה כי רוב הציונים האירופיים והאמריקאיים לפני מלחמת-העולם הראשונה נתנו דעתם בראש-וראשונה על אותם צדדים של התנועה המשפיעים על הארגונים וההסתדרויות המקומיים שלהם. במידה שהיו אלה שיקולים מדיניים, לא כללו את הערבים.

בקרב היוצאים-מן-הכלל, בקרב אותם ציונים שפיתחו עמדה או מדיניות ספציפית כלפי הערבים, היתה הסכמה כללית שצריך להשיג את ידידותם, אם מסיבות רעיוניות ואם לצרכים מעשיים. בקרב האידיאולוגים היו קבוצות סוציאליסטיות שלא יכלו לקבל את הרעיון שיישובה של ארץ-ישראל ביהודים חייב להביא לידי נישול האוכלוסיה הערבית המקומית. ואולם בדרך-כלל היו פועל-יצוין, שעשו ככל אשר לאלידם להוכיח את שותפות האינטרסים בין היישוב לאוכלוסיה המקומית, מוכנים להתנגשות בתי-נגמנות—גם אם הודו כי יהיה זה רק שלב-ביניים—בין הפרולטריון היהודי והערבי. הם הטיפו שאחות-העמלים הבינלאומית כוחה יפה רק לגבי פועלים שמקום-עבודתם כבר מובטח להם; אין היא חלה על פרולטריון-בכוח, הצריך להיאבק על מציאת עבודה ואינו יכול להימנע מהתנגשות עם אותם פועלים שאת מקומות-העבודה שלהם חייבים הם לקחת לעצמם.

היו עוד אידיאליסטים, כגון אחד-העם ותלמידיו, שחתרו לידידות עם הערבים. קבוצה זו, שעליה נמנו כמה מחשובי היישוב, כמשה סמילנסקי ויוסף לוריא, מן המקורבים לחוגי הפועל-הצעיר, סירבו להשלים עם הרעיון שלא תיתכן תחייה לאומית יהודית אלא על בסיס של איבה והתמודדות. המסורת התרבותית היהודית, ובשורתה של היהדות לאנושות, הן אלו של הנביאים שהטיפו לשלום ורצון טוב, וכל סטייה פירושה שהתחייה הלאומית אינה מתנהלת לפי קווים נכונים.

היה עוד קו מחשבה אחד שגרס כי היהודים הם ביסודם מזרחיים-שמיים—אשר בשוכם למולדתם הקדומה הם צריכים להתבולל באורח-החיים המזרחי, ובעצם גם עתידים הם להתבולל בלי קושי.

שילוב של שתי התיאוריות הנ"ל העלה ר' בנימין, שגרס כי מיוזג מדיני, כלכלי וכללי של שתי האומות בארץ-ישראל הוא "תנאי ולא-יעבור". שאם גם אין להשיגו בן-לילה חייב הוא להיות אחת המטרות הראשיות של הישוב. ר' בנימין היה משוכנע כי יש ליהודים תפקיד מיוחד למלאו בתחייה הלאומית הערבית, אשר הערבים חסרים "כוח מוסרי" מספיק להגשמתה ואשר היהודים צריכים להיות מעוניינים בה משום שמציאות "קבוצה ערבית נחותה בקרבנו" תשפיע עליהם לרעה. הבעיה היתה אפוא בעיה של "הכרה ומוסר", אף כי "ההכרה צריכה גם לקבל ביטוי במעשה"⁹⁹.

במקביל לכך היו גם ריאליסטים שחתרו להגיע ליחסים טובים עם הערבים מן הטעם המעשי עד מאד שדבר זה יאפשר להתישבות היהודית בארץ-ישראל להתקדם בלי הפרעות ויקל על הגשמת התחייה הלאומית היהודית. הנה כך הדגישו יעקבסון ורופין תמיד את הצורך בידדות עם הערבים. הראשון היה מעוניין בפחינה של הפעילות הציונית בקוושטא, מקום שהיו הציונים נתקלים תדיר בהתנגדות ערבית הן בצורת התקפות גלויות והן בצורה העקיפה יותר של הפרעות תורכיות שנבעו מן הפחד לעורר מורת-רוח אצל הערבים. מניעיו של רופין היו ארצישראלים מובהקים יותר. ממש כך הזוהירו היהודים-הספרדים בעלי ההכרה הלאומית (שאהדים מהם היו מעורכי "החירות") את מנהיגי הישוב מפני סכנת ההתנגדות הערבית וניסו להוכיח שכל זמן שציונים אירופיים מנהלים את ההתישבות היהודית מועט מאד הסיכוי להבנה ממשית עם הערבים המקומיים, ולכן גם מועטה התקוה להצלחתו של הישוב. גם היישוב האשכנזי הישן הכיר היטב את אורח-החיים הערבי, אבל מיסודו זר היה לשאיפות הלאומיות ולכן אין לו בעצם שייכות לנושא שלנו.

כל הקבוצות הנ"ל הסכימו שקיימת "שאלה ערבית" אשר פתרונה הוא תנאי-מוקדם לפעילות יהודית-לאומית מוצלחת בארץ-ישראל. ר' בנימין סיכם את המצב בתזכיר שנקרא בשם רב-המשמעות "בדבר השאלה הערבית שלנו", והעתק ממנו נשלח למשרד הראשי של הציונים בברלין במרס 1913: "בארץ-ישראל אפשר לשמוע שתי דעות מנוגדות: אחת המזלזלת בשאלה הערבית, והשנייה שאולי מפריזה בערכה... העובדה היא שלפני כ-30 שנה נמשכו הוגי-הדעות החשובים שלנו (בתחילה באופן אפלטוני) אל הערבים כגזע קרוב ואל האסלאם כדת הקרובה ליהדות. אולם למעשה לא יכלו היהודים שבאו לכאן במשך 30 השנים האחרונות (אלה שהקדימו אותם נקטו עמדה אחרת) ליצור יחסי-ידידות עם הערבים, וזאת מטעמים שאינני יכול לבארם כאן. בשעה זו העתונות מלבה את שנאתם אלינו והאיבה נעשית שכיחה יותר. בסך-הכל יש לקבל את הדעה כי שתי אומות כמו היהודים והערבים יכולות

לדור בכפיפה אחת רק בידידות או באיבה. יחס אחר, של שוויון-נפש, אין"¹⁰⁰.

הופעתן של קבוצות ושאיפות לאומיות ערביות, שהחל מאביב 1911 לא היה שום אדם במרכז הפוליטיקה התורכית ו/או הארצישראלית יכול להתעלם ממנה. הכניסה יסוד חדש ליחסי הציונים והערבים. התנועה הלאומית הערבית לא היתה מאורגנת במסגרת אחת, לא היה לה מנהיג המופר על הכל או מדיניות המקובלת פה-אחד, והפעילים הרשמיים בקבוצות השונות היו מועטים מאד. אף-על-פי-כן התברר יותר

ויותר בחמש השנים האחרונות קודם מלחמת-העולם הראשונה, ובפרט בשלש השנים האחרונות, ששוב אין הציונים צריכים לדון רק עם הערבים של ארץ-ישראל אלא עם תנועה לאומית ערבית, החולמת על אחדות ערבית רחבת-ידיים—ולו גם תחת שלטון-חסות אירופי—שבה ארץ ישראל היא רק חלק קטן אם גם חשוב, כנראה.¹⁰¹ תפיסת קיומה של תחייה ערבית לאומית-מדינית הכניסה נימה של מפח-נפש בנסיגנות הציוניים להגיע לידי מודוס-ויוונדי עם הערבים. הציונים כמו גם מנהיגים וקבוצות שונים של לאומיים ערבים עשו כמה גישושים במשך 1913, כאשר היה כל צד זקוק מאד למשנהו לצרכי המדיניות העותומאנית שלו. אבל יותר ויותר התברר כי אין בסיס משותף למשא-ומתן בין שתי התנועות הלאומיות. הציונים לא היו חזקים ועשירים עד כדי כך שיוכלו לתת לערבים עזרה ניכרת, ומטעמים עקרוניים גם לא היו מוכנים לעשות את כל הוויתורים שנתבקשו מהם. יתר על כן, השלטונות העותומאניים, שעד כאן הטיפו למשא-ומתן בין הציונים לערבים, מנעו ביולי 1914 את המשך הנסיונות להסכם.¹⁰² כל זה נתחוויר בעת ההכנות לוועידה היהודית-הערבית בקיץ 1914, שנדחתה בתמידות על-ידי שני הצדדים עד שלבסוף נדחקה הצדה מכל-וכל עקב האנדרלמוסיה והקשיים שהיו מנת-חלקם של היישוב ושל הלאומנים הערביים בתוך הקיסרות העותומאנית משפרצה מלחמת-העולם.

האנשים הפעילים ביותר בבעיית היחסים עם הערבים, הן בקושטא הן בארץ-ישראל, עדיין היו בדעה שהאוכלוסיה הערבית בארץ-ישראל אינה יכולה שלא להפיק תועלת ממפעל-ההתישבות היהודי בארץ, וכי אין לחסוך כל מאמץ כדי להגיע ליחסים טובים עם הערבים המקומיים ומנהיגיהם. אף-על-פי-כן נסתבר להם כי לא מידת התועלת הכלכלית והתרבותית, מצד אחד, וגם לא יזמתם ונסיגנותיהם של הציונים לכונון יחסי-ידידות, מצד שני, אין להם קשר למצב כפי שהיה ב-1914. התביעות הקולניות של הלאומיים הערביים הקיצוניים יותר היה בהן כוח-משיכה עממי והן השתיקו את קולותיהם של אותם ערבים ששאפו לשיתוף-פעולה עם הציונים. הקיצוניים הללו, ששמו קץ לתורות של אחוות הגזעים והתועלת ההדדית, הבהירו די-והותר כי התכניות שלהם אינן מניחות מקום לתחייה לאומית ערבית ויהודית כאחת באותו מקום עצמו וכי הם מוכנים להשתמש בכל האמצעים שברשותם כדי להוכיח זאת. נוכח המצב הזה הרי החולשה וההיסוסים של ההנהגה הציונית האירופית ומדיניותה העותומאנית רק הבליטו את אולת-ידיה, את תלישותה מן המציאות ואת קוצר השגתה. המשרד הציוני בקושטא והמשרד הארצישראלי, אשר מאז 1908 הדגישו את חשיבות האוכלוסיה הערבית כגורם של קבע שחובה להתחשב בו בכל התחומים ובכל מישורי-הפעולה (בניגוד לשלטון התורכי או לכל אחת מן המפלגות בזירה המדינית העותומאנית), ואשר לפחות עד למחצית השנייה של 1913 האמינו באפשרות להגיע להבנה עם ערביי ארץ-ישראל ועם התנועה הלאומית הערבית שעודה בחיתוליה, הגיעו בחדשים האחרונים לתקופה הנוכרת, בהדרגה ובאיר-רצון, לכלל מסקנה שאין כל יסוד ממשי להסכם לזמן ארוך בין שתי התנועות הלאומיות. אך בעוד אשר ליכטהיים בקושטא החליט כי בסופו של דבר

סיכסוך בין הערבים ליהודים הוא בלתי-נגמע, ולכל היותר אפשר לקוות לדחות את המאבק זמן רב ככל האפשר, הרי רופין וטהון הוסיפו להאמין כי ייתכן להתעלם מן הלאומיים הקיצוניים, שאת דרישותיהם לא יוכלו לספק, ובתוך כך להסביר לערבים המתונים יותר, על-ידי תעמולה בכתב ובעל-פה, כי ביסודו של דבר יש שיתוף-אינטרסים בין שני הצדדים, ולשכנע אותם שהגשמת הציונות אינה חייבת לבוא על חשבון האינטרסים והצרכים המיוחדים של הערבים.

הערות

מיספור ההערות הוא המשך רצוף לחלק הקודם בחוברת מב. מטעמי נוחות טכנית השתמשנו במראי-מקומות באותיות עבריות ולא במקביליותיהן הלועזיות (L, Z וכ"ו) המופיעות בפירוסימים בדרך-כלל.

61. א. רופין אל ד. וולפסון, 18.8.08, א.צ.מ., ל 2 : 436.
62. א. רופין אל ו. יעקבסון, 29.9.08, א.צ.מ., ל 2 : 437.
63. כמו למעלה, 24.8.08, שם הש' גם א. רופין אל י. ל. מאגנס, 23.5.12, א.צ.מ., ל 2 : 466, וכ"ו. ראוי לציין כי עתונו העברי של בן-יהודה "האור", החל להוציא הוצאה ערבית בסוף אוגוסט. אולם זו לא האריכה ימים כלל.
64. א. רופין אל מ. מנסוויטש, 29.4.10, א.צ.מ., ל 2 : 445.
65. א. רופין אל ועד-הפועלים בעין-גנים, יג אלול תרע"א (א.צ.מ., ל 2 : 456).
66. א. רופין אל הוועד-המזומצם, 30.5.13, 33 : 1445, ל 2 : 24. אלברט ענתבי, מנהל כל המוסדות הארצישראלים של חברת כל-ישראל-חברים מאז 1898 והנציג הרשמי של יק"א בארץ-ישראל, החל לעבוד בראשית 1912 בשיתוף-פעולה הדוק עם המשרד הארצישראלי, אשר לו שימש שתדלן במשרדי השלטון המקומי בירושלים.
67. נושא המכתב היה הקונגרס הארצישראלי שפינס מ. אוסישקין בזכרון-יעקב באוגוסט 1903. "גרועה מכל היא העובדה שמצאו לנכון לצאת מעל במת זכרון-יעקב נגד העבדת פועלים ערבים במושבות, והעתונים חזרו על הדברים האלה... כתוצאה מזה רק נבאש ריחם של התו"שבים היהודים בעיני הערבים, בעוד אשר למעשה הכל כשהיה" (כלומר: בנוגע להעסקת עבודה ערבית. א.צ.מ., H. VIII : 496 ; W 124/1).
68. ב' 24.4.08' כתב לבונטין אל וולפסון : "כל עבודת העסקנים שלנו רחוקה מתועלת וקרובה לסכנה בזה שמרחיבים ריב המעמדות (קלאסען קאמפף) ודורשים בעל-פה ובמכתבי-עתים נגד העבודה הנתנת להערביים. זורעים בזה שנאה נגדנו בלב עם הארץ".
69. א. רופין אל המשרד המרכזי הציוני, 28.7.12, א.צ.מ., ל 23 : 125.
70. א. רופין אל ד. וולפסון, 9.11.10, א.צ.מ., ל 23 : 125.
71. א. רופין אל ו. יעקבסון, 25.1.11, ש.ם. המדובר בצירי-הפרלמנט מעכו, אסעד שוקייר, הוא אביו של אחמד שוקיירי (ראה למטה).
72. א. רופין וז. ד. לבונטין אל מרכז ההסתדרות הציונית, 16.2.11, ש.ם.
73. ו. יעקבסון אל מרכז ההסתדרות הציונית, 14.3.11, א.צ.מ., ל 23 : 11. ובייחוד רוחי אל-ח'אלדי, סעיד אל-ח'וסייני ושוכרי אל-עסלי מדמשק. (שלפני כן היה קאימקאם בנצרת בעת רכישתן של אדמות מרחביה).
74. הש' א. רופין אל מרכזי ההסתדרות הציונית, 31.3.11, א.צ.מ. ; ל 23 : 135. היתה לפחות מחאה אחת חשובה קודם-לכן אשר בה השתתפו ערבים מוסלמים, בשנת 1891, אלא שכפי הנראה שוב לא זכרו אותה.
75. גם י. טהון אל ו. יעקבסון, 5.5.11, א.צ.מ. ; ל 5 : 15. (העתקים יש בצד : 631 וכן ל 2 : 453).

- נציגים של הישוב מזמינים אפוא את הקאימקאם של יפו או את המתוצרף לסייר במושבות העבריות למען יראו במו"עניהם כי אין כל יסוד של ממש להתקפות על הישוב, שמניעיהם שאיפת מדנים, למשל י. טהון אל הוועה"פ הציוני, 30.5.11, א.צ.מ.; 2: 635.
76. למשל, י. טהון אל המשרד המרכזי הציוני, 28.5.11, ש.ם.
77. א. רופין אל ד. וולפסון, 15.7.11, ש.ם. בחוגים ציוניים מקובל היה לעת הזאת בדרך כלל שהתורכים מתיחסים ביסודו של דבר באהדה לפעילותם, למרות ההגבלות שבחוק (הש' 'קשת' מב, ע' 159). אשר לניתוח העמדה התורכית ראה נ. מנדל, "התורכים, הערבים וההגירה היהודית לארץ־ישראל, 1882—1914" (ראה הערה 1, ש.ם).
78. כמו למעלה, 17.2.11, ש.ם. הצעדים השונים שהוחלט עליהם היו דומים לאלה שנדונו במקרים קודמים. החידוש היה בעובדה שהישוב כולו היה מיוצג.
79. מן הפרטיכלים, א.צ.מ.; 2: 457.
80. 3.8.11, א.צ.מ.; 2: 363.
81. א. רופין אל הוועה"פ הציוני, 23.10.11, א.צ.מ.; 2: 459.
82. י. טהון אל הוועה"פ הציוני, 19.3.12, א.צ.מ.; 2: 167; 2: 466. הסקר המסוים ששימש עילה למסקנות אלו היה סקר העתונות הערבית של ביירות, שהוגש במועד ההוא לברלין.
83. א. רופין אל י. פלדמן, 5.6.14, א.צ.מ.; 2: 94.
84. סקירתו של מלול פורסמה ב"השילוח" ל"א, יולי—דצמבר 1914 (ע"ע 347—364; 450—439).
85. א. רופין אל הוועה"פ הציוני, 21.5.12, א.צ.מ.; 3: 1448; 2: 470. העתק ממכתב זה שלח א. רופין אל י. ל. מאנגס, 23.5.12, א.צ.מ.; 2: 416 והדגיש שם את "אי הנעימות" שאפשר היה למנעה אילו נוהלה "מדיניות ערבית נמרצת". לפחות באשר לאחד ממניעיו של אסעד, ראה למעלה (ע' 172).
86. י. טהון אל הוועה"פ הציוני, 15.11.13, א.צ.מ.; 2: 500.
87. י. טהון אל א. מני, 25.8.13, א.צ.מ.; 2: 496.
88. י. טהון אל א. רופין, 3.9.13, ש.ם.
89. הדו"ח נשלח לברלין, קושטא וכ"ר ב' 21.9.13, 2: 497; ע"ע 5—170. טענה הפוכה ראה ע' 159, "קשת" מב.
90. דו"ח העתונות הערבית, 1.4.14, א.צ.מ.; 2: 509.
91. י. טהון אל הוועה"פ הציוני, 3.3.14, א.צ.מ.; 3: 341; 2: 500.
92. הש' י. טהון אל הוועה"פ הציוני, 3.3.14, א.צ.מ.; 3: 341; 2: 509. הש' גם ע"ע 2—161 ו"165" "קשת" מב.
93. 21.5.14, א.צ.מ.; 2: 34 ב; 2: 513 הש' ע' 171 למעלה.
94. טהון שלח ליעקבסון העתק ממכתבו של ד"ר לוי אל רופין, 15.5.14, א.צ.מ.; 3: 65; 2: 513.
95. ד"ר י. לוי אל י. רופין, 28.6.14, א.צ.מ.; 3: 1456.
96. י. טהון אל ו. יעקבסון, 3.6.14, א.צ.מ.; 3: 65; 2: 34 11; 2: 514.
97. א. רופין אל מ. מאירוביטש, 22.6.14, א.צ.מ.; 2: 517.
98. א. רופין אל ד"ר מוסקוביטש, 30.6.14, ש.ם.
99. תזכיר, מרס 1913, א.צ.מ.; 3: 1449.
100. ש.ם.
101. הקבוצה הלאומיות הערביות למיניהן (שמות, הרכב, שאיפות) תוארו במקומות אחרים, ואין מאמר זה יכול כלל להקיף את השטח הזה: הש' במיוחד, 'Dawn, The Rise of Arabism', Middle East Journal XVI, ע"ע 145—168.
102. ו. יעקבסון אל ר. ליכטהיים, 10.10.15, א.צ.מ.; 3: 55. הש. גם נ. מנדל, ר' למעלה.

יעקב בן-עמי: הערות לשיירה ב"קשת"

בזה תגובתי לרצף המילולי פרי עטה של הגב' ליאורה מרגולין, שהופיע במדור "במת קוראים" ב"קשת" מב: ואשר לספרות העברית המוצאת בה [ב"קשת"] במה, נדמה לי שאין מפסקים בכך שבה אפשר למצוא את האספקלריה האמיתית של מה שנכתב היום על-ידי סופרים צעירים ופחות צעירים".

ובכן, הגב' מרגולין, ובכן, האדונים אמיר, א. ב. יהושע, עברון וקנז—לצערי, אין "קשת" האספקלריה האמיתית למה שנכתב היום על-ידי משוררים צעירים ופחות צעירים. על שיר מעולה לגרות את קוראו לקריאה שניה, שלישית, לא מפני שבפעם הראשונה לא הבינוהו, אלא משום סיבה אחת-יחידה: זהו שיר טוב, שיר יפה. באמרי שיר יפה אין כוונתי לשיר רומנטי, רוגע ושלם. אלא אף לשיר נוקשה, בעל קצב מהיר (כשירי מאיר ויזלטיר, למשל). גם בשירים כאלה יש יופי, יופי מיוחד במינו. רוב השירים שפורסמו ב"קשת" מב אינם מגרים לקריאה מחודשת, משום שהם אפורים, משעממים, שירים שכמוהם כבר ראינו באיזה שהוא מקום, שירים המשאירים את הקורא אדיש. ושיר טוב אינו משאיר את קוראו אדיש. שיר טוב פורט על לבבו, גורם להדהד הצליל שיפעפע בו.

אפרט את דברי: דוד רוקח כבר כתב שירים טובים הרבה יותר משירו "ירושלים 1968". אחד מהם פורסם לא מזמן, ואולי כדאי להביאו כאן:

מוצאי לילה

שהוא דלת נעולה שהוא פתיחות של ים

קפה מר וחריף

השיר ערוך בעגת נבוכים

השיר אינו שואל מתי נולדתי.

שיר קצר, אך מושלם.

הבית הראשון של "ירושלים 1968" מזכיר מאד את הבית הראשון של "ירושלים 1967" של עמיחי: "ארבעה שערים חסומים" אצל רוקח, ולעומתם, "ארבע המשבצות החמורות" אצל עמיחי.

שירה של יהודית שמיון, "ביעותים", מזכיר מאד את שיריו של יאיר הורביץ, אחד המשוררים הצעירים והמדהימים שקמו לנו בעת האחרונה: "אסוני, כאן אני עירי" ו"בארגמן זיוני, גלימה". הבה נשווה, למשל:

שמיון

הורביץ

אהובתי, בשמי הערב תהום שחור

אהובתי

על רצועות המים.

הערב הוא שלך, אהובתי, נרוץ
ירוק, נפול כחול...

קישוטי המים שושנים אור.
... כחול מפכה וסגל גלימה
בארגמן זיוני ראיתי לירוק היתה

הדום לך אבן... הדום לי אבן...

אוספת מחיקה אבנים עסיסיות
כמו פירות של קיץ אפל

על שירו של א. קומם אפשר רק לומר שאת הרצף "המוות שהשיגני בעיני בתי-
הקטנה" מצאנו גם אצל עמיחי (אמנם בשינוי קט): "לילדי יש כבר עיני אבי"
("שירי ההתפטרות"). על שירי אריכא, וינר, אורן ונגיד איני יכול לומר שום מלה
טובה. לו הייתי אני עורך כתב-עת ספרותי לא הייתי מעז להכלילם בו.
ובכל-זאת, למען תדעו שאינני עלם מר-נפש, אציין לטובה את שירי מ. וינקלר
ואברהם הוס. שירו של וינקלר מהווה לגבי הפתעה נעימה, לאחר שיר גרוע מאד
שלו, "מוכר עתונים ירושלמי", שפורסם ב"משא" לפני כשנה. רק חבל שה"שמאלץ"
הגרמני-האוסטרי עדיין שט (או: משוטט) בשיריו.

תמיד על שולחןך
שמורי פירות
וירקות
משקאות קלים

מתוצרת
יבין

ספרים

הציפריים נופלות ארצה

"הציפריים נופלות ארצה", ספרה הראשון של דיים רבקה וסט שתורגם (תרגום מעולה) לעברית, הוא צירוף של עלילה היסטורית מרתקת, דראמה פסיכולוגית וסיפור של אידיאות. צירוף נדיר ומפתיע, נדיר ומפתיע גם ברמתו ובאיכותו.

על רקע השנים הראשונות של מאגנתו מברשת הפתיחה רומן בעל נשימה ארוכה וכתובה מדויקת נוסח המאה שעברה, על "אודות מש" פחה אריסטוקרטית שבניה בני לאומים שונים ותרבויות שונות—תופעה אפשרית עדיין ב"אירופה שלפני המלחמה העולמית הראשונה. אבל מעט מעט נפרשת יריעת העלילה, המתרחשת בעולם הדחוס של תככים פוליטיים של גולים רוסיים בצרפת, מהפכנים טרוויסקים ותומכי המשטר הישן כאחד, שחברתה, נופה וגורלה של רוסייה הגדולה שולטים עליהם גם מחוצה לה, בגלות. לורה, עלמה תמימה בת שמונה עשרה לערך, בת לאם רוסייה ואב חברי פרלמנט בריטי, נוסעת לבקר את סבה בצרפת ומוטלת שם לתוך פקעת הקורים ומסתבכת בה. היא עומדת בין התרבויות ומזגי האופי, מתמודדת עם אידיאות נוגדות ואנשים בעלי אופי שונה ומגמות שונות, ולבסוף ניצבת מול שאלת חיים ומוות הנוגעת לה אישית. סבה הוא הרוזן דיאקונוב, לשעבר שר המשפטים של הצאר שהוגלה עלי ידיה. הוא בעל נשמה רוסית טיפוסית. ענק בגופו וברוחו, תמים, דבק באמונתו, ומרומה. במונולוג מתמשך ורב מיתח, תוך כדי נסיעה בקרון רכבת למקום נופש, פורש לפניו ה"סטודנט המהפכן צ'וביניוב את פרשת פעילותו של הפרובוקטור הגדול, המתגלה כמי שהיה

* רבקה וסט: הציפריים נופלות ארצה; תר"גום: אסתר כספי; עם עובד / ספריה לעם, 1968; 440 עמ'.

משך שנים מזכירו האישי והנאמן של הרוזן. המהנדס, מסייה קמנסקי גורין קאספר, מנהיג מחתרת, מלשין וסוכן בולשת בדמות אחת, הוא בעצם גיבורו המרכזי של הספר. זוהי דמות מורכבת ומסובכת להפליא. אדם המשתף פעולה עם שני המחנות, עם התיוה והאנטי תיוה, מושך בחוטים מאחרי הקלעים, מתכנן רציחות פוליטיות ומסגיר טרוריסטים. דמותו של קמנסקי נתפרה על פי דמותו של גדול הפרובוקטורים בתולדות המהפכה הרוסית, ואולי בהיסטוריה כולה, היהודי יונה אָף, והיא מעוצבת כחידה אנושית שאין לה פתרון. הוא "אדם טוב, כה עניו, כה נדיב", נוכח וקדוש, שקרן מוכשר ושחקן מוכשר עוד יותר, אהוב ונערץ, שנוא ומאיים, שטני ועדין הליכות. בספרות המודרנית יש מקום מרכזי ל"אדם המשחק" את חייו; המשחק של קמנסקי הוא מסובך פי כמה ובעל משמעות היסטורית ממדרגה ראשונה.

גילוי האמת מביא למותו של הרוזן משבץ לב. ברומן הנפוץ מן הז'אנר הבלשי או זה של סיפור הריגול מכון המיתח כולו לגילוי ה"סופי והמכריע, ואילו בספרה של רבקה וסט משמש הגילוי לא רק פורקן למיתח אלא נקודת התחלה למיתח אחר. לורה, הבטוחה עכשיו בזהותו של המזכיר הדאגתני והאוהב, חוששת שתירצח עלידיה, אך מצד שני היא נושאת עמה את צוואתו של סבה המצווה עליה להבטיח את קמנסקי מפני צ'וביניוב שנדר לרצחו. פחדה העמוק, שחמט החשדות והכזבים ומאבקה של לורה, מעוצבים ביד אמן.

זהו אחד הרומנים המרתקים שקראתי. יש בי חשש שאצל הרבה מן הקוראים יפול "בין שני הכיסאות"—של הרומן הפסיכולוגי וסיפור העלילה ההיסטורי—תחת "לשבת" על שניהם כאחד. אם ירשה וידוי קצר, הייתי אומר כי, כקורא ספרים, ציפיתי זמן רב לפנישה עם ספר מסוגו של זה, ומכיון שבדי לי כי עוד ימים רבים לא אפגוש בשכמותו אין לי אלא לשוב ולקראו.

ימי המאסר הארוכים הם משפט ארוך במר" תפי ההשפלה והייסורים בהם מתמודד יעקב בוק עם השאלות המרכזיות של הקיום היהודי. הוא, היהודי הפשוט, החילוני, שאינו מבקש אלא לחיות את חייו שלו ולעסוק בתיקונים קלים, נעשה אצל מלמוד סמל של היהודי המתמודד עם מהותו, קיומו וגורלו. הוא נכנע ונאבק, מתיאש ונופל, וקם שבע פעמים. שאיפתו הראשונה היתה לחדול מהשתייך לקיבוץ היהודי ולהיסטוריה שלו. "גורלו עורר בו בחילה... וכי מה פירוש להיות יהודי, אם לא קללת־נצחים? הוא קץ בהיסטוריה שלהם, בייעודם, בחטא־הדמים שלהם". אולם היהדות נכפית עליו על־ידי החברה הטוטאליטרית והאלימה בה הוא חי. היהודי, לפי מלמוד, הוא האדם המנוכר באמת, זר תמידי בעולם בו הוא חי, ולעולם אינו יכול להימלט מן המציאות השרירותית הנאכפת עליו תדיר. היהדות היא כאן צורת קיום מיוחדת־במינה, העומדת מעל לבעיות קיומו של האדם בכלל, חריפה מהם, ולעולם משמעותה ייסורים ואי־מנוח. זוהי צורת קיום שהסופר, כמספר יהודי־אמריקאי, רגיש לה ביותר. אבל אם היהודי הוא הסובל והמעונה הנצחי, הרי הוא גם הנאבק הנצחי. יעקב בוק מסרב להיכנע ולחתום על כתב־הווידי, רוצה הוא שחזותו תופר ברבים. בספר אינו משיג זאת, עדות לכך שמלמוד לא ראה בטיהורו של בייליס "מחוסר הוכחות" משום גזר דין סופי. הספר כתוב בפרקים קצרים, מגובשים ורבי־עוצמה. לבד מן הענין שבו כנסיון ספרותי להתמודד עם משמעות הסבל היהודי, הרי פרקי־החקירה והמאסר הם מן הפרקים העזים ב"ספרות־מרתפ־הכלא". הספר יצא בתבנית גאה, וזכה לתרגום שהוא ראוי לו.

ז. ד.

חיי לסרינו איש טורמס

ללאסארינו איש־טורמס מאות צאצאים ישרים, מפורסמים פחות ומפורסמים פיי־כמה, וראש־ו ראשון בהם דון קיחוטה איש־לאמאנשה, יצירה שראתה אור יובל־שנים אחר הופעתו

יום הדין

משפטו של היהודי מגדל בייליס, שנערך בסוף 1913. לאחר שנתיים של הכנת "עדויות", שימש זירת־מאבק בעלת חשיבות היסטורית בין דעת־הקהל הליברלית לבין המשטר ה־אנטישמי והריאקציוני ברוסיה הצארית. אולם לא משפטו הפומבי של יעקב בוק, בן־דמותו הספרותי של בייליס, הוא נושא ספרו של ברנרד מלמוד, אלא דווקא ימי מאסרו המת־משכים, המשפילים והמיוסרים. הוא נאשם באשמת־שווא של רציחת ילד נוצרי לצרכי פולחן דתי, וימי מאסרו הם ימים של התמודד־ות בינו לבין גורלו והכרת גורלו.

יעקב בוק הוא יהודי אפורי, בעל השכלה חלקית, שמלאכתו לתקן תיקונים קלים, המנסה לברוח ממזלו הביש ואינו יכול להיפטר מן הגורל שנכפה עליו מתוקף היותו בן לעדה היהודית. המיתוס הנוצרי כופה עליו צליבה, כנקמה על צליבתו של ישו, ואילו המיתוס היהודי מעמידו בפני הנסיון הקשה. האחרון אינו מניח לו לוחת, הראשון דן אותו בייסורי־גיהנום. מגדל בייליס זוכה בדין, אבל גזר־הדין המשפטי אינו מעניינו של מלמוד, יעקב בוק מובל אל משפטו כשהוא "חורץ" אמנם את גורל רוסיה לשינויים מהפכניים־אלימים אבל אינו חורץ במוחלט את עתידו של היהודי לשינוי ומתורה.

בדרך, לאחר שהשיט האנטישמי הגס והבוזר מדבר באזניו על הצורך להשמיד את היהודים "כמו עכברושים", הוא שומט את נרתיק תשמישי־התפילין שלו, סימן זהותו האחרון, לתוך מי הנהר, אבל בכך אינו נפטר ממאומה. מזל ארעי מעלה אותו רגע לעמדה מכובדת, אך גם בה אינו מוצא בטחון ומפלט ומיד הוא מוטל לתוך סב־קורים שנטוה סביבו ללא סיבה, מלבד היותו יהודי שנבחר במקרה, ואין הוא יכול להיחלץ ממנו. החברה הפרי־מיטיבית והשלטון המושחת הופכים אותו לשעיר־לעזאזל לפחדיהם, לתסביכיהם ולמ־בקיהם הפוליטיים.

* ברנרד מלמוד: יום הדין; תרגום: אהרן אמיר; א. לוינ־אפשטיין בע"מ, בת"מ 1969; 224 עמ'.

הימים הראשונים

"הימים הראשונים" לאהרן אלמוג שיצא עתה מחדש ב"ספריית תרמיל", חמש שנים לאחר צאת המהדורה הראשונה, הוא ספר בעל יפעת מיוחדת—במינה. שהבקורת בשעתה לא עמדה על טיבו, כמדומה. בעוכריה היתה אותה תאוות "מוריי"ספרות המבקשים לקבוע לכל ספר תווית, ותאנה זו היתה מלווה גם היעדר יכולת התבוננות אמיתית. לגבי ספרו של אלמוג הם עשו מלאכה קלה ושייכו אותו בלא עירעור לספרות הגעוגיים המתרפקת על ה"עבר וכיו"ב דברים תפלים. כך הבינו גם את המוטו שנלקח מקהלת, "הימים הראשונים היו טובים מאלה", שנקבע בראש הספר. אילו היו נוטלים ספר בידיהם היו מבחינים כי לא נוסטלגיה יש כאן אלא אירוניה דקה—הדקה, משהו מטבעם של שמות סיפורי עגנון—"והיה העקוב למישור" ו"סיפור פשוט"—ה"נראים שלמים מלבר ולאמיתו של דבר הרי הם מרוסקים וכואבים מלגו. במהדורה החדשה אין אלמוג סומך, ככל הנראה, על חושיהם הדקים של קוראיו ועל ידיעתם בספר—הספרים ומביא את הפסוק בשלמותו, "אל תאמר מה היה, שהימים הראשונים היו טובים מאלה, כי לא מחכמה שאלת על זה".

הימים הראשונים—הוא סיפור אהבתם של ליאורה וראובן. היא מוצאה מבית טובים ו עומדת היא להינשא לבנו של חרשתן עשיר בעוד שלוש הימים, והוא (אם נהיה כמבקרים הסוציאליים) בן למשפחה דתית, לא אמידה ככל הנראה. ליל אהבתם עובר עליהם בביתה של ליאורה, בית בתל אביב הישנה שנמכר מחמת התרוששות אביה ואשר כבר למחרת יבואו פועלים ויתחילו בהריסתו ובהריסת הגן אשר סביבו. אירועי לילה זה מתרחשים ב"אווירה נואשת של אזלת יד והתפוררות, כאילו נשמעת מאחרי הכותל הלמות הקרדר מת והגרזנים של הבוקר. על הספר כולו מרחף משהו מאווירת המערכה השלישית של גן הדובדבנים של צ'כוב.

שם, בהדר האורחים של אהות ראניבס קאיה, מקום שלפנים ריקו בנשפיו גנרלים, ברונים ואדמירלים, מרקדים "גראנד רונד" אגיה עם פקיד הדואר ואריה עם מנהל תחנת

של "לאסאריו איש טורמס" בשנת 1554. זוהי יצירה קטנה שלא נס ליחה, והקריאה בה משולה לנגיסה בפרי עסיסי בטרם הבשלה. אב המשפחה, שהוא כיום בן למעלה מארבע מאות שנה, הוא עדיין אורח פורח המתל, מעורר צחוק ויורה חיצו לקחים שנוגים יותר מהרבה מבניו, נכדיו ושאר צאצאיו וצאצאיי צאצאיו הספרותיים. אותו אורח פורח הנודד על פני הארץ כציפור דרור הניתקת ממכללי הסביבה ועם זאת כל כולה שייכת לה, בחב"ת אדונים ובני לוויה שונים ומשונים, מאפי"ר למספר קורותיו להעבירו על פני מחוזות שונים ולהפגישו עם טיפוסים אפייניים לחב"ר זה בת"זמו—במקרה זה, ספרד של שלהי ימי הביניים שסיומם התאחר בה, אם הגיע כלל. המספר, איש משכיל ויודע ספר, מניח בפניו של הפיקארו לקחים שאורח פורח בור, ואפילו עלה למעין גדולה של משרתים, איננו בעליהם החוקי; ובכל זאת, הפולקלור הצב"עוני, חיות העלילה, חידוד הלשון והגוזמה הופכים את הלקחים לאבני חן המשובצות מעשה אמן. הבקורת החברתית הסמויה נח"באת היטב היטב מאחרי הבדיחה, התעלול וה"נכלולים.

היו לו ללאסאריו איש טורמס שמונה אדו"נים. מהם שסיפור חברותו עמם מסופר בק"צרה: מהם, כמו העיר המדריך את חניכו ללכת בעיניים פקוחות וערמומיות, כוהן קמ"צן, פרח אבירים שהוא בן דמותו של דון קי"חזטה המהולל, וסוכן איגרות סליחה רב נכל, מסופרים ביתר הרחבה, כשכל מעשיה, כל גילגול, הם קריקטורה של הגזמה, סמלים ש"אינם רחוקים ממה שידוע מן הכרוניקות ה"היסטוריות.

הקיצור: על "לאסאריו" אין לכתוב בקורת, כשם שאין לכתוב בקורת על מהתלה משובחת ובעלת סגולות ספרותיות—מה עוד כשהיא זר"כה לתרגום מפולפל וצבעוני.

ש. י.

* חיי לאסאריו איש טורמס, תלאתו והצל"חותיו; תירגם: חיים אברבאיה; ספרית תר"מיל, 1968; 101 עמ'.

סופר שסיפוריו הם, בידועים, בקעות נרחבות, אליגוריסטיות, שערך של מבקרים רור עה בהם וכל אחד ואחד מתגדר בקרוב אל לבו.

אורפו מעניק לקורא הנאה מקבילה לזו המורפקת מפתרון תשבצים. הוא כונה את "נמלים" כתשבץ, כשהוא יודע מראש את פתרונותיו, והקורא האמון, עוד מימי בית-הספר התיכון, על חיפוש סמלים ומשמעויות בספרות, מעלה אותם אחד לאחד והנאתו שלמה.

"נמלים" הוא, כדברי הדש, סיפורם של "איש ואשה, על סף הגירושין, המגלים יום אחד שפלישת נמלים מאיימת להחריב את ביתם. באורה של אהבה ופולחן, ציפיה ויצרי-הרס, מתפוררים והולכים קירות הבית, אבל עמם נופלות גם המחיצות בין בני הזוג. על סף החורבן הם מוצאים אושר".

הסיפור עצמו נדוש כמובן, פנים נוספים, מוכרים, במצבו של האדם, בדידותו, היעדר אמונתו, חוסר-תקוותו. הסיפור עצמו שטחי ושקוף, אינו יוצר עולם, אינו מאפשר לאור פו אלא זירת התמודדות עם בעיות צורניות וטכניות של הסיפור.

כתבו עליו על אורפו שבכל יצירה סיפורית שלו נאבקים תמיד המשורר ואיש האקספרימנטליזם הצורני-אמנותי; במידת הצלחת המזיגה בין השניים תלויה גם הצלחתו בסיפור. בעיני עדיפים סיפורי הראשונים, עשבי-הפרא—שבהם יש רחישת חיים אמיתית דברים מתרחשים "על-באמת", אף כי מלאכת הסיפור בהם עדיין בראשיתה—מסיפורים מאוחרים בהם כל דבר דבור על אפני ורק נשמת-חיים אין בהם.

מספר כשרוני כיצחק אורפו ראוי לו שיניח את תורת-ההכמה שאדם קונה אותן בשיעורי פילוסופיה. רק אצל סופרים כקאמי או סארטר נראה כי השיטה ההגותית נובעת מן הסיפור, ואילו כאן—ההיפך! טוב לו לסופר קב שלו מתשעה קבים של חברו.

ק. ג.

הרכבת. למחרת בבוקר יעבור גן-הדובדבנים המקיף את האחוזה לבעלי החדשים, בנם של מוזיקים, והוא יגדעהו. בעלת-האחוזה ליובוב אנדרייבנה חסרת-ישע היא נוכח החיים, נוכח שקיעת העבר, ועל אף אהבתה לגן אשר דוב-דבניו המיושבים היו בימים ההם רבים, עסיסיים, מתוקים וריחניים, ואף הוזכר במילון האנציקלופדי, אין היא עושה מאומה, רק מקשיבה לכלי-הזמר היהודיים המנגנים ב"נשפיה, וכמו מנסים הם להחריש לשעה ב"צילילי המנגינה את הלמות הגרונים שלמחרת בבוקר.

כאן ושם—חיים על סף התפוררות, מתוך אי יכולת להשתרש בחדש, המוצאים את פתרוןם בנסיגה אל העבר.

כאן טעו המבקרים, בחשבם כי נסיגתם של ליאורה וראובן לעבר היא גם נסיגתו של הסופר. הוא מפוּכח ויודע, בדיוק כלופאחין ירמולאי אלקסייביץ בגן-הדובדבנים, כי אין בן זה כל דבר נפלא, חוץ מהיותו גן גדול מאד. הדובדבן נותן פריו רק אחת לשתי שנים, ואף את אלה אין לאן לתקוע. אין איש קונה. אלמיג כצ'כוב אינו שוּף זכרונות, הוא מאזן, ואיזון זה מושג על-ידי "שבירה" בקטעי-הומור מפתיעים.

אם, לדעתי, לא עמדו המבקרים על טיבו של הספר, הרי עד האחרון שבהם שיבחו את סגנונו, שהוא בלי ספק, מן הטובים שקראתי בספרות החדשה. אלמוג מצטיין ביכולת תיאור מרומז ומאופק. פסוקו נקי ובנוי למופת, השפה רהוטה ופשוטה, נוטה מעט לסגנון שירי אך שומרת על לשון-פרווה קפדנית.

ח. ב.

נמלים

הבקורת שהתפרסמה על "נמלים" של יצחק אורפו מאז צאת הספר לאור מאשרת את שהיה ברור לקוראיו הנאמנים מאז "עשב-פרא" ועד "צידי הצביח": אורפו הוא עתה

* יצחק אורפו: נמלים; הוצאת עם עובד, 1968; 104 עמ'.

* אהרן אלמוג: הימים הראשונים / סיפור אהבה; ספרית תרמיל, 1968; 123 עמ'.

המר והמתוק

זה ספר שירים שני למחברתו, בת קיבוץ. אף כי שמו מאוזן כביכול, רבו בו ה"מר" על ה"מתוק".

בשיריה של עמירה הגני ניכרת עבודה רבה, שהושקעה בעיקר בחרוז ובמיקצב. פעמים הלטיש פוגם במירקם הטבעי של השיר, אך על-הרוב מסייע הוא לגיבוש החוויה.

לא אהבנו את השירים ה"מדורניים" של המשוררת, שעניינם שתיקה זרות, חוב, דבר-והיפוכו ואי-הבנות. אף לא את השיר על אשה זרה, שאין בו ייחוד. כה רבים השירים שנכתבו בנוסח זה או בדומה לו עד שקשה ביותר להבחין בין המשוררים ולהעריכם.

אך מפיון שעמירה הגני היא משוררת של אמת, חייבים אנו לשפטה על-פי המיטב שבאסופת-שירים זו, עם העלאת הייחוד שב-מיטב זה.

אחד השירים המצוינים בקובץ זה הוא: "בבוקר יד".

בבוקר יד סומה אל אזעקת שעון / האפ-לה החרדה פתאום החפזון / אל חיק הצ-הרים הקרב / ובהילוכים גבוהים של חצוצרות כאב / עד סחף השעות למערב / יפיקברכיים וצביטות רעב / ואז הלי-לה שוב ולא תשובה / והויתור ומות הגאוה והאהבה / מתי האהבה ?

למן האיגוש של היר, ובדרך צירוף הדברים המקוטעים המצביעים על קצב מהיר ומופרע באמצעותו על-ידי כאב, ועד ההצהרה הבני-ליתית-מעט: "מתי האהבה?" התלכדו כל אמצעי השיר למסירת החוויה. התרוזים, המיקצב המגובש היטב ומחוזק באליטר-ציות במקומות הנכונים (למשל: "ואז הלילה ולא תשוב") מצטרפים יחד לכלל מירקם רגשי מדויק ועמוק.

שיר אחר, אירוני למדי וכואב, הוא נוסח אחר לסיפורו של איוב—"איש בארץ עוזן

* עמירה הגני: המתוק והמר (שירים); ספ-רית פועלים; 1967, 53 עמ'.

ולא איוב—"ש"היה ישר ולא תם וסר מרע / אם רק הצליח להבחין בו זה קרה / במקר-מות שונים בבת-אחת / כשאגרופו של אל-הים לבסוף נחת / על גב האיש שלנו / הדברים כבר הסתדרו בלי קיטרוגים מיר-תרים.

שיר בשם "מתוק" חודר לעמקה של חוויית רגילה וגותן לה ממד חדש וייחוד מסוג אחר. גם כאן נוהים כל האמצעים השיריים אל השלמות. ארבע המיטפורות מחזקות ומשלימות את יפיו של השיר:

איני רואה דבר בחשיכה / רק המשב הקל והגיחוח סימן שהוא גותן בחשיכה / לש-אוב מן הזחב ואחר-כך— / בלא אצבעותיו המנטפות / בלא עיניו בוהר מידבק / בפה חתום סודות מוליך אותי / אחריי בשביל הדבש / הלילה בוודאי איקץ פת-אום / מזכרון מתוק...

נסיים בכמה הערות על השיר האחרון בקובץ, "לכלוכית", אותה דמות מן האגדה שאלפי ילדים ומבוגרים הודוה עם הדמות, אף כאן העלתה המשוררת לכלוכית שונה קצת אך צוחקת ושמחה, ואף אנו צוחקים ורגש נעים חולף בנו:

מן החושך באה ואליו הולכת / אצבעות שקיפות במלים מהפכת / וכל שאיננו נגדה אתי / אסופית שלי אהבתי / משפ-לה עין נשוכת דברים / ולחם ומים וקן צפרים / וטעם הצער כטעם הדבש / לעולם לא נואש לעולם לא רב / בשנים עשר שוטים העולם יחרב / ואת בכלואיך ורגשך זקוקים / וכל רואיך צוחקים.

לכלוכית משמשת זו למשוררת לתלות עליו אסוציאציות, ציפיות וגעגועים אישיים שלה—ולתזרימם אל הקורא. נצפה בענין רב להופעת קובץ נוסף של שירי עמירה הגני כי טעמנו במתוק המר טעם דבש ותקותנו שירבו השירים הייחודיים בקובץ הבא.

של המחבר מעוגנים בתרבות האוסטרו-הונ" גרית ובנופים היהודיים של עיר-מולדתו, סאטמאר. בספרים לא-מעטים שפירסם קוצר משך ששים שנים של עבודה ספרותית ופוב" ליציסטית העלה הרבה נושאים יהודיים ולא יהודיים. את פירסומו קנה עוד בשנת 1914 ברומן מקראי, "כפירת והאשה המצרית".

העלילה בכרך הראשון מתארת את גדודיו של "שולם" (שלום), אבי המשפחה, עם אשתו וילדיו, מגאליציה להונגריה בדרך מעבר הקארפאטים. מוצאו של שולם מבית עני, וחינוכו בחדרים ובישיבות ובחצרותיהם של אדמו"רי חסידים. ניגוני הצדיקים נספגים לתוכו, ומשפיעים על זיקתו הדתית. היא מקבלת אופי של חסידות עממית במשמעותה הבעש"טית הראשונה. אחד התיאורים היפים בספר הוא עריכת ה"שבת ביער" בקירבת מחנה צוענים. העוני החמרי של המשפחה הנמצאת על סף הרעב, רווי חוויות דתיות עמוקות ועשירות ביותר, שבכוזן להפוך את היהודי הנודד לבן-מלך, שמלכותו נמשכת מכניסת השבת ועד לצאתה.

התפילות ביער וסעודות-השבת הדלות מכני" סות אווירה של קדושה ושל טהרה לחייהם של שולם, אשתו וילדיו. שולם עצמו רואה לפניו מלים קדושות בלבד, החוצות בינו לבין יגונות העולם ותועבות הגויים. ילדיו הולכים בדרכי אביהם. כשהם פוגשים ביער צועני רעב הם נותנים לו את פת-לחמם האחרונה. תפילתו של הצועני, "אדון אלוהים, אדון אלוהים, אילו היית גם אהה רעב כמו דודה היית שולח לבן פרוסת לחם יבש", חודרת ללבם. אין הם יכולים לראותו בצער ובסבלו. לאחר שבכפר סמוך מת המוזג היהודי, מבקשים להם ה"פריצים" והאיכרים יהודי שיבואו על מקומו. שולם מסכים להפוך את המסבאה ולמכור יין לאדונים וי"ש לאיכרים. מעתה הוא שקוע בפרנסתו הקשה. אך ניגוניו של הרבי מקאלוב, "קורא התרגול, כבר הבוקר אור..." מתנגנים בלבו תוך כדי עיסוקיו היומיומיים. אמונתו מלווה אותו בכל מעשיו, וכל רגע פנוי הוא קודש לתורה. חייו של שולם אינם "כפולים". עבודת-האלוהים ועסקי פרנסתו מעורבים יחד. אדיקותו החמורה אינה

RETRIEVEMENTS

אנתולוגיה ירושלמית. נדירה. יוצאת-דופן. ברוכת-טעם, שקיית-הומור, רחבת-דעת. מר-חיבת-דעת.

על קצה המזלג, ובכפיפה אחת, כאפייני לעיר-הקסם-יהודה-לאה: פסקים מן ה"והרה" עם תי" אור כיבושה של העיר בידי עומר מאת היסטוריון מוסלמי, עם פרק של אולין וו על המלכה הלני, עם שיר של עמיחי, עם סיפור של עגנון, עם שיר של ויליאם בלייק או של ארתור ראמבו או של ג'ורג' ספריס, עם תצ" לום שלט של ביה"ח לבעלי-חיים ליד בריכת-השולטן ועם מכתב של עולה-רגל מימיהבי-ניים ועם דף רשימת-מסע של ג'ורג' מונדרל או ג'ורג' אדם סמית או ויליאם בארטלט ועם תחריטים מספר-מסעות של המאה הי"ט ותצ" ליום של שעון-השמש במחנה-יהודה ושירטוטי-הווי חפזים מרחוב ובית-קפה בימינו אלה, ועם הד פסיעותיה הוזהות של אלוזה לאסקר-שילר.

אנתולוגיה ירושלמית. נדירה. כמעט ואמיתי: חד-פעמית. והולמת כל-כך את העיר, גזורה למידתה. משולש לאהבה-באמת. מתי תהיה לנו—היא עצמה, או שכמותה—בעברית?

צ. ק.

אל תירא עבדי יעקב

הספר הוא כרך ראשון מ"סאגה" של משפחה יהודית בהונגריה, מאמצע המאה הי"ח ועד אמצע הי"ט. הספר כולו, על ארבעה כרכיו, הופיע בהונגריה בישראל, וחלקים בודדים ממנו הופיעו באנגלית ובספרדית. מחברו, אילש קוצר, הוא סופר יהודי-הונגרי שנולד ב-1887 ויושב עתה בארץ. שרשיו הרחניים

RETRIEVEMENTS: A Jerusalem Anthology * ערך: דניס סילק; עם רישו" מינו של איואן שובל ותצלומים של סווי אבלין; בית-הוצאה של אוניברסיטאות יש" ראל, 1968; 190 עמ'.

ובחוויות של הדמויות הרבות, הנאבקות עם הסביבה, מתוך התבצרות בעמדות דתיות עמוקות. התרגום העברי מצליח לשמור על רוחה של ההווה החסידית בחבלי הקארפאטיים. ד. גלעדי הקדים מבוא, המסביר את פעלו הספרותי של המחבר במסגרת חלקם של היהודים בספרות הונגריה.

מפריעה לו כלל. האיכרים וה"פריצים" רוח" שים לו כבוד ומעריכים את ישרו. אך אין יחס זה מונע ממנו את הסבל המגיע לכל יהודי באשר הוא יהודי. אכן, גם בסבלותיו יודע שולם לקבל את הדין באהבה ולסמוך על הבורא, שלא יעשה עוול לעבדו הנאמן והמסור.

במשך השנים מתבסס מעמדו של החוכר היהודי. עסקיו גדלים, ועמהם אף אמונתו. טימו של הכרך מתאר את שריפת ביתו של שולם, ואת יציאתו שלו עם בני"ביתו לנדודים חוזרים, אך שולם אינו מאבד את בטחונו. באש השריפה האוכלת את ביתו ואת כל אשר לו הוא רואה את הכוכב העולה בבחינת "דרך כוכב מעקב", ונגוון הרבי של "הבוקר אור" משווה לאורה של האש, המכלה את רכושו של היהודי, ארשת של השלמה עם הגורל ועם רצונו של הקדוש"ברוך"הוא.

סגנונו של אילש קוצר מלא תיאורים אפיים רבים מחייהם של היהודים, האיכרים ובעלי"ה אחוזות בהונגריה שלפני מאתיים שנים. רבות ידיעותיו של המחבר בהווי של יהודים ולא"יהודים, והוא מפסס בהן את סיפורו מתוך שילובם של יסודות פולקלוריסטיים, היסטוריים וחסידיים. רוחה של העלילה נזונה מעממיות חסידית הבנויה על אמונה תמימה ובטחון מלא בדרכי ההשגחה והגורל. היחסים שבין היהודים לזולתם, על כל המשברים וההטראגדיות שבהם, ניתנים על הרקע של קיום"צוות היסטורי וגיאוגרפי, המחייב את שני הצדדים. ה"פריצים" יודעים אמנם להמר על היהודי במשחק"הקלפים שלהם ולמרר את חייו, אך הם יודעים היטב שקיומו של היהודי"החוכר הוא חלק מקיומם"הם. אותו סוד גלוי"יודוע ליהודי, שרצון הבורא הוא לקיימו בין ה"גוים", והוא מקבל עליו באהבה ובאמונה את ייסורי הקיום הזה. ספרו של אילש קוצר מעלה קיום יהודי הספוג כולו אמונה עמוקה, כדרכם של יהודים בדורות שהיו. הכתיבה עשירה בתיאורי"גוף

* אילש קוצר: אל תירא עבדי יעקב; עברית: יהודה אידלשטיין; הוצאת מסדה, רמת גן, 1969; 296 עמ'.

ישאו הרים שולם

"בדרך הטבע", כותב אליעזר ברגמן ביום ד', כ"ב כסלו "ירושלמי"ה" (24 בדצמבר 1834) מ"סאידיה שבסוריה, היא צידון" אל "הקוני" דיטור אברהם מגדל, ויניציה". "אין לקחת למסע משם טרייסט עד באירוס יותר מאשר על 20 עד 25 יום בקיץ... ובימות"הגשמים לכמו 30 עד 35 יום. אבל לחם"ספינה ותפוחי"אדמה צריך לקחת עד כמה שאפשר יותר". והוא מוסיף ואומר, באותו מכתב, כי "כלי"בישול מן הראוי ליקח רק ממתכת... ואגב אורחא אין אני רוצה להעלים, ויש לעז, בייחוד למשפחות, לקחת גם כלי כזה, מין כיסא"עם"סיר, במחילה מכבודכם הרב, לקחת לתוך התא, ואף אם יוצרך לקנות כלי זה בדמים מרובים".

אליעזר ברגמן, כותב הדברים האלה, הוא אחת משלש הדמויות הראשיות באוסף ה"מכתבים והתעודות שכולל הספר הזה. הוא נולד ב"1779 בעיירה קטנה בפראנקניה ה" תיכונה שבמדינת באוואריה, בן יחיד לרב למורה"הוראה יודי באותה עיירה. לימים היה תלמיד"ישיבה אצל הרב אברהם בינג בוירצבורג, ומראשוני היישוב היהודי החדש במקום זה. בגיל 24 הוא לוקח לו לאשה בעיר לאנדאו שבחבל הריין, במדינת בא"וואריה, את רבקה סילא לבית רוזנבאום. בגיל 35 הוא נוטל את אשתו עם שלש היל"דזת והילד האחד שנולדו להם עד אז ועוקר עמהם לארץ"ישראל. היא ארץ"הקודש או ארץ"הצבי, פורביניצה נחשלת למדי בממלכה העותמאנית הכושלת הנתונה אז, זמנית.

כדרך התורכים, לאט מאד". ענין מיוחד יש בהערה, הבאה באותה רשימה, בסעיף "כז" רמים ויוגבים", ובה מובעת סברה ש"חבורה של עשרה או חמישה-עשר" אנשי-אירופה תוכל להתגבר בנקל על הקושי בחקלאות, ולא עוד אלא ש"חבורה כזו ודאי היתה מתקבלת ברצון על-ידי אברהים פחה [שליט הארץ בימי כתיבת הדברים—י. ע.] והיו מקבלים מידי זכויות עדיפות, כדרך שנעשה הדבר באלג'יר על-ידי הצרפתים. מה'גם שראש-היועצים... הוא צרפתי, והכל מש" תדלים להנהיג את מנהגי הצרפתים".

הארה חושפנית מסוג אחר נמצא לנו בגילוי ש... "שותים" בארץ הזאת—אמנם כן—י"ב ייחוד יהודים, וזה ידוע לי ברור, הרבה מאד יין-שרוף, שכל אחד מנין לו בביתו, מצימוקים", וכן שבכלל "מרוצים כאן האנ" שים כולם ושמוחים, ובכל הזדמנות של שמחה... מתעלצים במיוחד, עשיר כלא" עשיר".

במסגרת של רשימה חטופה אולי די במו" באות אלו ממכתב אחד בלבד כדי לרמוז לפחות על טיבו של הקובץ כולו, שהוא גופו פרי של אהבה ודבקות. אותבי הארץ, עברה ורשומותיה—זהם עם רב כיום הזה— ירדו כאן דבש אף ירזו נחת. וחוקר הנד" רש לקורות המקום במחצית הראשונה של המאה שעברה שוב לא יוכל לפסחו על מקור זה של ידיעות והשראה.

י. ע.

קרובים בנפש

המחבר מיחד את ספרו לסופרים שתפסו "פינה חמה" בלבו בזמנים שונים. מתוך גישה זו בחר לו ולפובסקי את הסופרים האהובים עליו, ולהם הוא מקדיש את מסד תיו, מאמריו ורשימותיו. במרכז התעניינותו האיש ויצירתו, זיקתו אליהם פרטית ולב" בית, כדרך שאדם כותב על מורים וחברים, מתוך ראייה כוללת והרמוגית. המסות הלבביות ביותר מקדשות לברנר, לגנסין ולשופמן. י.ה. ברנר נתגלה לו

לשלטונו המצרי של אבראהים פחה. לאחר כמה גישושים ותלאות בכאן ובכאן, הם קיבעים משכנם בירושלים העיר. יוצאי" חלציהם התגוררו קצתם בארץ הזאת וקצתם בגרמניה או במקומות אחרים. רבים מהם היו אנשים מורשרים בחיי הארץ בדרות האחרונים ורישומם ניכר בקורותיה. אליעזר ברנמן עצמו (מאבות-אבותיו של מהדיר הספר, אברהם ברטורא) היה מרבה בנסיו" עות לעשות נפשות ליישובה של ארץ" הקודש. הוא מת ונקבר בברלין. הקבר וה" מקצה נמחו בהפצצה בעת מלחמת-העולם השנייה.

המכתבים נתגלו ב-1925, מועתקים ומכונסים בפנסק עתיק, בעליית-גג של קרובי-משפחה בעיריה באווארית. השלמותיהם לוקחו, בתוך השאר, מתוך יומן שגילה א. ברנמן הנ"ל. תיו, כנראה, ארבעה כרכים; שנים מהם נעלמו ושנים תל בידי נכדו, אברהם-בנימין ונחום; "בנפול העיר העתיקה", מעיד המ" הדיר בדברי הקדמתו, "נשאר האחד מן השנים בידי הכובשים ומן הסתם הרשמד, ורק אחד ניצל והוא נמצא בידי נכדו של נחום, שמעון-מנחם ברנמן".

המכתבים ושאר התעודות שבכרך צנוע זה מכילים, כמובן, לא רק עצות מעשיות למבקשים להפליג בים "מטרייסט באירוט". אותו מכתב גופו, מצידון, מכיל גם, למשל, רשימה מחכימה של אומניות ומקצועות ה"חסרים כאן במדינה כמעט לגמרי", ויש בה כדי להזכיר מדעות של הצעות-עבודה בעתונו ימינו. כך, למשל, באשר למתקני" שעונים, מתברר כי "יש כאן אחד-יחיד לא" מומחה, והוא מוכר מפתח-שעון במחיר ב' פיאסטר", ואילו "עושי-כלים", כלי-נגינה או זולתם, אין אף לא אחד עד לקאהיר". "נגדי-מסרים" יש, אמנם, אך "הם עובדים

* ישא ארים—מכתבי מסע ועליה, 36—1834 (גורל משפחה יהודית שעלתה מגרמניה לישראל בתחילת המאה ה-19); ערך והתקין לדפוס: אברהם ברטורא; הפצת ראבן מס, ירושלים (1968); 142 עמ'.

רר נעוץ בראשיתו, והוא מסתייע בעצבות המפעמת בשירים רבים של שירת־נעוריו, מקורה של התוגה בשקיעת החיים היהודיים בפולין, שהמחבר עקב אחריה מקרוב. הוא ישב בתוך אֶחזיו, בעיר־התעשייה לודו, והמציאות היהודית דיברה אל לבו וגסכה רעל בליירי קה הצעירה שלו. עוד לפני השואה, כאשר ביקר המשרור בעיר־מולדתו וראה את זריחת השמש, היתה בעיניו כשלהבת־אש הבאה לבלוע את כל העיירה: "אני עומד בקו־האש הראשון, יחד עם הכל אני עולה באש".

מאמרים אחרים מוקדשים לאחד־העם, דוד שמעונוביץ, דבורה בארון, מנחם פוזנוסקי, ח.ש. בן־אברם ודוד כנעני, שהיה מקורב לסופרים, ובעיקר לי. ח. ברנר וליצחק קצנל" סון. מאמר מיוחד מוקדש לדמות אביו של המחבר, ואילו המאמר האחרון מעלה חוויה מימי שירותו של המחבר בצבא הרוסי, כאשר נכנס לעיירה יהודית בגאליציה לאחר שביקר בה הקוואקים. ובין הריסות של בית יהודי מצא דפים בודדים של "הפועל הצעיר" ובהם קטעים מסיפורו של ש"י עגנון, "והיה העקוב למישור". כותרתם היתה "קול חתן וקול כלה, והמבין יבין על נקלה". מאז־היתה לו כתיבתו של עגנון חוויה מיוחדת־במינה המלווה אותו תמיד.

י. פ.

שם האחת

אדם בעל־בעמיו אם מתה עליו אשת־נעוריו —ואם קבלו הוא, דרך־משל, או איש־עסקים—אפשר יקרא את שמה על שכונת־חמילות או על שיכון עממי אשר יבנה. אם מגשיא העדה הוא, אפשר ייקרא שמה על בית־ועד לכינוסיה של מפלגה גדולה, או על ישוב חדש, או על מסד ציבורי מפואר. אם השוגתי והישגידו הם מ"סדר" גדול" אחר—כביטוי הביורוקרטי הוה המש" תרש בדיבורנו, יחד עם עוד הרבה שכמותו

ולפובסקי בכמה לברשים: "הירידה וה" עלייה ברוח לסרוגין, השגיות המתמדת ברו" חו. גלים־גלים ישאוהו תמיד, אף ינשאוהו בקפיצות, מהרגשת ייאוש האוכלת כל חלקה טובה בנפש, אלי שמחת אמונה גדולה, אל בולמוס של מעשים ופעולה, אל קריאות של אקסטוזה—גיבי נפש רליגיני זית השכחיה בחוונה". השגיות הוה חתרה "להבנת הריאליזם והקדושה בעולם", כפי שכתב ברנר לא.ג. גנסיין, ובכוח "עיניים פקוחות", כפי שכתב במכתב אחר להלל צייטלין. מבחינת זו מצרף לו ולפובסקי את הכינני: חוזה וגלוי־עיניים. ההתמודעות אל ברנר לא הפיגה את דרך־הארץ לאישיו־תו המקורית. היא העמיקה את יחס־הכבוד אליו ואת החיבה אל תכונותיו, שבצורות שונות נתגלו בכתיבו.

את ג. שופמן מצייר ולפובסקי כאיש העולה מן המרתף. "האפולונית והלחלוחית הקרה שבמרתפים, מערות ואכסדרות שמכוהו אלי הם תמיד בעברו בקרבם: הוא אהב את המאורות הנסתרות ונפשו ערגה, בלי דעת מדוע, על האדמה הרטובה והלחה שבהן..." מרתף החיים הוא ה"מעמקים" של יצירתו. שופמן ירד לתוכו כדי לעמוד על עיקרם של החיים, ולהעלות ממנו את גיבוריו ואת דמויותו ששרשיהם באותו מרתף.

את א.ג. גנסיין לא הכיר ולפובסקי מקרוב, אך בשני המאמרים עליו הוא מעלה את "אוירת גנסיין", שהתקיימה בסביבתו ובי סיפוריו. "החיים והם", הוא כותב, "אשר גישאו על כנפי התקות והנחילו אכזבות ותוגת נפש, כי הפמיהה הרעננה הזאת לאשר יבוא והצפיה והחרדה הנואשת—"בטרם"—הס"הם העיקר, אשר בגללו כדאי לחיות".

המסות על יצחק קצנלסון באות להסביר את האחדות ביצירותיו, שראשיתן בשובבות־עלומים וסופן ב"שיר על העם היהודי שנהרג". ולפובסקי מוכיח שסופו של המשור

• מ.ז. ולפובסקי; קרובים בנפש (פרקי מסה וזכרון; הקיבוץ המאוחד, 1968; 190 עמ'.

יות, אם כמו"ל ואם כעורך, בתחנות שונות בדרכו. למעלה מארבעים מונים הם כאן, וכל אחד מהם בתחומי חלק לקובץ מכוון. בין המשתתפים במאמריהם במאסף זה אנו פוגשים את הזו, בן-גוריון, ש. ה. ברגמן, דב סדן, שטיינמן וקריב. סיפורים תרמו יעקב הרוביץ ושושנה שריא, ואילו בשירה מיצגים, בתוך השאר, ולמן שז"ר, ב. גלאי, ב. תמוז, אסתר ראב, א. אמיר, ג. פרייל, ש. הלקין, ר. שני, ש. שפרה, ירוחם לוריא, ויונתן רטוש. הפואימה הגדולה של זה האחרון, "חייל האלמוני", היא אולי המביאה את הקובץ אל שיא עצמתו: זהו רטוש במיטבו, בכל גדולתו, בקצב היורד-חדרי-בטן, בראייה המרירה, הנואשה, המפוכחת— והאמיצה. יש בה 21 בתים, כל אחד בן 7 שורות קצרות מאד, חלקן הגדול בנות מלה אחת או שתיים בלבד— אך אני מאמין כי ימים ארוכים נכונו לה בהכרתם ובזכרונם של חפצי שירה ואוהביה בקרבנו.

ישראל זמורה עצמו, הבעל-האלמן והמו"ל-העורך, אינו מתבלט כאן הרבה בשמו. בשלושה דברים הוא מופיע: בשתי מסות קצרות ובמעשה-התרגום. אחת המסות היא על ה"אל ג'ה". שניה— על קהלת. התרגום הוא של אחת ה"אלגיות מדואיגו" ל-ר. מ. רילקה...

חוט של עצבות משוך על "שם האחת". גם חוט של חסד. גם מצוין הוא בטאקט ובחוש-מידה ובנוי-של-הגשה. אך על הכל דרי זה קובץ בעל ערך ספרותי. ראוי הוא אפוא לשמש דוגמה, הן כמוכרת-אהבה לאשה הן כמפעל של אהבת-ספרות.

א. ר.

ביבליוגרפיה

זוהי עבודה שהיתה חסרה מכבר למעוניינים, בין בארץ בין מחוצה לה, והיא מוגשת במיטב ההקפדה ונקיין-הדעת שציינו עד כה את פיר-סומי "בית-ההוצאה של אוניברסיטאות יש-

—אולי יציב לה יד בדמות פינת-ירק אחת ברוכת-צל באחוזות, או תשמיש-קדושה אחד מעשה-ימין בבית-כנסת או בכנסיה, או מבווע-מים על-אם-הדרך לירות צמא של הלך.

ישראל זמורה הוא איש שכל השגותיו, כמ-דומה, ספרותיות הן, ומעשים שבגדר הישג-יד לעולם הם מעשים בתחום של ספרים והוצאתם. מיטב עתותיו שיקע בקריאת ספ-רים וקצת מהן בכתיבתם, ובעיקר בהוצאתם. לכן כאשר נפטרה עליו האשה אשר אהב, האשה האחת, עדה, וביקש להציב לה יד, הוציא לזכרה קובץ ספרותי—מן היפים אשר ראינו בסוגו בשנים האחרונות— וכמו את כל חוסלבו נתן בשם אשר קרא עליו, "שם האחת". על-פי פסוק אחד סתמי בספר בראשית, "שם האחת עדה"...

הקובץ נחלק לששה שערים: מאמרים, סי-פורים, שירים, תרגומים, בחייה ובמותה, איגרות. דרגת הענין וההיפעמות כמו עללה ועולה משער אל שער, ובמובן-מה נקודת השליה הרגשית של הכרך כולו היא בשש איגרות שכתבה המנוחה אל בעלה מתל-אביב בשנות 28-1927 ותורגמו מלשון חיבר-רן הרסית, איגרות של פשוטות תמה וחכמה שמעולם ודאי לא נועדו לפירסום ("ישבתי כל הערב בבית ופיטפטתי עם וילפנד, שוב חזרתי וקראתי את כל הגליות אשר שלחת מן הדרך, שבהן אתה מבטיח לי גן עדן על אדמות; אני לא צוחקת, אני מאמינה"). אף דברים שכתבו אבות ישראל ("ספירה על עדה זמורה") ונתן אלתרמן ("עקרת הבית"), במדור "בחייה ובמותה", יש בהם להפעים את הלב בלא שיקלקלו את השורה ברגשות יתירה.

אבל מצד ההיקף פרקים אלה הנוגעים במישורים לזכר האשה אשר לה הוקדש הקו-בץ הם מועט-שבמועט בהשוואה לחלקו הספ-רתי והענייני. בחלק זה זימן י. זמורה אנשים ששיתפם בשעתו ביזמותיו הספרות-

* שם האחת (קובץ ספרותי לזכרה של עדה זמורה); ערך: ישראל זמורה; מחברות לספרות, 1968; 285 עמ'.

בתל-אביב, הטורחים להביא לפחות משהו ממנה לידיעתם של ציבורים רחוקים של קוראי-אנגלית. אף-על-פי-כן ספק אם אין שכרה יוצא בהפסדה, אם אין ה"מיסוד" של ההתעניינות ביצירה העברית ממעט את דמך תה ומנמיך את קומתה בעיני העולם החיצון. היצירה העברית המודרנית, המוסיפה בגרות ועומק, הישגים ותנופה, המתרקמת בנקודת-מוקד הרת-גורל של הגיאוגרפיה וההיסטוריה העולמית, דין שתתחיל להקרין קרינתה אל מחוץ לתחומיה—ובזכות עצמה.

י. ע.

סיפורים מצוירים

כתיבתו של נחום גוטמן היא ציורית, כי גוטמן הוא קודם-כל צייר ולאחר-מכן סופר, כביכול במכחול הוא כותב. סגולה זו היא היוצקת בהבעתו מקוריות לא-מבוטלת, ממרזגת עם כמה יסודות נוספים. ראשון שבהם ההומור הקל והמיטיב, המרחם והלועג, המש"תתף בצער הוולת והצחק למשפתו; יסוד שני הוא תום הכתיבה, כתוצאה מהשקפת-עולם פיקחית הנראית נאיבית-כביכול; ויסוד אחר-רון—ההומאניות של הגישה לכל הטיפוסים והאירועים. בזכותם של יסודות אלה לשונו וסגנונו של נחום גוטמן ספוגים ציוריות רחבת-לב ורחבת-הבנה. המעלה את מגרע"תיהם של הפריות במסגרת חנינות ונלפבת, וסולחת מראש לכל אשר יעשו ולא יעשו. רקע כתיבתו של נחום גוטמן הוא תל-אביב בראשיתה, כאשר כל תושבי העיר היו כבני משפחה אחת, והיחסים שבין אדם לחברו ובין אדם לשלטונות התורכיים היו אידיליים, עד לגירוש של מלחמת-העולם הראשונה. לולא ידענו מאומה על החיים באותם ימים ולא היו לפנינו מקורות אחרים, אפשר היה ללמדם מסיפוריו של נחום. גם ברישומיו וגם בכתיבתו הוא משפיל לצייר את הנגלה שבהם ולחשוף את הנסתר.

ראל"ש—שלוחתו המו"לית החדשה של המפעל-לתרגומי-מדע בירושלים, השוקדת להוציא, בעיקר בלשון האנגלית, עבודות של מחברים וחוקרים ישראלים, או עבודות שנגיעה קרו בה להן בעניינים ישראלים.

יוחאי גואל, בעל הביבליוגרפיה, כינס בכרך הזה כ-7,500 פריטים של יצירות עבריות שני-תרגמו אנגלית במאה הזאת—שירה, פרוזה, דרמה, מסות, ספרות-ילדים. לכך צירף מפתח מחברים, מפתח מתרגמים, רשימת כתבי-עת (שבהם נדפסו רוב התרגומים הללו), ומפתח עברי של המחברים ושמות היצירות שחור-גמו.

גם מי שאין לו זיקה בלתי-אמצעית לתחום של הרקת יצירות עבריות ללשון האנגלית, במיוחד מעשרות-השנים האחרונות, ימצא חומר למחשבה אגב דיפוף בכרך זה. עובדה ראשונה שתזדקק לעיניו מיד היא, כמדומה, שרוב-רובם של התרגומים נדפסו בכתבי-עת של הסתדרויות ותנועות ציוניות בארצות השונות של העולם דוברי-האנגלית. עובדה זו היא הנתנת מה טעם בחירת היוצרים והיציירות שתורגמו נוטה, בדרך-כלל, לצד הצרכים של ה"הסברה" הציונית לסוגיה ובכללותה טבוע בה חותם מובהק של "הזמנה סוציאלי-לית", במובן מסוים מאד. לא תמיד ולא בהכרח בא הדבר על חשבון הקריטריון של ערך ספרותי-אמנותי, אולם לעתים קרובות, קרו בות מדי, כך הוא. מיעוט-שבמיעוט מן היצירות נדפסו בכתבי-עת שהספרות עיקרם או באלה הפונים אל ציבורי-הקוראים הכללי בארצות-הברית או באנגליה, ואף במקרים מעטים אלה ניכר תכופות שהתרגום הוא פרי המקרה או פרי פעילותו האישית של המחבר הנוגע בדבר.

לכאורה הרי זה "טוב מלא-כלום". לכאורה חייבת היצירה העברית להחזיק טובה לאותם מוסדות וגופים ציוניים, או למכון-לתרגומים

Bibliography of Modern Hebrew *
Literature in English Translation ;
כינס: יוחאי גואל ; מחלקת הנוער והחלוץ של
ההסתדרות הציונית העולמית עם "ישראל
ינוברסיטיו פרס", 1968 ; +110 כ"ב עמ'.

גיבוריו של גוטמן—תורכים, ערבים ויהודים— כולם נתונים בידי המזל, המגלגל בהם כאילו שלו היו.

תיאורה של אותה משלחת "ישובית", שנסעה להשתדל לפני השלטונות לבטל את רוע ה"גזירה, מאפיין את ציוריות כתיבתו של גוטמן. עלייתם של חברי הוועד על המרכבה מתוארת לפרטיה, כאשר משקלו של כל עסקן נותן אותותיו בטילטוליה של המרכבה. וכשעלה דיזנגוף, נשאו הפנים וכבד הגוף, "טולטלה המרכבה טילטול מכריע, מלא ויטודי וממצה עד כדי כך, שנשמעה לו כתוספת חריקה משונה, מתוך איזו פינה חבויה שבמנגנון ה"מרכבה... קול זה, שהיה חלש, היה בו ביטוי חזק, משל, גבר שאינו בוכה—משמיע גניחה חנוקה".

הסיפור היפה ו"המזרחי" ביותר הוא סיפורו של בעל תמור שחמורו הביא לו תקלות ו"אסונות מרובים. הנסיונות להיפטר מן החמור המיוחד, שבא לו בחינם, לא הצליחו, וסיומו של הסיפור כך הוא: "צאתי לשוק, והחמור הלך אחרי, ואני מכריז. והחום גדול, ובראשי מטפסות תשובות יותר טובות, שהייתי צריך לתת לאלה שהתרגזו עמי, ואני מזיע, ואיש לא קונה, ואני אוויר, והוא אוויר ולא רואים אותנו". הרישומים משלימים את המסופר ומעשירים את דמיון הקורא, שעליידי כך הוא קורא גם "בין השורות" מה שהחסיר המחבר בתוך השורות גופן.

אחת מנקודות"החן בכתיבתו היא הפסקת התאור העלילתי ופנייתו של המחבר אל עצמו בלשון נוכח: "נחום, חזור לענין", או: "נחום! נמאס להבין את הזולת מתוך כך לחוס על האחרים. סדר שתסתלק, אתה ו"התפוששים האחרים. קח עניינים ביד—גיידון" לתייה שכמוך, ושלא תסתתר מאחורי גבה של האמנות..."

הרישומים הרבים שבספר זכות"קיומם באה להם מכוח עצמם ולא מהיותם השלמה לטקסט הכתוב. הקווים הדקים—ובמקרים רבים, המס"תלסלים ומתפתלים—מיטיבים להביע את מגמתו של המשורר בהחירות רבה. עליידי כך הם הופכים להיות אבני"פינה בכתיבתו של נחום גוטמן, ומוסיפים לוית"חן למסופר.

הנה תחילתו של הסיפור הראשון: "היה היה חייט זקן אחד. והיה באותו זמן גם בחור אחד (זה אני). ופעם אחת, באמת זה היה רק פעם אחת, הביאה לביתנו הדודה שרה שמלת צמר קרועה ואמרה: 'זה צמר מלפני המל'תמה. יש לעשות ממנו מכנסיים ארוכים ל'בחור' (זה אני)' וכו'. והנה, המעשה במכנסיים מסתבך והולך. אף מסתעף והולך, עד שעוד מעט היו לוקחים את הנער לצבא התורכי בגלל המכנסיים הארוכים שלו. אך נחום גוטמן אינו ממהר לגלות את ה"קץ". הוא מרכיב מעשה בתוך מעשה, מעלה דמויות נוספות ומתאר אירועים אחרים, עד שהוא חוזר לשרשו של הסיפור וממשיך בו בסב"עיות כאילו לא סטה כלל לצדדים.

סיפור זה על המכנסיים הארוכות מעלה הווי שהיה נהוג בקרב יהודים עניים בחוץ"לארץ ותואר בספרות העברית והיהודית. מחוסר כסף לא תפרו לילדים בגדים חדשים. היו לוקחים בגדים משומשים משל אחיהם הגדו"לים, אבותיהם ודודיהם ומקרובי"משפחה אחרים ותופרים בגדים גדולים מן המידה, בש"ביל "שיגדל", כלומר—הואיל והנער גדל והולך ועוד מעט יגדל ממדת בגדיו יש לת"פור כבר עכשיו במידה גדולה יותר, כדי שיתאימו הבגדים לגופו לאחר שיגדל... אלא שנחום גוטמן מגיש סיפור זה מצדו האחר, על רקע היישוב העברי הקטן בארץ"ישראל לפני חמשים שנים. אך ביסודו הרי זה אותו סיפור על "המכנסיים הארוכות", הארוכות מכפי המידה הנכונה.

הגוף הארצישראלי שולט בסיפוריו של גוטמן, על גזוני המזרחיים. "הן זהו החן בחיי המזרח — שהגורל משחק בו כמו הרוח בין עלי העץ. עומד אדם במקומו אדיש ועצל, אך אם בא המזל—יבוא עד כפות רגליו, עדין ממש. התכופף והרם אותו, הוא בשבילך". ואותו דין למזל הביש, שאף הוא בא ומגיע לאדם.

* נחום גוטמן: סיפורים מצוירים (ציור השער והרישומים—נחום גוטמן); ספריית תרמיל, פירסומי קצין"חונד"ראשי / ענף השכלה, משרד הבטחון—ההוצאה לאור, 1968.

שתי אבנים שהן אחת

שלא כהרגלו של נחום גוטמן, נושא הסיפור—"מירדף המתחיל בשבולל ומספר על הדוטורה, שמחפש את ההלק השני"—הוא כאן מימי מלחמת העצמאות; לא סיפורי תל"א אביב הקט"נה, אף לא זכרונות מימי ילדות ונחורות. מת" עוררת אפוא השאלה כיצד הצליח המחבר בכתיבה "מעודכנת", שאינה יונקת מן החו"ר יות הרחוקות ועניינה במאורעות אחרונים. אמנם אין נחום גוטמן יכול "לצאת מעורו" לגמרי, ופעמים הוא חוזר אחרנית, לתקופת שירותו ב"גדוד" עם תום מלחמת העולם ה"ראשונה, או לתקופת לימודיו ב"בצלאל". אך עיקר המעשים קשור במאורעות של 1948.

חסרה, כמובן, בסיפור זה הרומנטיקה ה"לבנ"טינית" הנלבבת, שהאצילה והקרינה חן וחסד על סגנונו של גוטמן. מלחמת 1948 שמה קץ לגינוני רומנטיקה בתחום היחסים בין שני חלקי האוכלוסיה בארץ ישראל. היחסים ה"עמדו על חודה של חרב, והחרב היא שהכרי" עה. נחום גוטמן אף הוא היה מגויס, ואף שעסק בעיקר בציור והנציח את הלוחמים בתחום האמנות שלו, הרי רוח הלחימה גר"ססה גם בקרב. הנה על כן רב ההבדל בין ראשונים לאחרונים בכתיבתו.

הסגנון נשאר בעיצובו ובצורתו: "או ראיתי לפני את האצטבאות עם הסוודרים שבמחסנו של עמי. עם כל שם שהיה מעלה, נדמה לי, כי פני הקצין היו מתרוקנים. מצחו היה חלק מקמטים—אך ראיתי בו מאמץ פנימי. במצח זה תעו מחשבות, שאין בכוחו של צעיר להת" גבר עליהן. שנתיו של הקצין, יחד עם שנות המזכירה, הגיעו, אולי, לארבעים וחמש, שניהם יחד לא הגיעו לגילי. גבות עיניה של המזכירה היו מורמות כקפואות; ומתחת להן היבהבו עיניים זכות שהביטו נכון, והיו תקו" עית לתוך חלל החדר. הן הספיקו לראות בחייהן הקצרים ידידים רבים במותם—הרבה

מכפי שראיתי אני". המוות עלה בכתיבתו של נחום גוטמן. אמנם, גם קודם תיאר מקרי-מוות אך הפעם היה זה מוות אחר לגמרי, מותם של חיילים צעירים...

הסגנון הגוטמני נשאר ציורי כשהיה, אך עציבות ורצינות זרקו בו. גם הדיאלוגים שונג, בכתיבתו מימי בראשית היו הדיאלוגים קצ"רים, חטופים, נרמזים בלבד; עכשיו התבררו: "כן, זה נכון, אישר בני—עמי ארב אותו לילה ליד אבן הלגיון. סבר ששני האנגלים יבואו לקחת את הארזים. ואז זה קרה. לא ידע שקטעו לו את הידיים, כי התעורר כשכל גופו, עד צוואר, היה מכוסה בסדין. כשנוכח לדעת כי אין לו ידיים, אמר: שלושם צייר אותי נחום עם שתי ידיים..."

במאבק שבין הסופר-הצייר לבין התימאי טיקה שלו עדיין יוצא גוטמן וידו על העליו"נה. כתיבתו נשארה בתחומים שלה, אף ש"פשטה צורה ולבשה צורה." ליד החלון עמד פועל-דפוס, שחוח על שולחן עופרת. טיפל בצבת שבידו בהחלפת אותיות—בשורות ה"אמצעיות בלבד. העליונות והתחתונות קבועות היו: הודעת"אבל מטעם צה"ל, על מות. ואילו בשורות האמצעיות, שם מחטטת הצבת שבידו ומכניסה, אות אחר אות, את שורות שמות הנופלים החדשים. מדי פעם היה שולח פועל-הדפוס את ידו לכיסו, מוציא את המכתב, שקיבל לאחרונה מבנו, חוזר וקורא בו". בק"טע זה מאיר המחבר לבו של אב, המכין את שמות הנופלים החדשים, כאשר מחשבתו נתונה לבנו, שאף הוא בין הלוחמים, וכדי לברר לבטח שאמנם בנו נמצא בארץ החיים—הוא חוזר וקורא במכתבו פעמים אין ספור...

הרישומים אף הם מלחמתיים, תואמים את התוכן. דמויות החיילים תופסות בהן מקום עיקרי. עדיין נשמר ההומור הגוטמני, אך הוא מאופק ורציני יותר. אפילו ברישומים נראית יראת הכבוד של המחבר כלפי דמויותיו. כש"הוא נותן רישום של יצחק שדה, הוא מסביר: "בזה אני נותן רישום שעשיתי מיצחק שדה. כשציירתי אותו ידי רעדה מיראת"כבוד".

* שתי אבנים שהן אחת, נחום גוטמן סיפור צייר; משרד הבטחון—ההוצאה לאור, 1968; עמ' 191.

מיתוס לאומי צרפתי, ויחד עם המערכות ה" גדולות האחרות בחזית המערב השפיעה על הפסיכולוגיה של העם הצרפתי ועל תגובותיו לאחר המלחמה. קרמאז'ינו היה תוצאה ישירה של הרצון הצרפתי להתגונן בפעם הבאה מאחרי קווים מבוצרים היטב. צרפת לא למדה את הלקח הצבאי (אם נוציא מכלל זה איש אחד, שארל דה־גול); המצביא האמיתי של ורדן והאנושי שבהם, פטן, נכנע במלחמה הבאה להיטלר כדי למנוע תבוסה קשה וטבח. רק הגרמנים למדו את הלקח, ושדירות־ השריון שלהם, שפרצו אל צרפת במלחמה העולמית השנייה, היו ביטוי לפתרון הצבאי החדש של בעיית הסטאטיות במלחמה.

מקום נכבד מקדיש אליסטר הורן לאספקט האנושי של המלחמה ומסביר את אפשרויותה, באותם תנאים, כשהוא מצטט את הסופר ה" אמריקאי סקוט פיציגראלד. כוח־הסבל והצני" תנות של החיילים מקורם ב"דת ושנים של שובע ובטחונות עצומים והיחס המדייק שהיה בין המעמדות", ולחיילות הלוחמים היה "ציוד רגשי מלא־וממולא". בלעדי זאת אין להבין את היקף הסתגלותם של לוחמים בני אומות שונות להשפלות, טבח, הנהגה אווילית ו" חוסר כל התחשבות בחיי־אדם ו"לאופי הבהמי המפורש של החיים בחפירות", את ההסתגלות לזוועות שאין לשערן ואת תחושת הקיום מתוך הרגל ומתוך חוסר־ישע. הדור מוקו" הדמים שיצא מוורדן ומן הסום היה דיר שונה לגמרי, קהה־רגשות ונבוך. זו היתה המלחמה האחרונה בה צעדו חיילים אירופים בסך, לקול נגינה, מול קצירן של מכונות־הירייה, מודר" כים על־ידי מקלו של הקצין האריסטוקרט, אך לא היתה זו המלחמה האחרונה בה נקטלו המונים מחמת דיבוק והיצמדות למסגרות־ מחשבה של מנהיגים הפוליטיים והצבאיים.

"מחיר התהילה" של אליסטר הורן הוא מספרי המלחמה המרתקים והמועזעים שקראתי. חומר המקורות, פרספקטיבת הזמן והנושא עצמו איפשרו לו לכתוב סיפור־מלחמה היסטורי מדויק הנקרא בנשימה עצורה.

מחיר התהילה

הטירוף של ורדן היה טירוף שטני ומחושב, תקדים לחישובים אחרים בני־מינו במלחמת־ העולם השנייה. ראש־המטה הגרמני, פון־פאל־ קנהיינן, חיפש דרך לשבור את מעגל־הקסמים לתוכו נכנסה המלחמה לאחר כשלון ההס" תערות הגרמנית לצרפת על־פי תכנית־שליפן. כדי להיחלץ מן המלחמה הסטאטית בחפירות, שאינה מביאה לידי הכרעה ומדלדלת את משאביה של גרמניה, תיכנן פלקנהיינן להת" חיל בבת־אחת במלחמת־צוללות מקיפה וב" התקפה על ביצורי ורדן. מבצר ורדן, בעל המשמעות הלאומית, נבחר לשמש פתיון אשר להגנתו יטילו הצרפתים את כל כוחותיהם, וכך תפתח מלחמה מתמשכת אשר תכחוש את הגייסות הצרפתיים עד לאפיסת־אונים.

כך נפתחה המערכה "שבעיני משתתפיה נר" אתה האיזמה ביותר בכל אותה מלחמת־מור" אים, ואולי בהיסטוריה כולה. ודאי הוא שהיתה זו המערכה הממושכת ביותר שניטשה בזמן מן הזמנים", ורדן היתה מלחמת־העולם השנייה בזעיר־פנים, "מיצוי כל זוועותיה ו" תהילותיה, גבורתה והבלותה"; היא היתה גם שיאו של הניוון באמנות המלחמה. האומ" דן המשוער של אבידות הצרפתים והגרמנים היה כמיליון־ורבע הרוגים ופצועים (הרבה יותר, למשל, מן הסיכום הכולל של אבידות הקיסרות הבריטית במלחמת־העולם השנייה כולה), וזאת במערכה ללא הישגים לשני הצדדים, שהתנהלה משך עשרה חדשים על־ פני גיורה שהיקפה לא עלה על שתי עשרות קילומטרים של נוף פסטורלי צרפתי. ולא היתה זו המערכה היחידה ללא תכלית צבאית שתבעה מספר קרבנות כזה ולמעלה ממנו.

מלבד מס־הדמים שגבתה, היו לה למערכת ורדן כמה תוצאות היסטוריות מרחיקות־לכת. גרמניה איבדה את סיכוייה לנצח במלחמה, ו" אילו נטל המערכה הצבאית עבר עתה מכתפי צרפת אל כתפי בריטניה. ורדן הפכה שוב

* אליסטר הורן: מחיר התהילה / ורדן 1916; תרגום: שרגא גפני; מערכות, 1967; 438 עמ'.

מהפכה במהפכה

רו"ס דברה, אינטלקטואל מארקסיסטי צעיר, ביכר, כידוע, להילחם לצדו של צ'ה גווארה בג'ונגלים של אמריקה הלאסטינית מאשר ל"הוסיף ולחיות" חיי נוחות בורגנית, מנוונת של הכרך הגדול פאריז; וסופו שנשפה ונ" דון לשלושים שנות מאסר בכלא בוליביאני. אין הספר יומן מהפכני-פעולתי בנוסח "יר מציו של צה", דין-וחשבון על חוויות אישיות נועזות ומסעירות ממלחמת-הגריילה. לפנינו מסמך אידיאולוגי, התקפה בכלי-הנשק שהגורים של המילון המארקסיסטי-הלניניסטי, המכוונת לא רק נגד החברה הבורגנית אלא אף, ובעיקר, נגד המפלגות הקומוניסטיות ומושגי-סוד מקובלים של הלוחמה המהפכנית המארקסיסטית, או, בלשונו, כנגד "נוס" האות, לחשים ומזבאות מתוך סוציאליזם שהפך לפולחן" (ע' 16), והוצאת המהפכה מן התחומים הצרים העקרים של דיונים אקדמאיים. בעולם האידיאולוגי המארקסיסטי של היום מתחולל מאבק על משמעות "האמת המהפכנית"—כיצד יש לנהל את המלחמה ב"אימפריאליזם" במעוזיו האחרונים. האסכור לה המקובלת והמוסדת מבקשת להשתמש לצורך המאבק באמריקה הלטינית באותם מושגים שהתגבשו והוכחו במלחמות-המהפכה ברוסיה, בסין ובוייטנאם. דברה שולל שימוש אוטומטי ומלאכותי זה במושגים, רר-אה בו מכשול בדרך המהפכה, וטוען לעצ-מיות הדרך הלאומית סוציאליזם.

עם שהוא מונה את הדרך המקובלת והמוסדת של התארגנות מפלגתית, צומחת ועולה דמות לוחמת-הגריילה כצורת הלוחמה היעילה ביותר, התייחדה למעשה, להגשמת המהפכה באמריקה הלטינית, בה שולטות אוליגארכיות צבאיות ופיננסיות. הגרילה היא צורת לחימה ניידת, אקטיבית, יוזמת ומל-היבה. פעולה אחת שלה משיגה "הרבה יותר משיכלו להשיג מאתיים נאומים" (ע. 58).

* רו"ס דברה: מהפכה במהפכה / מאבק מוזין ומאבק מדיני באמריקה הלטינית; תרגום: י. מגל; ספרית פועלים/דעת זמננו, 1968; 140 עמ'.

ערכה אינו נובע רק מעילוחה אלא אף מכך שהיא דרך-חיים חדשה, פריצת מסגרות קפואות, מאובנות ומנוונות. המארקסיזם הקלאסי רואה את הפרטים כשלב עליון ומפתח ביותר של הציביליזציה האנושית, ופועלי הכרכים הם הגורם המהפכני. דברה מוריד את הפרטים לדרגה של "מדרגות-חמי מות... המביאות לידי אינפנטיליות ולידי התברגנות". אותה התברגנות שלגין התריע עליה כמספנת את עתידו של מעמד-הפועלים, שמנהיגותו משוחדת ומתפתה למיסוד. חיי הגרילה הם חיים של גילוי האישיות, של גבריות. הם מורכבים "מאבק של יום-יום, על הפרטים הקטנים ביותר. קודם-כל פאבק של איש-הגרילה נגד עצמו, להתגבר על מנהיגיו הישנים, על הסימנים שהותירה המדרגה בגופו ובחולשתו; האיוב שיש לנצח בחדשים הראשונים אינו אלא הוא עצמו, ולא תמיד אתה יוצא מן המאבק כשידך על העליונה". איש-העיר "איננו יכול לדעת את העמל החמרי הנדרש לצורך המזון, השנה, התנועה. במלה אחת: קיום החיים" (ע' 77). אין פלא, אפוא, שהוגי-נוער רבים מן "השמאל החדש" רואים בצ'ה גווארה ובדבריה נביא ושליח—כאלה המקשרים להרוס כליל את החברה הקיימת, הבורגנית והפרפית. הרי זו כמיהה רגשית עמוקה לראשוניות, לאח-וותר-אחים הדוקה, למאבק ללא-פשרות, להשי-תחררות ממוסדות ומסורות קיימים. אלא שדבריה כן היה בדעותיו ובמעשיו, זאת אין להכחיש, מה שאין כן לגבי חסידיו ה"מוסודים" בארצות המערב, המבקשים להעתיק לארצות תרבות מפותחות, כלי שים לב לעקרונות העצמיות עליו עומד דברה, דרכים המתאימות אולי לדרום-אמריקה בחלקה ה"לא-מפותחים".

דברה אינו מסתפק בהתקפה על מושגים. מטרתו העיקרית הן המפלגות הקומוניסטיות בדרום-אמריקה, אלו משלמות מסופשתיים למהפכה והולכות בדרך אחותיהן באירופה. אין הן פועלות ממש נגד המשטר הקיים, הן מסתפקות בתיביעה להישגים סוציאליים, ומעכבות את התקדמות המהפכה. על קומון-קאוואנגארד עממי, מכשיר מלחמת-המעמדות,

מדעה, אנוכי, חמרני והפכפך—כטענת ההיסטוריונים הרומיים בני המעמד העליון—אלא ציבור בעל אינטרסים כלכליים מוגדרים וקבועים; ציבור בעל חוש פוליטי מובהק ועקיב, שלא כל סיסמה עשויה לשכנעו ולהלייבו לפעולה. לא היצר והבערות הטו את המון העם מצד אל צד במאבק על השלטון ברומי אלא חשבון שקול וקר של ציבור שיש לו מה להפסיד והיודע מה רצונו להרוויח. בספר השני, "המון ומנהיגים ברומי", ממשיך המחבר ומפתח את הדיון בבעיית היחסים בין המון העם והשלטון, כשהוא מתייחס לתקופת הפרינקיפאט עד ימיו של נירון, ובעיקר לתקופת המאבק בין שני היריבים הגדולים—פומפיוס וקיסר—ושל המאבק על ירושת האחרון. ממד חדש בעל רבדים משלו נוסף כאן למערכת היחסים: עליית האיטיות החזקה—המנהיג הצבאי בתחילה—בשלהי הרספובליקה הרומית על מקומן של "מפלגות" אוליגרכיות. זהו אפוא מאבק בין אישים לבין עצמם ומאבק על אהדת ההמון.

לצערנו של ההיסטוריון, לא הכירו הרומאים את ה"מוסד" של משאלי"דת"הקהל, ואף הרכבו המדויק של המון העם לוט ערפל. המקור האחד הם כתבי ההיסטוריונים העתיקים, שאין נוספים עליהם, כמובן, במשך הזמן. לאחר סקירה של צורות תגובת ההמון ומניעי התגובות למיניהם (תגובות מחמת מצוקה כלכלית; התפרעויות על רקע שעי שועים; הפגנות למען דברים שהם בעיני ההמון "בגדר צדק אלמנטארי"; והפגנות על רקע פוליטי), מעלה המחבר את ההבחנה החשובה והקובעת כי "המוני רומי לא היו מונעים על ידי אידיאולוגיה או על ידי איוו פרוגראמה פוליטית כתיבה. אף על פי כן: היו אישים שהיו מקובלים על פשוטי העם יותר מאשר אחרים. העם ידע להפגין כראוי את אהדתו לחביביו, כשם שלא הסתיר את יחסו העיון או אדישותו כלפי אלה שנחשבו בצדק או שלא בצדק כאויביו... לפי מה קבע העם את יחסו למנהיגיו? האם השתדלו המנהיגים השונים ליצור לעצמם דיוקן מסוים בקרב המוני העם; ואם כן—איזה?" (ע' 59).

היוצא מתחומי הכרך החונק, תבוא לחמת הגרילה: לחמים נעוצים, מעטים, הבאים מן הכפר לתפוס את השלטון ובראשם הנהגה פוליטית המאוחדת עם המנהיגות הצבאית (קץ לשניות המלאכותיות). אחדות ההלכה המעשה מתגלמת בדמותו של פידל קאסטר. זוהי תרומתה המקורית של קובה לנסיון המהפכני, דרך לחיקוי בשאר ארצות של אמריקה הלטינית.

ארתור קסטלר, קומוניסט שהתאכזב, אמר פעם כי בעזרת המכשיר של ניסוח אידיאולוגיית המארכסיסטי אפשר לשוות מראית-עין של אמת ורצינות אפילו להלכות הרדודות ביותר. אין ספק שאמירה זו נכונה לגבי ספר זה, שהלוצצה עצמה, מתוך הסתייגות והזריות מובנת, טרחה להקדים לו את פירוט חולשותיו. אולם בסופו של דבר אין הספר אלא דוקומנט, כתב-פולמוס הלוכה במגרעות האפייניות של ניסוח מסורבל, הטחת גידופים מן המילון המארכסיסטי-הלני-ניסטי המקובל, קביעת קטיגוריות נחרצות ללא ביסוס עובדתי, העמדת "ההיסטוריה" כסמכות שאין לערער אחריה, העומדת לצדו של המתבר, כמובן, המחבר הוא אדם צעיר, מלא דחף לעשייה לאור עקרונותיו. כן עם עצמו, ומוכן להקריב עצמו, ולא כדי להיטות קדוש. קדושה שנעטף בה, למרות רצונו, על ידי מי שמעדיפים להשליך אבני-מרצפת בלב הכרך המנוון, או במקומות אחרים, לצייר סיסמות על הקירות. הוא כמה לעולם אמוציונלי, צעיר, שכן "קיים באמר" ריקה הלטינית קשר עמוק בין ביולוגיה ואידיאולוגיה" (ע' 11).

הקורא הרואה ברז'יס דברה אינטלקטואל מיוסר ומסתר-מפה, כן עם עצמו ורעיונותיו ומוכן להקריב את חירותו למענם, ימצא בספר מקור מבלבל אך רבי-ענין.

פ. א.

המון ומנהיגים ברומי

בספרו הראשון, "פשוטי העם הרומי", התכוון פרום יעבץ להוכיח כי המון העם הרומי, ה"פלבס אורבאנה", לא היה אספסוף נבער

טאס" שלהם (ע' 121). איש מהם לא הצליח לעשות כעצתו—מוסרו של קיפלינג. לרדת אל העם אך לא להתמעט ולהתנוול. אחרים מן השליטים היוֹליר־קלאודיים התחבבו על הדמון, בלי לרכוש את אהדת הסנאט. "אחרים עשו ההיפך מזה. רק מעטים הצליחו להשפיע רצון הכללי, וגם זה לתקופה קצרה בלבד" (ע' 125). על רקע הנסיגות לרכוש את אהדת ההמון מקבלות הדמויות, הנראות כלִזְקוֹת בטירוף של השליטים הרומיים, ממד חדש, מה שנראה בעינינו מחלת־רוח, נראה בעיני ההמונים הרומיים כגילוי לעממיות וגושא להערצה.

כאן לפנינו מחקר היסטורי מאלף ומרתק המגלה בקיאות מושלמת במקורות הקלאסיים, כמוֹגֶם בספרות־המחקר המודרנית לדורותיה ואסכולותיה ובעל כוח־הבנת שנון ובהיר, המוכיח שהמון־העם היה כוח פוליטי בעל חשיבות במדיניות הפנימית ברומי וכי היה תומך בשלטון־היחיד ומסייע על־ייתו. יתר על כן, הספר חושף את התכונות הנראות בסיסיות לאישיות כריסמטית רומית והמהוות בסיס לסמכותה: פתרון מצוקות קבועות ו־ארעיות של המון־העם, התנהגות בהתאם לכללי־הצדק המקובלים על העם, התנהגות עממית טבעית שאינה כסות לבזו אלא מגלה כבוד לערכו של ההמון. ההמון מצטייר אפוא כבוחן־כליות־ילב, שאינו טועה ויודע תמיד מי המנהיג הטוב לו ומיהו הרע, אף כי דוג' מות לא מעט עשויות לצייר את ההמון כמי שדבק ומסייע דווקא לרודנות העתידה לדר־דרו תהומה. יתר על־כן, המון־עם ואספסוף אינם רק פרי של תנאים חמריים. ב"פילוסוף פית המשפט" שלו הגדיר הגל הגדרה קלא' סית, ונכונה גם כאן, של אספסוף. "לא העוני כשלעצמו הוא שעושה בני־אדם לאספסוף; אספסוף נוצר רק בשעה שלעוני נלווה הלך־רוח, התמרמרות פנימית כנגד העשירים, כנגד החברה, כנגד השלטון וכיו"ב. תוצאה אחרת מגישה זו שבני־אדם נעשים קלי־דעת ועצלים מחמת תלותם במקריות.... [ולכן גלווים] איבוד תודעת ההגינות ותודעת הכבוד של היותך מתקיים מפרי עמלך וע' בודתך" (המתרגם: ש. אבינרי).

המחבר מודה כי הבעיה מסובכת והנתונים מעטים. בכל־זאת הוא מנסה לתת תשובה מורכבת ומכלילה. למבט ראשון ניתן לקבוע כי פשוטי־העם לא בחנו מניעים—לא הכוונה הנסתרת חשובה היתה בעיניהם—אלא סיס־מות ומעשים. אולם גם קביעה זו איננה הסבר העומד בפני העובדות. תקנותיו של יוליוס קיסר, למשל, הבטיחו הרבה פחות ממה שחבטע העם וממה שקיוה מקיסר. ובכל־זאת היה קיסר אלילו של ההמון, שם וסיסמה שלא פעם היו מכריעים במשקלם את חרב הלגיו־נות. "ההמון הרומי", אומר המחבר, "לא היה כה הפכפך כפי שנדמה היה לקיקרו או לטקי־טוס. ההמון נשאר נאמן לאליליו וכושר זכרונו היה טוב" (ע' 72). המון־העם היה בעל זכרון היסטורי, סיסמות ושיחודים ארעיים לא יכלו להשכיח ממנו את הדמות האמיתית מאחרי התעמולה. נצחוננו של קיסר הובטח משום ש"עיצב לעצמו דמות של ידיד העם", הנאבק באוליגרכיה שנזאת־נפשו של ההמון. ההמון איבד את אמונו בסיסמות החירות. הוא רצה סדר ובטחון, דאגה לצרכי־הקיום היומיומיים שלו, מנהיג הממשיך מסורות קדומות של עזרה לעם ("טריבוניקיה פוטיסטאס") ואת דרכם של מנהיגים נערצים (כמאריוס). בכל תקופה, ובעיקר בתקופות של אי־יציבות, היו תה לתמיכת ההמון חשיבות פוליטית מכרעת. אחת מסיבות נצחוננו של אוקטאביוס על יריביו היתה נשיאת שמו של קיסר וניצול פולחנו שצמח מאיליו. מאבקו של אוקטאביוס על לבו של העם היה קשה, עד לנצחוננו הסופי והמוחלט ולבניית־דמותו כגרעין לצו־רת שלטון חדשה. "הוא קבע את הצורה בקווים כלליים, אשר לתוכן—השאר מקום נהב לירשיו להתגדר בו. מעתה ואילך מילאו גישתו ואפיו של הפרינקס תפקיד מכריע בהיסטוריה. כזה היה אפיו של המש"ט... קסם אישי, יחסי־ציבור ודרכי־התנהגות לא נפלו בערכם מן המעשים עצמם. הקיסרים נבחנו על־ידי הלוויטאס, או על־פי ה"גראווי"

* צבי יעבץ: המון ומנהיגים ברומי; דביר, 1966; 181 עמ'.

רומא בכלל, ולהבנת הציפיות של המון העם הרומי ממנהיגיו. על מנהיגיו עצמם קשה (ואסור) להסיק מסקנות על רקע זה. מן הדין להוסיף כי הספריה העברית תתעשר הרבה אם יתוּסַף אליה ספרו המקורי של פרופ' ח. וירשובסקי, "ליברטאס" כאידיאה פוליטית, שעדיין לא תורגם משום מה והגיע הזמן לתרגמו בשביל הקורא העברי, אפילו אינו למדן של התקופה הקלאסית. שכן שוב ושוב אתה משתכנע כי רומא אינה רחוקה ככל שנראה לפי מנין השנים.

ר. ג.

דבריימי אנגליה

כתיבה היסטורית נחלקת לשנים: זו המיועדת לקהל קוראים מצומצם, והיא מדעית, נכנסת לפרטים, עמוסת ידיעות ובקיאות; וזו המיועדת לקהל הרחב, והיא בהירת ניסוח, אפילו "ספרותית", מציגה את עיקרי הדברים ואינה מתעכבת על בדיקת פרטים שגויים במחלוקת. ספרו של ג'. מ. טרוולין נמנה על הטובים שבסוג השני. המחבר, סר פר בזכות עצמו, מבקש להבהיר את ייחודה של האומה האנגלית לאור סדריה הממשל שלה המתפתחים בהדרגה ובמתניות שאין דומיהן באירופה, תוך עמידה על המקורות השונים לייחוד זה. עניינו של הספר הראשון בתהליך התמוגזות הגזעים באנגליה עד הכיבוש הנורמאני ב"1066 לפנה"ס. אלה שנים הרצופות גלים של שבטים המחפשים ארץ חדשה, מצרפת, גרמניה וסקאנדינביה; "איב" רים, קלטים, אנגלו־סקסונים ודנים. כל פלישה שינתה את אפיה של אנגליה; הפיבוש הרומי בשעתו חיבר אותה אל עולם התרבות הקלאסי, והפיבוש הנורמאני שב וחיבר אותה לאירופה המערבית בהפרידו אותה מן הקיסרות הצפונית. הרומאים השאירו באנגליה שלושה דברים בעלי ערך יציב: את הדרכים הרומיות, ראשיתן של ערים, ואת הנצרות הוולשית, לאחר שנעלמו כל יתר המוסדות הרומיים כלא היו. מקובל לראות בכיבוש הנורמאני את המאורע הכריע בתולדות האי הבריטי ותרבותו, ול

מיעוט המקורות וייחוד תווי אפיה של החברה והמדינה הרומית מרתיעים את המחבר רתיעה מבוגת מהזדקק למושגים סוציולוגיים, פסיכולוגיים או מתחום תורת המדינה, אף שהוא שולט בהם. עיון שני מקהה, כמדומה, את הניגוד שבין דעתו לדעת ההיסטוריונים האוליגרכיים הקדומים. אלה האחרונים טענו כי ההמון הרומי הוא הפכפך, אנוכי וחמרני, הנוטה אחר מדיחיו בשיחודים וסיסמות. פרופ' יעבץ קובע (ואין אנו צריכים להעזר הרבה כדי שנסבור כי גישתו להמון היתה מלכתחילה 'חיובית', פרי תקופה המכירה ב"כ"ל"ו ובזכותו של העם כולו להכריע ולהשתתף בהכרעות פוליטיות) כי המון העם הרומי היה חמרני, אנוכי, אך יציב בטעמו ודבק באיליו. בעיתיה הסבוכות של האימפריה והשלטון לא עניינו אותו, רעיונות פוליטיים לא הפעילו אותו, לא היו לו מצע ואלטרנטיבות לבעיות יסוד. האימפריה נראתה אתה בעיניו מקור להנאות ללא מחיר וללא חשבון. באור זה נראית סלידתם של ההיסטוריונים האוליגרכיים מובנת יותר. אין כאן רק בוז של אניני טעם ושל חרדים לשלטונם. האוליגרכיה הרומית טענה תמיד שהיא פועלת לטובת הכלל, ולתועלתה של המדינה הרומית, ולא לתועלת כת או מעמד. היא הציגה הפעילה רעיונות פוליטיים ברורים והיו לה ערכים שאינם ערכים חמריים צרים. כמוכן, טענה זו ניתנת לעירעור ובכל מקרה כמעט, ובכל פעולה מפעולות האוליגרכיה, אפשר למצוא במפורש את האינטרס האוליגרכי. אולם בחתרה להשגת שאיפותיה שלה, השתלטה האוליגרכיה על אטליה והקימה אימפריה עד ששוב לא היתה מסוגלת לנהלה. מה פלא אפוא שהמון העם—המציג רק את תועלתו שלו כתכלית והוסף את רומא, בירת העולם, לקן של חוסר יציבות ומהומות שמוניעיהן אנוכיים בלבד—לא היה בעיני האוליגרכים ראוי ליחס של כבוד או ראוי שיפקדו בידי הכרעות פוליטיות וניהול אימפריה.

אין ספק כי המחקר הוא תרומה מקורית חשובה (אחת מן הבודדות בעברית; על כלי פנים, בתבנית ספר) להבנת תולדותיה של

העל של הפיאודליות הנורמנית. כדאי לקרוא בספרו של טרוולין ולראש משום הפרק (פרק 1) המתאר חקופה זו תיאור חי, שלם, מדויק, השולף מן הכרונולוגיה את עיקרי הדברים. קרב אחד ושרוה של מסעות דיכוי הכניעו את אנגליה לשלטונם של הנורמנים. כובשים אלה מועטים היו, ועובדה זו היא שעיצבה את דרך מימשלם—פיאודליות טריטוריאלית, שבראשה מלכות ישרה וחזקה. מכאן מתחיל תהליך התגבשותה של האומה האנגלית והתגבשותם ההדרגתית (ה) שואבת ממקורות ישנים וחדשים כאחד) של הסדרים הפוליטיים והמשפטיים.

בקורת קצרה זו אינה יכולה להתעכב ולעמוד על מהלך המאורעות הידוע, כמדומה, לכל המאבק בין הנרי השני לתומאס בקט, ריצרד לבארי ומסעיה הצלב, ג'ון בליארכ וה"מאג" נה כארטה, ראשיתו של הפרלאמנט, מלחמת מאת השנים ומלחמת השושנים בין בתי לנקסטר ויורק, המעלה לשלטון, בסופו של מאבק, את בית סידור לקראת סוף המאה החמש עשרה—כל אלה הם מנכסי צאן ברזל של כל בן לתרבות המערבית. עם זאת, ראוי להפנות את הקורא המשכיל אל ספרו של ג'. מ. טרוולין, שהרי הרבה אומות ביקשו לחקות את המבנה הפוליטי הבריטי ולאמצו להן, אימוץ שעל הרוב היה מלאכותי והעלה חרס. ספרו של טרוולין, הכתוב לא רק בלשון שווה לכל נפש אלא אף בלשון העשויה לקנות לה כל נפש, מציג בבהירות את קווי ההתפתחות האפייניים לאנגליה בלבד, ואת "חוקתה" באורם של אלה—ההליך חי, "סדרת מחזות מתחלפים, מהם מזהירים, מהם גוראים, אך כולם מלאי חיים ולהט" (ע' 124). האופטימיות שלו ו"בטחונו בגדולתה של בריטניה נראים אולי באור אחר, מעומתם יתור, בעצם הימים האלה, אולם אל לנו לשכוח גם רגע לאיזו תקופה מכוונת אופטימיות זו ומה משך הזמן הארוך שעליו יכולה היא לסמוך. מדף הספרים המיועד לספרי היסטוריה מעולים ונוחים לקריאה ודאי שימתין להופעת הכר"כים המשלימים.

דעתו של טרוולין "התישבותם של עמים צפוניים באי היא העובדה החשובה ביותר בהיסטוריה הבריטית... השתנה האופי הגזעי של תושבי הארץ באורח יסודי. מאז (בסביבות שנת 300 לפנה"ס) ועד עתה חלו באופן מתמיד שינויים קלים באופי הגזעי של התושבים... אולם הבסיס הגזעי נקבע בזמנו של קאנוט" (ע' 32). במאה ה' החלו הפלישות הדניות, שבסופן נחלקה אנגליה לאיזור ה"אנגלוסקסי ולאיזור הדני. אולם הגורם החדש, אף שלטווח קצר הגביר את הפיצול הפוליטי, הנה לטווח ארוך יותר הזרים דם חדש בגזע הבריטי. "הוויקינגים היו קרובי גזע של הסקסונים, ואף עלו עליהם במרצם, בעוזתם ובעצמאות האופי שלהם, ולא נפלו מהם בכשרון השירה והלימוד. הם הביאו שוב לאנגליה את הרגלי הנסיעה בים שה"סקסונים ונחום, והודות להם נחחדשו ב"בריטניה היעיר שוקקים, לראשונה מאז צאת הרומיים את האי. לולא הדם הסקאני דינבי, שהתערב בגזע הבריטי באסונות של המאה התשיעית, היו בתקופות שלאחר מכן שומעים פחות על פעלה הימי והמסחרי של בריטניה" (ע' 67).

השנאה בין המתישבים הוותיקים לבין החדשים שמקורו באו היתה הדדית ועמוקה מאד. "אולם שנאה זו לא התמידה. בדורות שלפני המצאת הדפוס לא טופח באופן מלאכותי זכרונם של מעשי העוול והזוועה הבין גזעיים, האדמה הירוקה שוכחת—כאשר אין במקום מורי בתי"ס והיסטוריונים שיופני רוח. ושני העמים הצפוניים היו קרובים במורצאם, תושבים במנהגים ובאינסטינקטים שלהם" (ע' 76). הנצרות הקלה על המיוזג, והמשפט וסדריו קיבלו דחיפה העתידה להוליד את ה"קומון לוי". במאה העשירית ובמה ציח הראשונה של המאה האחת עשרה החלו להתגבש ציביליזציה חדשה, מבנה חברתי, כלכלי ופוליטי מפותח, שהקל על הקמת בנין

* ג'. מ. טרוולין: דברי ימי אנגליה; כרך ראשון (מן התקופה הקדומה עד הריפורם מציה); תרגום: א. אוריאל; מסדה, רמת גן, 1968; עמ' 234.

אתה עייתך ?

צא לנופש !

הינפש וטייל במרחבי ישראל

המשתתפים בחוברת

המשורר חיים באר, המפרסם מדי־פעם משיריו ב"קשת" אף גם במקומות אחרים, מכין לדפוס קובץ בכורה משיריו. שרה בורג־סיבירי, הידועה גם כמתרגמת, פירסמה כבר משיריה ב"קשת". יוסף ברודסקי הוא מצעירי המשוררים המרדנים, הנרדפים, השפוטים והמוגלים של רוסיה. הוא יהודי לנינגראדי, ויש רואים בו את בחיר המשוררים הרוסיים כיום. שירו המובא בחוברת זו לקוח מאוסף תרגומים של המשורר עזרא זוסמן, הקרוב להופיע בהוצאת "עקד". שמאי גולן הוא בעל הרומן "אשמים" שהופיע לא מכבר בהוצאת "מסדה" (ר' סקירה ב"קשת" מב). יוסף גזית מפרסם משיריו לעתים מזומנות ב"קשת". הוא הדין בחנוך גיא, העושה עתה בהשתלמות בארה"ב. יבגניה ס. גינ־זבורג עשתה לה שם עולמי בספרה "הנתיב התלול" (או: "אל תוך הסופה"), שלפני כמה שנים הגיע בכתב־יד מברה"מ למערב והופיע מאז במספר ארצות ולשונות. זהו תיאור חשוף ובוטה של כעשרים שנות גלות ותלאה, מאז נפלה קרבן, אחד ממיליונים, לטיהורים הגדולים בשנות ה־30 ועד ל"דה־סטאליניזציה". היא אמו של הסופר הרוסי הצעיר ואסילי אקסיונוב. פרקי זכרונותיה של רבקה דובשני, המסתיימים בחוברת זו (ר' "קשת" מב), מכים הדים בעתונות ובשידורי ראדיו. ד"ר אברהם דורון, יליד 1929, הוא מורה בכיר בביה"ס לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית בירושלים. הוא בעל תואר דוקטור מן המדרשה הלונדונית לכלכלה, ונמצא בארץ משנת 1946. יואב הלוי הוא אחד מחמישה משתתפים שצויינו לשבח בתחרות־"קשת"־לסיפור־הקצר. הוא בן משק בית־זרע, הלומד עתה בוינבה, וכבר פירסם אחד מסיפוריו ב"קשת" (חוברת לד). נעמי הנדלס פירסמה משיריה ב"קשת" לט. תיאודור התלגי, עתונאי, משורר ומספר, הוא מוותיקי המשתת־פים ב"קשת". סיפור קודם מפרי־עטו נדפס ב"קשת" לד. יחיאל חזק, המשורר איש אפיקים המופר לקוראינו היטב, עומד להוציא קובץ שירים נוסף. "מחשבות־פתע" של אברם טרץ, הוא הסופר־המורד הרוסי הידוע בשם אנדריי סיניאבסקי, לקוחות מקובץ בשם זה שראה אור, ברוסית, ב־1966 בניו־יורק. יצחק לאור הוא שם חדש לקוראינו.

הוא בן 21 וחבר במשק יטבתה. מירה מאיר, המשוררת מקיבוץ נחשון, מופרת לקוראינו היטב. מופר להם היטב גם המספר ראובן מירן (זכור), למשל, סיפורו "יריחו בחלום", "קשת" (ט). "בהרים, בפנים הארץ" אף הוא מחמשת הסיפורים שצוינו לשבח בתחרות "קשת"-לסיפור-הקצר. התעודות מן ה"תיק" של אלכסנדר סולז'ניצין, הסופר הרוסי הדגול בן ה-51, מדגימות את פרשת מאבקו הגלוי הראשון של סופר סובייטי כלשהו נגד הפיקוח המינהלי על היצירה הספרותית ועל חייה-הרוח בכלל. פתיחתו במכתב הגלוי מאת סולז'ניצין אל הוועידה הרביעית של סופרי ברה"מ במאי 1967. הפרשה עודנה בעיצומה. שיריו של בוריס סלוצקי, משורר רוסי (יהודי) צעיר, אף הוא מן הנרדפים, נדפסו בעילום-שמו בקובץ של שירה סובייטית לוחמת שהופיע במינכן ב-1961. עליזה פויר, אשר זו לה הופעת-בכורה, היא ירושלמית בת 21, דיילת וסטודנטית לערבית באוניברסיטה העברית. סיפוריו הקצרים של נ. קאראגוז'ין הופיעו ב-1966 בקובץ מחתרת של סופרים רוסיים, "פניקס". דבורה קוזווינר, ילידת 1933, היא תל-אביבית היושבת זה כ-20 שנה בראש-פינה אשר בגליל. את שירה היא כותבת, בעיקר, לילדים. יהושע קנז, מעורכי "קשת" ובעל הרומן "אחרי החגים" (עם עובד / ספריה לעם, 1966), מסר כאן לראשונה לפירסום חטיבה שלמה מתוך רומן שני העומד בסימו. יעקב רואי משלים בחוברת זו את מחקרו, שחלקו הראשון הופיע בחוברתנו הקודמת. נסים רג'ואן, משתתף קבוע וותיק, החל לעבוד לא מכבר במערכת-החדשות של המדור הערבי בטלביזיה הישראלית. יעקב שביט, המפרסם שיר בחוברת זו, פירסם בחוברת הקודמת מסה מקיפה על "רומא והמגף האיטלקי".

העטיפה: גד אולמן.

סיפור נוסף מאלה שצוינו לשבח בתחרות "קשת"-לסיפור-הקצר, "טבלת הישימון" לאדם זרטל, שנועד לפירסום בחוברת זו שלנו, ראה אור בינתיים בקובץ סיפוריו של מחבר זה הקרוי על שם אותו סיפור (הוצ' ספרית פועלים).

מודעות

הוצאת הקיבוץ
הנאוחד

ספרים חדשים

רנה קלינוב / בטרם חדשות

שירים. המדורים: מנוחת ביניים; למד
את שמך; חורף.

ישראל מנור / במעבה השמש

שירים. המדורים: במעבה השמש; עפר
לוהב; כי חד הכל.

ספרית פועלים,

ת"א, רח' אלנבי 73, טל. 1431

שירת-מופת בתרגום-מופת

בעריכת א. שלונסקי

שותה רוסתוילי

עוטה עור הנמר

עברית: כורים (רב) גאפונוב

יציר רוחו של גאון שירת גרוזיה מימי "הזוהב" של המאה הי"ב, פואימה בת כאלפיים בתים, מנכס־צאן־ברזל של שירת־העול בתרגום עברי מעולה מעשה־חושב, של משורר עברי צעיר בברית־המועצות.

הספר הופיע בתבנית אלבומית גדולה והחזיר כ־400 עמוד בכריכת־רב מלאה, זכו עיטור עתיקים ו־40 תמונות־צבעונין ברוח היוני וזמנו. וכן מבואות ופירושים מאירי־עיניים. עתה־זוה זכה כפרס־ישרניחוכסקי 1969

ספרית פועלים ומפעלי נייר הדרה

שולמית הראבן

מקומות נפרדים

צורר שירים נוסף של משוררת ומספרת מה
ננת. שירת־סמלים רבת־משמעיות, אשר כל
מבעה הם ממיטב הישגיה של השירה המודרנית

א"פ צ' כ"ב

ארבעה מחזות

מתורגמים מרוסית בידי
אברהם שלונסקי

בת־השחף. הדוד וניה. שלוש אחיות.
גן־הדובדבנים

ארבעה מחזות מפורסמים
הנקראים כרומונים מרתקים

אברהם ברוידס

שירים נבחרים

מבחר שירתו של אברהם ברוידס מקיף
את הווית האדם והווית הארץ, את הנוף
הילרי־האישי על רקע התקופה ותמורותיה.
חותם־אמת, צלילות רגש ומבע, כוח־
חיות מעולה—הם מסימניו המובהקים
של המשורר.

שמעון הלֶקין

עד משבר

הרומן הנודע שנעשה לציון־דרך
בסיפורת העברית החדשה

גוטפריד קלר

היינריך הירוק

רומן המופת של הסופר השווייצרי המפורסם

יהודית הנדל

החצר של מומו הגדולה

יצירתה החדשה המקורית של מחברת
הרומן "רחוב המדרגות" פרשת חיים
ואהבה של צעיר ישראלי מסופרת ביכולת
רבה על רקע חצר סגורה בחיפה התחתית

להשיגם בכל חנויות הספרים ובבית ההוצאה
תל אביב, מזא"ה 22 ת"ד 470 טל. 611526

הוצאת עם עובד

ספרים חדשים

הופיע הכרך העשירי של המילון העברי החדש

אוצר הלשון העברית / מאת יעקב כנעני
הכרך מכיל אותיות מפניד ובו 800 עמודות. מילון רב היקף זה הוא הגדול ביותר שהופיע עד עתה בעברית ומקומו בכל בית בישראל.

כעיר נצורה / אשר ברש
סיפורה של תל־אביב בימי ה"בראשית". מהדורת הדר ליובלה של העיר, עם ציורים של נחום גוטמן. מתנת־זכרון נאה לכלל בית.

רמזים ויבשת / יעקב הר אבן
קובץ סיפורים שמולדת ונכר משמשים בו רקע לתיאורי הוויה יהודית ואנושית (ספרית מקור בשיתוף עם אגודת הסופרים העבריים).

רובין הוד
סיפורו של האביר המפורסם בתבנית גדולה עם ציורים צבעוניים. עיבוד מותאם במיוחד לילדים.

זהר שובב / איש ביש / מיכל פנונית
שני ספרוני ילדים מצוירים בידי האמן אבי מרגלית. שירי עלילה חינוכיים ונחמדים בשלל צבעים.

ילדים על החוף / מזל ויגרט
סיפורים ים וקיץ לגיל הרך עם ציורים.

עירית תל־אביב יפו

מוזיאון תל־אביב

ע"ש מ. דיוננוף. שדרות רוטשילד 18, טלפון 57760. פתוח לקהל—בימים א—ה בשעות 10 עד 13 ומשעה 16 עד 19, ביום ו ובשבת משעה 10 עד 13.
ביתן ע"ש הלנה רובינשטיין. שדרות תרס"ט, טלפון 247196. פתוח לקהל—בימים א—ה משעה 10 עד 13 ומשעה 16 עד 19, ביום ו—משעה 10 עד 13, במוצאי־שבת משעה 18 עד 22.

קרית "מוזיאון הארץ"

מוזיאון הזכוכית. רמת־אביב, טלפון 412059—415248.
מוזיאון קדמן למטבעות. רמת־אביב, טלפון 415244.
מוזיאון למדע ולטכניקה. רמת־אביב, טלפון 415245. מורכב 3 אגפים: תעופה, מתימטיקה, אנרגיה ותחבורה.

מוזיאון הקרמיקה.

רמת־אביב, טלפון 415246.

מוזיאון לאתנוגרפיה ולפולקלור.

רמת־אביב, טלפון 415247.
ביתני קרית "מוזיאון הארץ" ברמת־אביב פתוחים לקהל בכל ימות השבוע. בימים ב, ג, ה—משעה 10 עד 17, בימים א, ד—משעה 10—12, בימי ו ושבת משעה 10 עד 13.

הפירות תל־אביב

רמת־אביב. הפירות עיר ישראלית מימי המלכים עד לתקופה הערבית. פתוח לקהל כל יום משעה 8 עד 15, בשבת—משעה 10 עד 13, ביום ששי סגור.

המוזיאון לעתיקות תל־א"י

רחוב מפרץ שלמה 10, טלפון 825375. פתוח לקהל בימים: א, ב, ג, ה—משעה 10 עד 17, ביום ד—משעה 10 עד 20, בימי ו ושבת—משעה 10 עד 13.

המוזיאון ההיסטורי לתולדות תל־אביב

רחוב ביאליק 25, טלפון 615901. פתוח לקהל כל יום—משעה 9 עד 14. בימים א, ד ג, ה—משעה 17 עד 19, בימי ו—משעה 9 עד 13. בשבתות ובחגים סגור.

מוזיאון הכתב

רחוב ביאליק 25, טלפון 615901. פתוח לקהל כל יום—משעה 9 עד 14. בימים א, ד

ספר חדש

פרידריך ניטשה הולדת הטרגדיה

בכרך זה כלולות שתי היצירות המפורסמות של ניטשה "הולדתה של הטראגדיה" ו"המדע העליון". תירגם ד"ר ישראל אלדד. 428 עמודים. המחיר 12.50 ל"י.

כרכים קודמים של ניטשה: דמדומי שחר / כיצד מועילה ומוזקה ההיסטוריה לחיים; מעבר לטוב ולרוע / לגניאלוגיה של המוסר.

ש

הוצאת שוקן /
ירושלים ותל־אביב

ק ש ת

עוד אפשר להשיג מספר
מצומצם של טפסים
מחוברות אלו:

מ (עשור "קשת") • 7 ל"י

מא ("קשת" קולנוע) • 5 ל"י

מב (פרס-"קשת"-לסיפור-הקצר) •
5 ל"י

בהזמנות נא לפנות אל:

רח' ביאליק 9, טל. 611244, ת"א

"פנקס דיסקונט"

השרות החדש המאפשר
לך להוציא כספים מחשבוןך
בכל סניף של בנק דיסקונט
ברחבי הארץ ללא טירדה
וללא הוצאות
פתח חשבון וקבל
"פנקס דיסקונט"

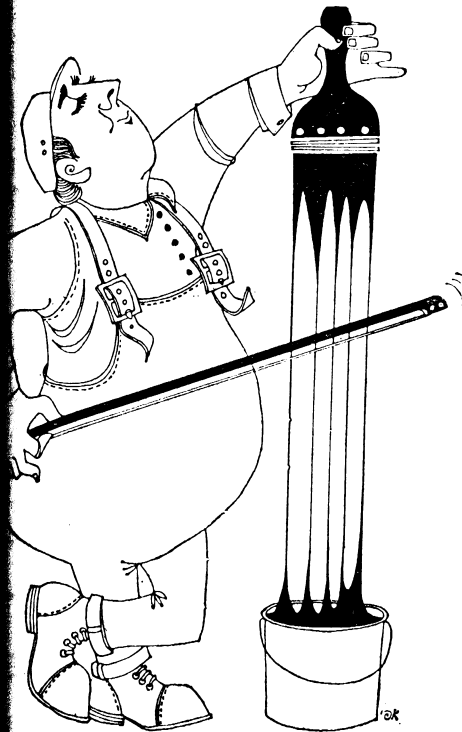

כל אחד

מחפש דבר מיוחד בביטוח־חיים..
אך ביטוח־חיים ב"הסנה" מספק
את כולם כאחד.

הסנה

חברה ישראלית לביטוח בע"מ

חלודיה של טמבור

לכינור ארבעה מיתרים. לניטרה ששה. ל-אמולזין ו-סופרלק של טמבור שבעים ותשעה גוונים מוכנים לשימוש. ארבעים ושבעה גווני אמולזין לצביעה דקורטיבית ולהשלמה - שלושים ושניים הגוונים המרהיבים של סופרלק - לדלתות, חלונות וכל משטחי ברזל ועץ. סימפניה של גוונים! חבר לך מהם את המנגינה הערבה לעיניך. אינך צריך להיות וירטואוז. אמולזין ו-סופרלק מנגנים את עצמם. גמרת? הקירות והדלתות יפים למראה? אך זו עדיין אינה המנגינה כולה. נע בהם. הכל חלק כקטיפה ועם זאת הכל ממשך, "לנשום", ברוך, טמבור! - לנוי והידור:

טמבור פ

בהרו בתערוכה המתמדת של 34 מפעלי

כור

בת"א, רח' בן-יהודה 99
ב ת צ ו ג ה

פאר מוצרי מפעלי כור החל
מחדר אמבטיה מושלם על
כל אבזריו ועד מוצרי חשמל,
אלקטרוניקה, קרמיקה סני-
טרית ואמנותית, עץ, מוצרי
מתכת ופלסטיקה.

התערוכה פתוחה מ-8:00
בבוקר עד 4:30 אחה"צ.

המפציצים

סולקור בע"מ

ציון

חברה לבטוח בע"מ

כל עסקי ביטוח

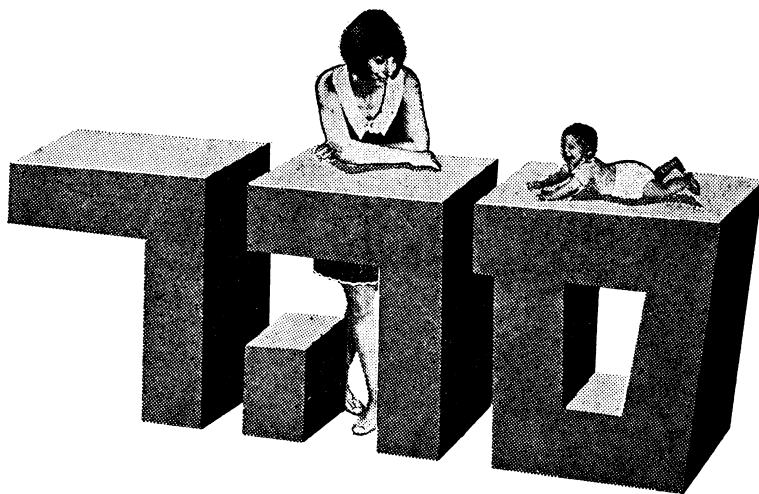
תל-אביב, ירושלים, חיפה

ובכל ערי הארץ ומושבותיה

המשרד הראשי:

רח' אלנבי 120, טל. 614711, ת"א

חשוב על החיים...

יש על מי לסמוך -
סהר היא שתתמוך!

בית סהר
רח' בן יהודה 23
טל. 54311

סהר
חברה לבטוח בע"מ

1961 - תשכ"א

נסיון

בטחון

שירות

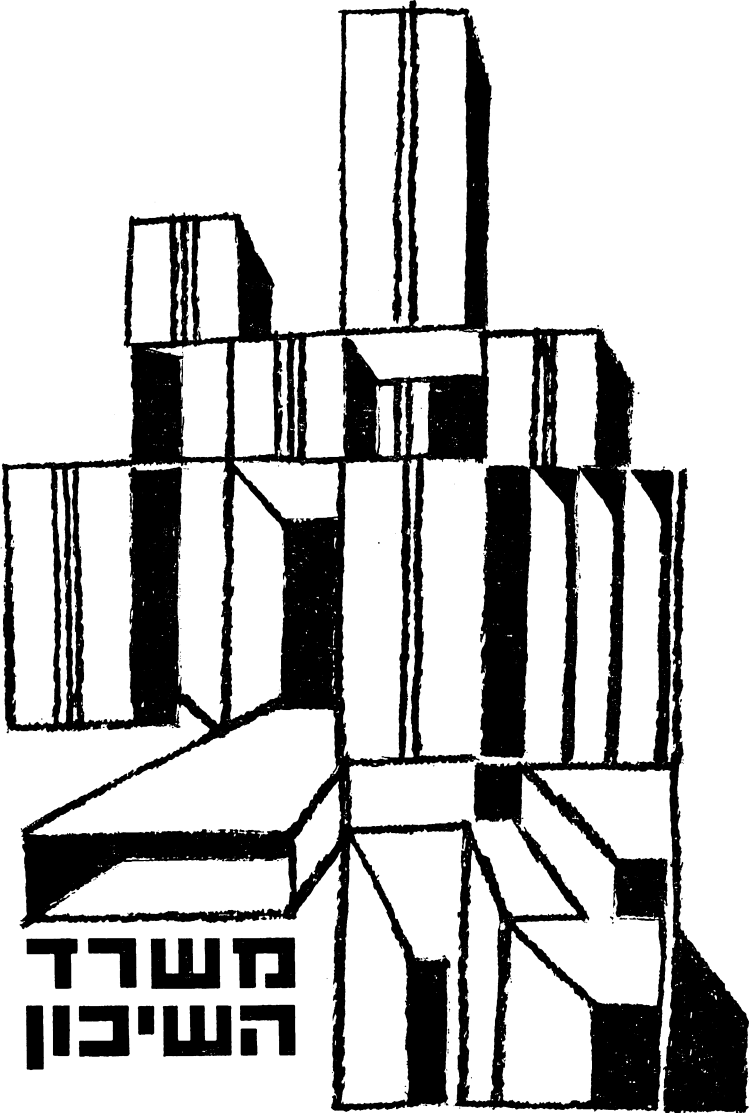

מומחיות

מגדל-בנין

חברה לביטוח בע"מ

המנוף לבניה הציבורית

**משרד
השיכון**

סטודיו קאפול

הבנק היחיד

שארץ - ישראל

מוזכרת בשמו מראשית קיומו, בשנת 1929

*

בנק ארץ ישראל-בריטניה בע"מ

ירושלים * תל-אביב * יפו * חיפה * נתניה * לונדון

הון נפרע ורזרבות—19 מיליון לירות

כ ל ל

חברה להשקעות בישראל בע"מ

תל-אביב, רחוב בן-יהודה 32

תזוק 24 שעות

יענה צוות המומחים המנוסה של "זניט"
לכל קריאת שרות טלפונית ברוב חלקי הארץ

השרות היציז'ן של זניט - יתרון נוסף של אקלס "זניט"

מרכז שרות
לאיזור הצפון
חיפה
טל. 64351

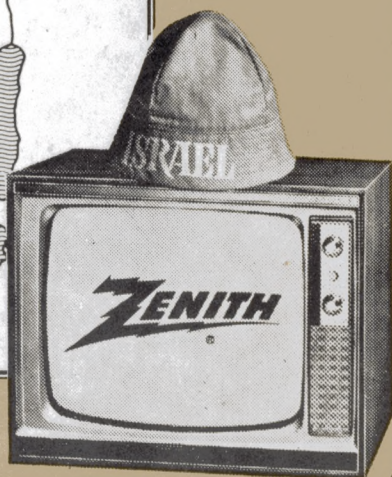
מרכז שרות
לאיזור
תל-אביב
טל. 247255

מרכז שרות
לאיזור הדרום
באר-שבע
טל. 4110

מרכז שרות
לאיזור
ירושלים
טל. 52966

מקלט הטלויזיה הנמכר ביותר בעולם

מס' 1000 • תל-אביב • 1970

מד • קיץ תשכ"ט, 1969 • צ'כוסלובקיה